شىنجاڭ
تارىخ ماتېرىياللىرى

12

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ
تارىخ ماتېرىياللىرى

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى
شىئۇئار كومىتېتى تارىخىي ماتېرىياللار
تەتقىقات ئورنى

FROM THE LIBRARY OF
EAST TURKISTAN
NAT'L RESEARCH
CENTER INC
GULAMETTIN PAHTA

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇندەرىجە

(12 - سان)

خوجانىياز ھاجى توغرىسىدا ئەسلىمە........ خىۋىر تۆمۈر (1)

قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا ئەسلىمە.............. ئەيسا نىياز (47)

تۇرپان، پىچان، توقسۇن خەلقىنىڭ 1947 - يىلىدىكى قوزغىلىڭىدىن خاتىرە .... ئابلىمىت مەخسۇتوۋ (85)

1933 - 34 - يىللاردىكى قەشقەر خەلق قوزغىلاڭلىرى ۋە قىرغىزلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ...... ھوسەيىن ھاجى (110)

25 - فېۋرال ۋەقەسىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالى زادى قانداق .... زاكىر نىيازى (138)

قەشقەر تا[illegible]دىكى [illegible]رال ياجىنەسى .... مەھەممەت [illegible]ەمىن قۇربان (167)

قارىلىق ناھ[illegible] 1936 - يىلىغىچە بولغان 10 ي[illegible]ن ئەسلىمە .... [illegible]مەت خوجەھەمەت (182)

قەشقەر ھېيتكار جامەسىنىڭ ئۆتمۈشى ۋە ھازىرى .... جولەيد بەكرى (250)

خوجا نىياز ھاجى توغرىسىدا ئەسلىمە

خېۋىر تۆمۈر

كىرىش سۆز

ئەسرىمىزنىڭ 30 - يىللىرىدا، قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ يېتەكچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان خوجا نىياز ھاجى، چاپسانلا مەشھۇر بولۇپ، مۇجاھىت غازى، باۋۋېيزۇڭسىلىڭ (گارنىزون قوماندانى)، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى (مۇئاۋىن رەئىس) قاتارلىق ئۇنۋانلار بىلەن شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىپتىخارىغا ئايلاندى.

مۇنداق بولۇشى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ خاراكتېرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. 31 - يىللاردىكى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭى خاس زۇلۇمغا قارشى كۆتۈرۈلگەن خەلق ئىنقىلاۋى بولۇپ، شۇ يىللاردا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئورتاق ئارزۇسى ۋە تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ يۈكسۈلۈش تەلىۋىگە ئۇيغۇن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىنقىلاپ خۇددى بۈيۈك ئورمانغا تۇتاشقان ئوتتەك، شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە—قۇمۇلدىن—خوتەنگىچە،

پامىر تاغلىرىدىن ــ ئالتاي تاغلىرىغىچە يامراپ، شىنجاڭ- نىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئاجايىپ زور ۋەقەگە ئاي- لانغان ئىدى. دېمەك، خوجانىياز ھاجىنىڭ نامى ئەنە شۇ دېخانلار ئىنقىلاۋى بىلەن چەمبەر - چەس باغلانغان بولۇپ مەڭگۈ ئۇنتۇلغۇسىزدۇر.

بۇ توغرىدا تەپسىلى ئەسلىمە يېزىش نەقەدەر زورۇر بولسىمۇ، ئەمما ۋەقە چوڭ ھەم مۇرەككەپ بولغىنى ئۈچۈن، مۇنداق زور ۋە مۇرەككەپ تېمىنى ئېچىش، يېشىش ۋە ئاخىرلاشتۇرۇش بىرەر شەخسىنىڭ قولىدىن كېلىشى ناتايىن. يېزىشقا جۈرئەت قىلغان ھەر قانداق ئاپتور، سۇبيېكتىپ ۋە ئوبيېكتىپ جەھەتلەردە نۇرغۇن قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىدۇ، تارىخىي چەكلىمىلەرگە ئۇچرايدۇ - ئەلۋەتتە. شۇڭا ھازىرغا قەدەر تۈزۈك بىرەر ئەسلىمە يېزىلىپ ئوت- تۇرىغا چىققىنى يوق.

1884 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇپ نەق 50 يىل ئۆتكەندە يەنى 1934 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىسىگە تۇنجى قېتىم رەئىس (مۇئاۋىن) بولغان خوجانىياز ھاجىنىڭ تارىختا تۇتقان ئورنىنىڭ مۇھىملىقىنى نەزەردە تۇتۇپ ئۆزەمنىڭ بىلگەن، ئاڭلىغانلىرىم ۋە كۆرگەن ماتىرىيال- لىرىم بويىچە ئەسلىمە يېزىش ئارقىلىق خوجانىيازھاجى ۋە 1931 - يىلدىكى قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭى توغرىسىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ پىكىر بايان قىلىشنى زورۇر تاپتىم، مۇكەممەل بولۇشى ناتايىن. يېتەرسىز جايلىرىنى كىتاپ- خانلارنىڭ تولۇقلىشىغا ھاۋالە قىلىمەن.

1 ـ قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەپلىرى

شىنجاڭدا قۇۋلۇق ـ شۇملۇق بىلەن 17 يىل ھوكۇمىرانلىق قىلغان ياڭزېڭشىن 1927 ـ يىلى فەنياۋنەن تەرېپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن جىن شۇرېن ھاكىمىيەت بېشىغا چىقتى. جىن شۇرېنمۇ ياڭغا ئوخشاشلا ئىستىبداتلىق جاھالەت سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، شىنجاڭنى ئىچكى ئۆلكىلەردىن قىسمەن ھالدا ئاجرىتىپ ئۆز ئالدىغا «مۇستەقىل پادىشا» بولۇۋالدى، ياڭزېڭشىن ئۆلتۈرۈلگەن بولسىمۇ سىياسىي ۋەزىيەتتە قىلچە ئۆزگۈرۈش بولمىدى.

ئوبېكتىپ جەھەتتە 1911 ـ يىلى كۆتۈرۈلگەن ئۇلۇغ شىنخەي ئىنقىلابى بىلەن 1917 ـ يىللاردىكى سوۋېت ئوكتەبىر ئىنقىلابى بۇ كەڭ رايونغا كۈچلۈك تەسىر قىلاتتى. «ئىلى شىنخەي ئىنقىلابى» بىلەن قۇمۇلدىكى «تۆمۈر خەلپە قوزغىلىڭى» ئۇلۇغ شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىنكاسى ئىدى. ئەپسۇسكى ھەر ئىككىلا ئىنقىلابىي ھەركەتنى ياڭزېڭشىن ھوكۇمىتى قۇۋلۇق ـ شۇملۇق بىلەن قانلىق باستۇرۇپ جۇمھۇرىيەتنى شىنجاڭغا يېقىن يولاتمىدى، ئۆزىنىڭ «مۇستەقىل پادىشا»لىق ھاكىمىيىتىنى، ھەر قايسى مىللەتلەر ئىچىدىكى يۇقىرى تەبىقىدىكىلەردىن ۋاڭ، گۇڭ، ئاخۇن، لاملارغا تايىنىپ يۈرگۈزۈپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنى قاتتىق ئېكسپىلاتسىيە قىلدى.

ياڭ، جىن زالىملىرى كەڭ ئىمتىياز بەرگەن ۋاڭ، گوڭ، ئاخۇن، لامىلار راھەت ـ پاراغەتكە بېرىلىپ خەلقنى تېخىمۇ قاتتىق ئەزدى، زۇلۇمغا، ئېكىسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرىغان خەلق ئاممىسىدا دەرت ئۇستىگە دەرت، خەۋپ ئۇستىگە خەۋپ كۆپەيدى، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت خەلققە زۇلۇمنى قانچىلىك ئېغىرلاشتۇرسا، خەلقنىڭ غەزىۋى شۇنچىلىك ئۆرلەيتتى. ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەت ئىلگىرىكى ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتلەرنى قانچىلىك قاتتىق باستۇرغان بولسا، ئىككىنچى بىر ئىنقىلاپنىڭ تېخىمۇ جانلىق تۆرەلمىسى پەيدا بولۇپ يېتىلەتتى، ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەت دېموكىراتىيىنى قانچىلىك دەھشەتلىك بوغسا، ئەمگەكچى خەلق دېموكىراتىيىگە، ئازاتلىققا شۇنچە كۈچلۈك تەقەززا بولاتتى.

ياڭ، جىن زالىملىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرنى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىغا جەملىگىلى بولىدۇ:

1 ـ ھۆكۈمەت چىرىك، ئەمەلدارلار ئومۇمىيۈزلۈك خىيانەتچى، راھەت پەرەس، تولىسى ئەپيۇنكەش ۋە ئىقتىدارسىز ئىدى؛

2 ـ ئىجتىمائىي ھايات، قالاق، خوراپاتلىقنىڭ ئىس-تۈتەكلىرى ھەممىلا يەرنى قاپلىغان. مەدەنىي ـ مائارىپ، قاتناش ـ ترانسپورت ئېپتىدائىي ھالەتتە بولۇپ تەرەققىياتتىن سۆز ئاچقىلى بولمايتتى؛

3 ـ ھەربىي قىسىملاردا قىمارۋازلىق، ئەپيۇنكەشلىك ئەۋج ئالغان. قىمارغا، ئەپيۇنگە پۇل تېپىش ئۈچۈن ئوغرىلىق، ئاشكارا بۇلاڭچىلىق ئىشلىرى دائىم كۆرۈلۈپ تۇراتتى؛

4 - يەرلىك بەگلەر ئالۋاڭ-ياساقنى، باجنى ئۆز ئىختىيارىچە ئېغىرلىتىپ خەلقنى زارلىتاتتى، مەسىلەن: ناھىيىلىك ھوكۇمەتتىن ھەر چارەك ئالۋاڭ چۈشسە، بەگلەر يۇرتتىن 1500 ياكى 2000چارەك ئاشلىق يىغىۋالاتتى. دولەت بېجىنى كوتىرە ئېلىۋالغان بايلار ئۆز مەيلىچە كوپەيتىپ يىغىپ خەلقنى قاخشىتاتتى. ئەشۇنداق ئۇسۇل بىلەن زۇلۇم قەۋەتمۇ - قەۋەت ئېغىرلىشاتتى.

5 - قۇمۇل ۋاڭىنىڭ زۇلمى تېخىمۇ چېكىدىن ئاشقان ئىدى. قۇمۇل ۋاڭىنىڭ دېخانلارنى ئېيىغا 5 كۈنھەقسىز ئىشلىتىش تۈزۈمى بىلەن چارۋا رايونىدىكى "تومۇر قوي" تۈزۈمى قۇمۇل خەلقلىرىنىڭ جېنىغا تەككەن ئىدى؛

6 - قۇمۇل خەلقىنىڭ كوڭلىدە تومۇر خەلپىنىڭ مەغلۇپ بولۇشتىكى ئاچچىق ساۋىقى بار ئىدى. تومۇر خەلپىنىڭ قوزغىلىڭىنى قانلىق باستۇرغان ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتكە قارىتا خەلقنىڭ غەزىۋى --خەپ توختىسى كۈچلۈك ئىدى. شۇ سەۋەپتىن قۇمۇل دېخانلىرى ئوتتۇرىسىدا قايتا بىر ئىنقىلاۋىي ھەركەت قوزغاش پىلانى ۋە ئىدىيولوگىيە جەھەتتىكى تەييارلىقلار پىشىپ يېتىلمەكتە ئىدى.

ئىجتىمائىي ئەھۋالنىڭ شۇنداق بولغانلىقىدىن خەۋەرسىز بولغان ئەكسىيەتچى ھوكۈمەت، قۇمۇل خەلقلىرىنىڭ جېنىغا تېگىدىغان تېخىمۇ ئەسكى ئىشلارنى قىلىشقا باشلايدۇ. مەسىلەن: جىن شۇرېن ھوكۇمىتى شامەخسۇتنىڭ ئوغلى نەزەر ۋاڭنى ئۈرۈمچىگە چاقىرتىپ ئاتاقتا ئولكىلىك ھوكۇمەت مۇشاۋىرى دەپ ئەمەلىيەتتە نەزەر بەنت قىلىپ ۋاڭلىق ھوقۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، قۇمۇلنى ئۈچ نا-

ھىيىگە بولۇپ ئىدارە قىلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزىدۇ ۋە بۇ ناھىيىلەرگە جىنشۇرېن ئۆز ئادەملىرىنى ئامبال قىلىپ تەيىنلەيدۇ. بۇ يېڭى ئامباللار خەلقنى ئۆز ھەيلىچە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا باشلايدۇ.يەر تۈزۈمىدە ئىسلاھات يۈرگۈزىدۇ. تېرىلغۇ يەرلەرنى قايتا مولاش (ئۆلچەش) ئىشلىرىنى يۈرگۈزىدۇ. دىخانلارنىڭ مو خېتىدىن ئارتۇق چىققان يەرلەرنى تارتىۋېلىپ 1930 - يىلى 1 - تۈركۈمدە چىققان 20 ئويلۈك، 2 - تۈركۈمدە چىققان 40 ئۆيلۈك خەنزۇ كوچمەنلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ. بۇ كوچمەنلەر ئاساسەن جىنشۇرېننىڭ ئەجداتلىرى ئىدى، ئۇلارغا ئوبدان يەرلەرنى، سۇنىڭ باش تەرىپىنى بەرگەندىن تاشقىرى، يەرلىكلەرنىڭ ئات - كالا ۋە باشقا دىخانچىلىق سايمانلىرىنىمۇ ئېلىپ بېرىشتەك ئىشلارنى قىلىدۇ. بۇنداق ئىشلارغا نارازى بولغان خەلق يۇقۇرىغا ئەرز-شىكايەت قىلىدۇ. ھوكۇمەت تەرەپ بۇ ئىشقا كوڭۈل بولمەيدۇ.

شۇنىڭدەك يەرلەرنى قايتا ئولچەپ، دەرىجىسىنى كوتورۈپ غەللە - پاراق ئالماقچى بولغاندا، يەرلىك دىخانلاردىن 2 يىل ئالدىغا سۈرۈپ يەنى 1928 - يىلىدىن ھىساپلاپ غەللە پاراق ئالماقچى بولسا، ھېلىقى كوچمەنلەردىن 2 يىلغىچە غەللە - پاراق ئالمايدىغان بولىدۇ. بۇ ئادالەتسىزلىككە دىخانلار ئومۇمىيۈزلۈك نارازى بولغاندا، بېسىم ئىشلىتىش ئۈچۈن كوپلەپ ھەربى قىسىملارنى ئەۋەتىپ مۇھىم ئورۇنلارغا مەسىلەن: تاشۋېلىق، خوتۇنتام، ئاراتوروك، بارىكول، قۇمۇل قاتارلىق ئورۇن-

لارغا ئورۇنلاشتۇردۇ. شۇنىڭدەك نوم، ئازغانبۇلاق، شوپۇل، باي، ئاراتۇرۇك، تۇركول قاتارلىق جايلارغا جىمئاجۇي (باجخانا) قۇرۇلدۇ ۋە ئەسكەر تۇرغۇزدۇ. قۇرۇلغان ھەربىر - مەمۇرى قۇرۇلمىلاردىكى ئەمەلدارلار دىخانلار ئىچىگە ئارىلىشىپ، خەلقنىڭ دىنىي، مىللى ئۆرپ - ئادەتلىرىگە تېگىپ، بىھۆرمەتلىك ئىشلارنى سادىر قىلىشقا باشلايدۇ. ھەربىلەر ئىنتىزامسىزلىق ۋە زوراۋانلىق ئىشلارنى كۆپلەپ پەيدا قىلىپ خەلقنىڭ قارشىلىقىنى قوزغايدۇ.

بولۇپمۇ شوپۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربى باشلىق جاڭكاجاڭ، خەلق ئىچىگە ئارىلىشىپ، ھەشەرەپ - ئويۇنلارنى ئۇيۇشتۇرۇپ، خوتۇن - قىزلارنى ئۇسۇلغا سېلىپ ئاياق ئاستى قىلىدۇ. يەنە بىر مەلۇماتقا قارىغاندا جاڭكاجاڭ ئۆزىگە 100 مو يەرنى تەۋە قىلىۋېلىپ يەرلىكتىن ئۆيلەنمەكچى بولىدۇ - دە، ئابدۇللا ئىسىملىك بىر ئۇيغۇرنىڭ قىزىنى خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولىدۇ. بۇ ئىش قۇمۇل خەلقىنىڭ جېنىغا قاتتىق تېگىدۇ. بۇ توغرىدا ئابدۇنىياز مىراپ، سالىدورغا قاتارلىق باشلىقلار مەسلىھەتلىشىپ قىزنى بەرمەكچى بولىدۇ. جاڭكاجاڭ 32 نەپەر ئەسكىرى بىلەن توي بولىدىغان ئۆيگە بېرىپ، ھوجرا ئۆيگە كىرگەندە قىز قىلىپ ياساپ قويغان ئىمىن ئىسىملىك يىگىت جاڭنى جايلاپ تاشلايدۇ. مىلتىقلىرىنى تۇپلاپ قويۇپ بەخۇدۇك زىياپەت يەۋاتقان چېرىكلەرنىڭ مىلتىقىنى، ئالدىن بەلگىلەپ قويغان يىگىتلەر بېسىپ كىرىپ تارتىۋېلىپ 32 چېرىكنى بىرنى قاچۇرماي يوق قىلىدۇ. مانا شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭى باشلىنىدۇ. بۇ 1931 - يىلى 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنى بولغان ئىش.

خوجا نىيازھاجى

خوجانىياز ھاجى پاكار، دوغىلاق، كەڭ يەلكىلىك، كۆچلۈك، ئىتتىك ئادەم ئىدى. قويۇق ساقاللىرى چاچراپ تۇرىدىغان، قويۇق قاشلىرى تىك ئۆسكەن، ئوت كوزلۈك، چىچەن، مىجەزى چۇرس، ئاچچىغى تېز كېلىدىغان، كەسكىن، ئەمما ئاددى - ساددە، گەپ-سوزى ئۇدۇل، جۈرئەتلىك بولۇپ، ئادەتتە «لومودى، ئىنىنەڭنى، مۆرتەت» دىگەندەك يەرلىك سوزلەرنى كوپرەك قوللىنىدىغان ئادەم ئىدى.

قۇمۇل تاراتۇ تېغىدىن مەمەت نىياز ھاجىنىڭ 4 ئوغلى بولۇپ، 1 - سى خوجانىياز ھاجى؛ 2 - سى باقىنىياز ھاجى، 3 - سى قۇربان سوپا ھاجى، 4 - سى يارى قارى ئىدى. خوجانىياز ھاجى ئەسلىدە 1907 - يىلىدىكى تورپاقلار قوزغىلىڭى 1912 - يىلىدىكى تومۇر خەلپىنىڭ قوزغىلىڭىنى قوللاپ قويغانلىقتىن قۇمۇلدا تۇرالماي چەتكە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. گۇچۇڭ، مورى، ئالتاي، بورىتالا قاتارلىق جايلاردا ئىسھاق دىگەن نام بىلەن بىر نەچچە زامان يۈرىدۇ. قىزىلتۇزدىن بورىتالاغىچە بولغان ئارىلىقلاردا ئاۋ قىلىپ بۆكەن، بۇغا مۈڭگۈزى قاتارلىقلارنى بورىتالا تەرەپلەرگە ئېلىپ بېرىپ ساتىدۇ. شۇ ئوتتۇرىدىكى شىر مولا دىگەن كىشىلەر بىلەن تونۇشۇپ، بېرىش - كېلىش قىلىدۇ.

بۇ جەرياندا قۇمۇل ۋاڭى، خوجانىياز ھاجىنىڭ چوڭ ئويىگە قاتتىق بېسىم ئىشلىتىدۇ. بۇ توغرىدا قۇمۇلدىكى تۇققانلار توقسۇندىكى نىياز شيەنزۇ (يېرىم ناھىيە باشلىقى) غا خەت ئەۋەتىدۇ. نىياز شيەنزۇ خوجانىياز ھاجىغا خەۋەر قىلغاندا خوجانىياز ھاجى بۇنى ئاڭلاپ توقسۇنغا كېلىپ نىياز شيەنزۇنىڭ مەسلىھەتى بىلەن

قۇمۇل ۋاڭغا سوغات قىلىش ئۈچۈن تاللاپ تۇرۇپ ئىككى دانە ياخشى ئات ئېلىپ قۇمۇلغا قايتىدۇ. ئاتلارنى ۋاڭغا تارتۇق قىلغاندىن كېيىن ۋاڭ ئۇنىڭ گۇنايىدىن ئۆتۈپ يەنە ئوردىدا خىزمەت بېرىپ 200 نەپەر ئوردا موھاپىزەتچى چېرىكلەرگە باشلىق قىلىپ تەيىنلەيدۇ. بەزەن كىشىلەر ئوردىدىكى 200 نەپەر تاغچىلارغا نىياز ئىسىملىك بىر كىشى باشلىق، خوجانىياز ھاجى مائاۋىن باشلىق ئىدى دەپ مەلۇمات بېرىدۇ. مەيلى قانداق بولمىسۇن خوجانىياز ھاجى مەركەزلىكتە شوھرەت قازانغان، قۇمۇل ۋاڭغا يېقىپ قالغان بىر ئادەم ئىدى. خوجانىياز تۇرپان مەدرىسەسىدە ئىسھاق نامى بىلەن ئوقۇۋاتقاندا قۇمۇل ۋاڭ بىلىپ قالىدۇ. بۇنداق خەۋپ ئاستىدا خوجانىياز ھاجىنىڭ ئانىسى خوجانىياز ھاجىنى ھەرەمگە بىللە ئېلىپ كېتىدۇ. ئۇلار ھەرەمگە 1907 - يىلدا بېرىپ 1912 - يىللىرى قايتىپ كېلىدۇ.

قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭى پارتلاش بىلەن تەڭ ھەر قايسى تاغلاردىكى دىخان - چارۋىچىلار ھەركەتكە كېلىدۇ. مەسىلەن: سالى مەمەتنىياز دورغا باشچىلىقىدىكى خەلق قوزغىلىپ ئازغان بۇلاق، شوپۇل، قارامۇقچى قاتارلىق جايلاردىكى جىساجۇيلارنى ئىشغال قىلىدۇ؛ ئاراتۇرۇك دائىرىسىدە، ئابدۇنىياز مىراپنىڭ باشچىلىقىدا خەلق قوزغىلىپ ئاراتۇرۇك، باي، تۇركول جىساجۇيلىرىنى ئىشغال قىلىدۇ؛ باي تەرەپتە چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرغان ئوردا ئەسكەرلىرى ئابدۇل دۇيجاڭ (ئادارېن دەپمۇ ئاتايتتى.) نىڭ باشلامچىلىقىدا 77 نەپەر قوراللىق ئەسكەرلەر قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلىدۇ؛ نوم تەرەپتە سالى دورغا، پازىل دورغا، سەدەن قورمال، ناسىر موتىسىپ قاتارلىقلار پۈتۈن نوم خەلقىنى

سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ قوزغىلاڭنى ئاكتىپ كېڭەيتىدۇ.
قوزغىلاڭ كوتۇرۇلگەنلىگىنى ئاڭلىغان تىيـانشان رايـونى
ئېرىنكىر. ئۈراي، تومۇرتى قاتارلىق جايلاردىكى خـەلقلەر
ئاۋۇت مىراپىنىڭ باشلامچىلىقىدا ئۇيۇشۇپ قوزغىلاڭغا قاتـ
نىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ دىخانلار قوزغىلىڭى پۈتۈن قۇمۇل
تاغلىرىنى قاپلايدۇ.
بۇچاغدا خوجانىياز ھاجى غەربىي تاغنىڭ قوماندانى
بولۇپ ئۇرۇمچى - قۇمۇل يولىنى توساۋاتاتتى.

يولۋاس ۋە خوجانىيازھاجى

قۇمۇل ئىنقىلاۋىدا، يولۋاس ئۆزىنىڭ ئىككى يۈزلىـ
مىلىك ۋەشەخسى مەنپەئەت پەرەسلىكى بىلـەن ئىتتىپاقـ
سىزلىق، بولگۇنچىلىك قىلىش جـەھەتتە مۇھىم سـالماقنى
ئىگـەللەيدۇ. بـۇ توغرىدا قىسقىچـە توختۇلۇش كېيىنكى
باپلارنى يورۇتۇشتا ئەھمىيەتكە ئىگە.
يولۋاس ئەسلىدە بازار بېگى ھەمدە ئوردا مۇھاپىـ
زەتچى ئاتلىق بىرىگـادىنىڭ بـاشلىقى ئىـدى. قـوزغىلاڭ
پارتلاپ، تۆنجى غەلىبىلەرگە ئېرىشكەن ھامان، بېشىرۋاك
بىلەن يولۋاس ئىككىسى دىخانلار قوزغىلىڭىنى قوللاپ - قۇۋـ
ۋەتلەپ يوشۇرۇن رەۋىشتە قوزغىلاڭچىلارغا ئىككى ساندۇق
ئوق، 2-3 يۈز ئاتلىق تاقا ئەۋەتىپ بېرىدۇ. قۇمۇل شەھـ
رىگە ھۇجۇم قىلغاندا ئۇزلىرىنىڭ شەھەر ئىچىدىن مـاسـ
لىشىدىغانلىغىنى بىلدۈرىدۇ.
ئاز كۈن ئۆتمەي يولۋاس ئىككى پارچە خەت ئەۋەـ

تىدۇ، ئۇنىڭ بىرسى: قۇمۇل سىلىگى جۇرۇيچىش شىڭشىڭ-
شىيادىكى جاڭ تۇەنجاڭنىڭ پولكىنى يوتكەپ كېلىپ قۇ-
مۇلنى مۇداپىئە قىلماقچى بولغانلىقىنى؛ موردىدىكى گۇەن
دېشىڭ پولكىنى باردىكولگە يوتكەپ كېلىپ نومغا
هۇجۇم قىلماقچى بولغانلىقىنى؛ خېجىڭكۇي، جاڭ لياڭ-
چىڭلەرنىڭ ئىككى پولك ئەسكىرى بىرلىشىپ دازىگۇغا!
هۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق قىلغانلىقىنى خەۋەر قىلغان
خەت. ئىككىنچىسى ماجۇڭيىڭنى تەكلىپ قىلىشقا ئادەم ئەۋە-
تىش توغرىسىدا يازغان خەت. بۇ ئۇنىڭ ئىچىدىن ما-
لاشقانلىقىنىڭ بىر ئىپادىسى ئىدى. كېيىن جۇرۇيچىش
قوزغىلاڭچىلار بىلەن سوھبەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ۋەكىل
ئەۋەتكەندە يولۋاس ئۆزى توغرىسىدا قايغۇرۇپ، ”جۇ
سىلىڭ مەندىن گۇمانلىپ قالدى، مېنى ئەپقېلىپ قۇتۇل-
دۇرغان بولسىڭىزلار» دېگەن تەكلىپنى قىلغاندا دېخانلار
باشلىقى باقىنىياز دورغا يولۋاس قاتارلىقلارنى قولغا
ئېلىپ باغلاپ ماجۇڭيىڭنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا ئەۋەتىپ
بېرىدۇ. ماجۇڭيىڭ ئۇنى قاماپ قويۇپ تاكى لياۋدۇڭ
سوقۇشىدا پۇتىغا ئوق تېگىپ ئەنشىگە قايتىپ كەتكەن
ۋاقىتتا قاماقتىن چىقىرىدۇ. قاماقتىن چىققان يولۋاس
ئىلگىركى قىسىملىرىغا باشلىق بولۇپ شەرقىي تاغ را-
يونىنىڭ (قورايىنىڭ) قوماندانى بولىۋالىدۇ. شۇخىل ئۇ-
سۇلدا دېخانلار قوزغىلىڭىغا كىرىۋالغان يولۋاس بېشىرۋاڭ-
نى ئۆلتۈرىغا كۈتۈرۈپ چىقىپ، باشباشتاقلىق قىلىدۇ.
قوزغىلاڭچى قوشۇنلار ئىچىدە ئىختىلاپ سېلىپ بولگۈنچى-
لىك سالىدۇ ۋە قوزغىلاڭنىڭ مەقسىدىگە خىلاپ ھال-

دا ئىنتىزامغا ئېغىر بۇزغۇنچىلىقلارنى قىلىپ بۇلاڭ - تالاڭ ئىشلىرىنى يۈرگۈزدى. ئۇرۇمچى تەرەپتىن ئىچكى ئولكىلەرگە كېتىۋاتقان تۈرگە كاروانلىرىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ بىرىنچى قېتىمدا 300، 2 - قېتىمدا 400 تۈگىدىكى مال، بۇغا مۈڭگۈزى، ئالتۇن، كۈمۈشلەرنى ئولجا قىلىپ ناچار تەسىر پەيدا قىلىدى. 1932 - يىلى 6 - ئايدىن باشلاپ خوجانىياز ھاجى قومۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ باش قوماندانى بولغاندا، يولۋاس باش قوماندانىڭ بويرۇقىغا بويسۇنماي شەرقىي تاققا (قورايغا) كىرىۋېلىپ بولگۈنچىلىك، پارچىلاش ھەركەتلىرىدە بولدى.

خوجانىياز ھاجى باش قوماندان بولغاندىن كېيىن ئىنتىپاقلىشىپ جىن شۇرېن ئەسكەرلىرىگە زەربە بېرىش ئۈچۈن تارانتو يىغىنىنى چاقىردى. بۇ يىغىنغا، قۇرۇۋان دورغا سالى ھەمەتنىياز دورغا، ئابدۇنىياز مىراپ، باقىنىياز دورغا، سالى دورغا، ناسىر موتىسىپ، يۈسۈپ دورغا، تولەن قورمال، توختىنىياز دورغا، نېرىنكىردىن توختىنىياز مىراپ، ئىمىن توخسۇن مىراپ، سادىق قورمال، خوجىنىياز باي، خوجاخۇن قاتارلىقلار قاتنىشىدى. بۇ يىغىندا 4 مەسىلە قارار قىلىنىدى:

1 - باش قوماندان خوجانىياز ھاجىنىڭ قوماندانلىقىغا قەتئىي بويسۇنۇش، ئەگەر بويسۇنمايدىغانلار بولسا، ئۇنداقلارنى ھەربىي ئىنتىزام بويىچە چارە كۆرۈش.

2 - سالى دورغا بىلەن باقىنىياز دورغىنى تاشقى مۇڭغۇلىيىگە ئەۋەتىپ قورال - ياراق سېتىۋېلىش ۋە تاشقى مۇڭغۇلىيىدىن ياردەم تەلەپ قىلىش.

3 - يولۋاسقا قاتتىق نەسىھەت بېرىپ ھۇندىن كېيىن پارچىلاش ۋە بولگۇنچىلىك قىلماسلىق ئۇچۇن قۇرئان تۇتقۇزۇپ قەسەم ئېلىش.

4 - ماجۇڭيىڭنىڭقايتا تەكلىپ قىلىپ قۇمۇل يولىدىكى جىن شۇرېن ئەسكەرلىرىگە ئالدى تەرەپتىن تاقابىل تۇ- رۇش، خوجانىياز ھاجى ئارقا يول بىلەن تۇرپانغا ئۆتۈپ ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىش.

بۇ يىغىندىن كېيىن تاشقى موڭغۇلىيىگە، سالى دورغا بىلەن باقىنىياز دورغا، ئەنشى تەرەپكە: شاقۇرمال، مالە- كاك، ئوسمانشا، باقىنىياز، روزاخۇن، ئىسمايىل داتۇ، ياۋداچاك (نىياز شېرىپ) لار ۋەكىل بولۇپ يولغا چىقتى.

تاراتۇ يىغىنىنىڭ قارارىغا بىنائەن تاشقى موڭغۇ- لىيىدىن چاپسانلا ئىنكاس كەلدى. چاڭسىن دورغا، ئاباۋ، نىياز، قاسىم ئەپەندى، ئىسمايىل، زوردىن قاتارلىقلار تاشقى موڭغۇلىيىدىن كېلىپ قومۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنى قوللاپ، ياردەم بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇ قېتىمدا 500 كىشىلىك ھەربى كىيىم، 70 تال مىلتىق، 40مىڭ سەر پۇل ياردەم بەردى.

چاڭسىن دورغا خوجانىياز ھاجى بىلەن كورۇشۇپ ئىتتىپاقلىقنى كوپرەك تەكىتلەيدۇ: "40 بېشي، بىر تېنى بار يىلان يولدا كېتىۋاتسا ئۇ تەرەپتىن بىر ماشىنا كېلىپ قەپتۇ، ماشىنا كېلىۋاتىدۇ. بىز چەتنەپ بىرەيلى دەسە، ھەر قايسى باش ئوز ئالدىغا پىكىر قىلىپ، بىرسى بىرسىنىڭ سوزىگە كىرمەي تۇرغاندا ماشىنا كېلىپ يىلان-

نى دەسسەپ مىجىپ تاشلاپتۇ. يەنە بىر 40 تېنى بىر بې-
شى بار يىلان ماشىنىنى كۆرۈپ دەرھال يولدىن چەتنەپ
بەرگەن ئىكەن. ئۇ يىلان ئامان قەپتۇ، دىگەن مىسال-
نى كورسۇتۇپ ئىتتىپاق بولۇشنى تەكىتلەيدۇ. ئۇزىمۇ بىر
قانچە قېتىملىق ئۇرۇشلارغا قاتنىشىپ كورۇپ قايتىپ
كېتىدۇ.

لېكىن يولۋاس ھامان ئىككى يۈزلىمىلىك قىلىپ
بۆلگۈنچىلىك، ئىتتىپاقسىزلىق قىلىدۇ. ئۇ تىلاراق ماجۇڭ-
يىڭغا مايىل بولىدۇ. ماجۇڭيىڭ چىقماستىن ئىلگىرى شەر-
قىي تاغدا تۇرۇپ بىر تەرەپتىن خوجانىياز ھاجىغا خەت
ئىۋەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇرۇمچىدىكى جىن شۇرېنغا
خەت ئىۋەتىپ قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەھۋالىدىن مەلۇمات
بىرىدۇ. ئىشەكچىلەرنىڭ باشلىغى مامۇت شاڭيۇ دىگەن
ئادەمدىن ئەشۇنداق ئىككى خىل خەت يېزىپ ماڭدۇرۇپ
جىن شۇرېننى كۆپلەپ ئەسكەر ئىۋەتىپ قوزغىلاڭنى باستۇ-
رۇشنى تەلەپ قىلغان. مامۇت شاڭيۇنىڭ ئىككى خىل خەت
ئېلىپ ماڭغانلىغىنى خوجانىياز ھاجى سېزىپ قىلىپ،
ئاخۇن تۆمۈر دىگەن ئادەمنى ئىۋەتىپ مامۇت شاڭيۇنى
ئاتتۇرۇپ تاشلىغان. دىمەك باشتىن ئاياق ئىككى يۈزلىمىلىك
يول تۇتۇپ پۇرسەتپەرەسلىك قىلىشقا ئادەتلەنگەن يولۋاس
ئاخىرقى ھېسابتا ماجۇڭيىڭنىڭ قارمىقىدا ئويۇنچاق بولدى.
ماجۇڭيىڭ ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇ، تۇرپاندا تۇ-
رۇپ ئەسكەر تۇتۇش ۋە ئوزۇق - تۈلۈك يەتكۈزۈشتەك
ئارقا سەپ خىزمىتىنى ئىشلىدى. ماجۇڭيىڭ ئۇرۇمچى
ئەتىراپىدىن قاچقاندا تۇرپاندىن - قۇمۇلغا قېچىپ كېلىۋېلىپ

شىڭشىسەيگە تەسلىم بولدى. كېيىن ئۇنىڭدىنمۇ يۈز ئۆ-
رۈپ نەنجىڭگە بېرىپ جياڭجېيشىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى
ئاتتى. 46 - يىللىرى ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا قايتىپ كې-
لىپ قۇمۇلغا ۋالى ھەم سىلىڭ بولدى. 1950 - يىللارغا
كەلگەندە خەلق بىلەن ئاخىرىغىچە دۈشمەنلىشىپ شىزاڭ
ئارقىلىق تەيۋەنگە قېچىپ كەتتى.

خوجانىياز ھاجى ۋە ماجۇڭيىڭ

ماجۇڭيىڭنىڭ كىملىكى ھەممە ئادەمگە ئايان.
1931 - يىلى ياز ئايلىرىدا قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭى
كوتۇرۇلۇپ قۇمۇل شەھرىگە ھۇجۇم قىلغان ۋاقىتلاردا، قۇمۇلدا
ليۇشىزىڭ قوماندانلىقىدا تۇرۇۋاتقان دۈشمەن قۇمۇل شەھ-
رىنى كۈچلۈك مۇداپىئە قىلغان ئىدى. تاغلىقلاردا بولسا
قورال - ياراق كەم بولغانلىقتىن بېشىر ۋاڭ ۋە يولۋاسنىڭ
تەشەببۇسى بىلەن ماجۇڭيىڭنى تەكلىپ قىلىپ قۇمۇل
شەھرىنى ئىشغال قىلماقچى بولىدۇ. شۇ يىللاردا مىللىتا-
رىست مابۇفاڭ تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغان ماجۇڭيىڭ
سەددىچىننىڭ سىرتىغا چىقىپ قانداق قىلىشنى ۋە بارار
جايىنى تاپالماي تۇرۇۋاتقان پەيتتە قۇمۇل دېخانلار قوز-
غىلاڭچىلىرى تەرىپىدىن ئۇنى باردەم قىلىشقا تەكلىپ
قىلغانلىقى ئۇنىڭغا باغدەك ياراشقان ئىدى. قالدى - قات-
تى ئادەملىرىنى جەملەپ 500 دەك ئەسكەر بىلەن شىن-
جاڭغا قاراپ يولغا چىققان بولسىمۇ شىڭشىڭشياغا كەل-
گەندە ئاران 200 ئادەمى قالغان ماجۇڭيىڭ قىسمى-

Altunqa

لىرىدا بارى - يوقى 97 تال قورال بار ئىدى. قۇمۇلغا
چىقىپلا تاغلىقلار بىلەن ھەمكارلىشىپ شەھەرگە ھۇجۇم
قىلدى. قانچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ شەھەر دەرۋازىسىنى
پارتلىتىپ كورگەن بولسىمۇ، لىيۇشىزىلىك قىسىملىرى قوم
خالتىلىرى بىلەن تام سېلىپ شەھەرنى قاتتىق مۇداپىئە
قىلدى. ماجۇڭيىڭ بىر قىسىم ئادەم ئاجرىتىپ بارىكۆلگە
ھۇجۇم قىلىپ ئۇلار چۈشۈرگەن 500 تالدەك قورال بىلەن
ئۆزىنى قوراللاندۇردى، ئاندىن غەربىي تاغدىكى خوجا-
نىياز ھاجى بىلەن بىرلىكتە لياۋدۇڭدا ئۈرۈمچىدىن كې-
لىۋاتقان دۇگۇجۇ بىرىگادىسىنى توساپ ئۇرۇش قىلغاندا،
غەنىمەت چۈشكەن قوراللارنى ئۆز ئالدىغا تارتىپ ئىچكى-
رىگە ئېلىپ كەتتى. بۇ ئۇرۇشتا خوجانىياز ھاجى جىق
چىقىمدار بولۇپ نۇرغۇن جاپا - مۇشەققەتلەرنى تارتتى.
ھەتتا 6 - 7 ئادىمى بىلەن قېلىپ ئاتتىن ئايرىلىپ پىيادە
يول ماڭغان ۋاقىتلىرىمۇ بولدى، ماجۇڭيىڭ بولسا غەنى-
مەتنى كۆرۈپلا كوزى قىزىرىپ قورال - ياراقلارنى ئەنشى
تەرەپكە يۆتكەپ كېتىپ ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى مەغلۇپ بول-
غان ئەھۋالىنى ئوڭشاشقا كىرىشكەن ئىدى. قورال - ياراق
مەسىلىسىدە قىلچىمۇ ئادىل مۇئامىلە قىلمىدى. (مانا شۇ —
چاغدىلا خوجانىياز ھاجىنىڭ ماجۇڭيىڭغا نىسبەتەن نارازى-
لىقى پەيدا بولغان ئىدى.) 1932 - يىلى ئېچىلغان
تاراتۇ يىغىنىدا گەرچە ماجۇڭيىڭنى قايتا تەكلىپ قىلىش-
نى مۇزاكىرە قىلغان بولسىمۇ، بۇ، پەقەتلا ئۇرۇش تاك-
تىكىسىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىدى. يەنى قۇمۇل يولى-
نى توساپ ياتقان جىن شۇرېن ئەسكەرلىرىگە ماجۇڭيىڭ

ئالدى تەرەپتىن ھوجۇم قىلدى. خوجانىياز ھاجى تۇرپانغا چىقىپ ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلماقچى بولغان ئىدى. بۇ تەكلىپكە بىنائەن ماجۇڭيىڭ شۇ يىلى چىقىندى. ئۇ، ھە- دەپ ئۇز جايىدا ئەسكەرلەرنى رەتكە سېلىپ كېيىنكى ئىشلارغا تەييارلىق قىلىۋاتاتتى.

1932 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئالدى بىلەن پىچان ئۇرۇشى باشلانغاندا تۇرپان ئاستانىلىقلار خوجانىياز ھاجى چىقىپتۇ دەپ ئاڭلاپ قوزغىلاڭنى ئاستانىدىن باشلىۋەتتى. قوزغىلاڭچىلار تۇرپاننى ئىشغال قىلدى. 33 - يىلغا ئۆت- كەندە توخسۇندىمۇ قوزغىلاڭ كوتۇرۇلۇپ قاراشەھەر، كورلىلاردا غەلىبە قازاندى. شىڭشىسەي بۇچاغدا قۇمۇل يولىدا ئىدى. چاقماق تېزلىكىدە ھۇجۇم قوزغاپ قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى- نى باستۇرۇپ تاشلىدىم دەپ ئويلىغان شىڭشىسەي ئۈرۈم- چى تەرەپكە تەلمۈرۈپ تۇراتتى. دەل شۇ ئايلاردا تۇرپان، پىچان، توخسۇنلاردا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەنلىكتىن، بۇ ناھىيە- لەردىكى قوزغىلاڭ ھەركەتلىرىنى باستۇرۇش ئۈچۈن قۇمۇل- دىن - ئۈرۈمچى تەرەپكە قايتىدۇ. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى قايتىپ چىققاندا، تۇرپان، پىچان قوزغىلاڭچىلىرى دەل پىچانغا ھۇجۇم قىلىۋاتقان چاغ ئىدى. قوزغىلاڭچىلار كۈچ- لۈك دۈشمەن بىلەن ئىككى تەرەپتىن ئۇرۇش قىلىش تەۋەككۈلچىلىك بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ قاراشەھەر تەرەپكە چېكىنىدۇ. تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باش قو- ماندانى مەخسۇت مۇھىتى، پولات تۇنجاڭنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا خوجانىياز ھاجىنى تەكلىپ قىلىش ئۈچۈن قۇمۇل- غا ماڭىدۇ. مەھمۇت مۇھىتى ۋە ماشىنىگلار قاراشەھەرگە

قاراپ كېتىدۇ. شىڭشىسەي قىسىملىرى مۇشۇ پۇرسەتتە پىچان، لۈكچۈن، توخسۇنلاردا دەھشەتلىك قىرغىن يۈرگۈزۈپ بىر قانچە مىڭ بىگۇنا پۇقرانى ئۆلتۈرۈپ پۈتۈن يۇرتنى قانغا بوياپ تاشلاپ، ئاندىن ئۈرۈمچى تەرەپكە قايتىدۇ.

1933 - يىلى 2 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا خوجانىياز هاجى تۇرپاندا چىقتى. بۇنى ئاڭلىغان شىڭشىسەي پىچاندىن ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرىنى لوكچۈنگە ئىۋەتىپ خوجا نىياز هاجى بىلەن ئۇرۇش قىلدى. بۇ چاغدا خوجانىياز هاجى لۈكچۈننى تاشلاپ دىغاي تەرەپكە چېكىنىپ تەييارلىق كورۇپ تۇرغاندا مەھمۇت موھىتى قارا شەھەردىن قايتىپ كېلىپ بىرلىشىدۇ. بۇ ئىككى رەھبەر مەسلىھەتلىشىپ 4- ئايدا كۆكيار ئارقىلىق موري، گۇچۇڭ تەرەپكە ئۆتۈپ ئۈرۈمچىگە هۇجۇم قىلماقچى بولىدۇ. مانا شۇ چاغدا ماجۇڭيىڭ 2 - قېتىم شىنجاڭغا چىقىدۇ ۋە گۇچۇڭنى ئىشغال قىلىپ بىر قانچە مىڭ تال قورال - ياراق غەنىمەت ئالىدۇ، خوجانىياز هاجى جىمسارغا هۇجۇم قىلىپ دۈشمەننى قورال تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلغاندا، ماجۇڭيىڭ ئاستىرتتىن مۇناسىۋەت باغلاپ كىچىك ئەسكەر ئىۋەتىپ 2 مىڭ تالغا يېقىن قورالنى ئېلىپ كېتىدۇ. خوجانىياز هاجىنىڭ سوزى بىلەن ئېيتقاندا ماجۇڭيىڭ قورال - ياراقنى كورۇپ كوزى قىزىرىپ قالغان ئىدى. ھەممە قورالنى ئوز نەپسىگە تارتىپ ئەسكىرى كۈچىنى كوپەيتكەنلىكىگە قاراپ ماجۇڭيىڭدا باشقىچە غەرەز بارلىقىنى چۈشەنگەن خوجانىياز هاجى قاتتىق نارازى بولىدۇ. دەل شۇ

ۋاقىتتا شىڭشىسەي ھۆكۈمىتى بۇ ئىككى كۈچنىڭ ئوت-
تۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلانماقچى بولىدۇ. شۇڭا جىم-
ساردىكى خوجانىياز ھاجىغا ئەكبەر بىلەن مەھمۇت خوجىنى،
گۇچۇڭدىكى ماجۇڭيىڭغا ۋۇئەيچىن باشچىلىغىدىكى ۋەكىللەر
ئۇمىگىنى ئەۋەتىدۇ. خوجانىياز ھاجى بۇ يەردە سوۋېت
ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى كونسۇلىستىۋاسىنىڭ ئادى-
مى مەھمۇت خوجىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ۋاكالىتەن
قىلغان سۆزلىرىگە قۇلاق سالىدۇ ۋە ئۇنى قوبۇل قىلىدۇ.
مەھمۇت خوجا شۇنداق دىگەن ئىدى: «مەن سوۋېت كون-
سۇلخانىسىغا ۋەكىل بولۇپ كەلدىم. ماجۇڭيىڭ بەرى بىر
يىقۇتىلىدۇ. ماجۇڭيىڭ ياپون جاھانگىرلىگىنىڭ قويرۇغى.
ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولۇش ھەر قانداق كىشىنى ھالاكەت-
كە ئېلىپ بارىدۇ.»

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىگە، قوللاپ - قۇۋۋەتلى-
شىگە ئىگە بولۇپ كېلىۋاتقان قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى
سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانى-
سىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ شىڭشىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن
دوستلۇق دوگوۋور تۈزىدۇ. دوگوۋورغا ئاساسەن جەنۇبىي شىن-
جاڭغا ئۆتىدۇ. بۇ 1933 - يىلى 6 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى
بولغان ئىدى. بۇ چاغدا شىڭشىسەي 12 - ئاپرېل ئۆزگى-
رىشى قىلىپ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىۋالغان، سوۋېت
ئىتتىپاقى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورناتقانغا 3 ئاي
بولغان ئىدى.

خوجانىياز ھاجىنىڭ قەشقەرگە بېرىشى ۋە ساۋۇت داموللىنى قولغا ئېلىشى

خوجانىياز ھاجى شىڭشىسەي بىلەن دوستلۇق كېلىشىم تۈزۈپ جەنۇبىي شىنجاڭغا قاراپ ماڭغاندا، ئۇششاق تالدا، ماشىنىڭ قىسىملىرى بىلەن بىر مەيدان ئۇرۇش قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغان خوجانىياز ھاجى قارا شەھەردىن ئۆتۈپ كۇچار تەرەپكە قاراپ ماڭدى. مەغلۇپ بولغان ماشىنىڭ باغراش كۆلى ئارقىلىق تۇرپان تەرەپكە ئۆتۈۋېلىپ مافۇيۈەنگە 3 تۈمەن ئەسكەر بىلەن خوجانىياز ھاجى قىسىملىرىنى قوغلاشقا، قەشقەرگە بېرىپ قەشقەر يېڭىشەھەردە مۇھاسىرىدە قالغان ماجەنساڭنى قۇتقۇزۇشقا بۇيرۇق بەردى. شۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدا گويا خوجانىياز ھاجى قاچقان، مافۇيۈەن قىسىملىرى قوغلىغان بىر ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى.

ئەمەلىيەتتە مافۇيۈەننىڭ ئەسكىرى كۈچى ئون نەچچە ئاپتوموبىلغا سىغىدىغان پىيادە ئەسكەر بىلەن بىر قانچە يۈز ئاتلىق ئەسكەردىن ئىبارەت بىرەر مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئىدى. خوجانىياز ھاجىنىڭ قول ئاستىدا 2-3 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەر بار ئىدى. ئەگەر راۋۇرۇس سوقۇش قىلىدىغان بولسا مافۇيۈەن قىسىملىرىنى توسۇپ قويۇش ياكى يوق قىلىۋېتىش تامامەن مۇمكىن ئىدى. خوجانىياز ھاجى سوقۇش قىلماستىن قەشقەر تەرەپكە قاراپ ماڭدى.

خوجانىياز ھاجى ئاقسۇدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ھەربى قورال - ياراق ياردەم ئالدى. ئەسكەر سانىمۇ كۆپ ئى-

دى. ئاقسۇغا خوتەن قىسمىلىرى، قەشقەردىن تۇمۇر سىجاڭدىن قالغان قىسىملار، ئاقسۇدىكى باي سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى بولۇپ ئاز كام 5 - 4 مىڭ كىشىلىك كۈچ توپلانغان، قورال - ياراق، ئوق - دورا تولۇقلانغان ئىدى. ئاقسۇ قارا يۇلغۇندا مافۇيۈەن قىسىملىرىنى توساپ زەربە بەرمەكچى بولدى. بىراق ئۇرۇشنىڭ باشلانمىسىدا باي سىجاڭغا ئوق تېگىپ ئۆلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇرۇشنى داۋام قىلدۇرماستىن ئۈچتۇرپان قاغشال يولى بىلەن قەشقەرگە يۈرۈپ كەتتى. خوجانىياز ھاجى قەشقەرگە بېرىشقا ئالدىرايتتى. چۈنكى شۇ ۋاقىتلاردا (1933 - يىلى 11-12 - ئايلاردا) قەشقەر ۋەزىيىتى ئىنتايىن مۇرەككەپ بولۇپ كەتكەن ئىدى. بولۇپمۇ ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ تۇمۇر سىجاڭنى ئۆلتۈرۈپ قويغانلىقىغا خاپا بولغان ئىدى. قەشقەرگە تېز يېتىپ بېرىپ ئىنتىقام ئېلىشقا ئالدىرايتتى. يەنە بىر تەرەپتىن ساۋۇت داموللا باشچىلىقىدا «شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلۇپ ئىشنى مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتكەن ئىدى. خوجانىياز ھاجى قەشقەرگە يېتىپ بېرىپلا يېڭى شەھەردىكى ماجەنساڭ قىسىملىرىغا ھۇجۇم قوزغىدى. ئۇرۇش ئۇزۇنغا سوزۇلدى ۋە شىددەتلىك بولدى. شۇ ئەسنادا ئاقسۇ تەرەپتىن مافۇيۈەن قىسىملىرى قەشقەرگە يېقىنلاپ كېلىپ ھۇجۇم باشلىدى. ئۇنىڭغا ئەگىشىپلا ئۈرۈمچى تەرەپتىن مەغلۇپ بولۇپ چېكىنگەن ماجۇڭيىڭنىڭ چوڭ قوشۇنلىرىمۇ ئارقىمۇ - ئارقا يېتىپ كەلدى. شۇ سەۋەپتىن بىر مەزگىل قەشقەرنى بوشۇتۇپ بېرىشكە توغرا كەلدى. خوجانىياز ھاجى ئاتۇش ئارقىلىق ئەركەشتامغا باردى. مەھمۇت سىجاڭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ يېڭىسار،

يەكەن تەرەپكە كەتتى. ماجۇڭيىڭنى قوغلاپ كەلگەن سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى مارالۋېشىغىچە كېلىپ توختاپ قالدى. قىسمەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا قەشقەردە ئىنگلىز ۋە باشقا ئەللەرنىڭ كونسۇلخانىلىرى بولغاچقا ئېھتىيات يۈزىسىدىن توختاپ قالغانمىش.

خوجانىياز هاجى ئەركەشتامدا تۇرغان بىر ئايدەك ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقى هۆكۈمىتى ناهايىتى ياخشى مۇئامىلە قىلغان. كوپلىگەن هەربى - مەمۇرى ئەربابلار كېلىپ خوجانىياز هاجى بىلەن سەمىمى كورۈشكەن. (قايسىلا ئەرباپ كورۈشكەندە خوجانىياز هاجىنىڭ هەممە ئىشىنى ماختاپ كوككە كوتەرسە، ساۋۇت داموللا هوكۇمىتىگە پەخرى "رەئىس جۇمهۇر» بولغانلىغىنى ئەيىپلەپ سوز قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە شىڭشىسەي هوكۇمىتى ئۇرۇمچىدىن تېلېگىرام - ئالاقىلار ئەۋەتىپ ساۋۇت داموللىنى قولغا ئېلىش ۋە «شەرقى تۇركىستان ئىستىقلال جۇمهۇرىيىتى» هوكۇمىتىنى تارقىتىۋېتىش توغرىسىدا بۇيرۇق قىلاتتى. خوجانىياز هاجى ساۋۇت داموللا هوكۇمىتىنىڭ باشباشتاقلىغىنى نەزەردە تۇتۇپ يەكەن تەرەپتە تۇرۇۋاتقان مەهمۇت سىجاڭغا ساۋۇت داموللىنى قولغا ئېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۇشۇردى. مەهمۇت سىجاڭ، غوپۇر تۇەنجاڭغا بۇيرۇق چۇشۇردى. غوپۇر تۇەنجاڭنىڭ ئادەملىرى بېرىپ ساۋۇت داموللىنى قولغا ئالدى.) دەل شۇ ئاخشىمى قولغا ئېلىش ئۇچۇن بارغانلاردىن بىر كىشى هازىرمۇ هايات بار. بۇلار ساۋۇت داموللىنىڭ يېنىنى ئاختۇرغاندا 10 سوملۇق تىللا-دىن 12 سى چىققانلىغىنى ئېيتىپ بەردى. خوجانىيازهاجى ئەركەشتامدىن يەكەنگە كەلگەندە ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى

قوتراپ يەنە ھۇجۇم قىلىشقا ئاتلاندى. بۇ چاغدا خوجانىياز ھاجى ۋە مەھمۇت سىجاڭلار يەكەن دەرياسىنى بويلاپ ئاقسۇغا كەلدى. خوجانىياز ھاجى جەنۇبىي شىنجاڭ باۋۇبىي زوڭسىلىڭ (گارنىزون قوماندانى) ئۇنۋانى بىلەن ئاقسۇدا بىر مەزگىل تۇردى. بۇ چاغدا، ماجۇڭيىڭ بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كەتتى. ئۇنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى ماخۇسەن باشچىلىقىدا خوتەن تەرەپكە چېكىندى. شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن ۋاقىتلىق كېلىشىم تۈزۈپ پوسكام ناھىيىسىنى بېتەرەپ رايون قىلىپ پوسكامنىڭ ئۇ تەرىپىدە ماخۇسەن، پوسكامنىڭ بۇ تەرىپىدە شىڭ شىسەي قىسىملىرى تۇردى، قەشقەردە شىڭ شىسەي ئەۋەتكەن لىيۇبىڭ دېگەن كىشى جىڭبېيسىلىڭ (گارنىزون قوماندانى)، مەھمۇت سىجاڭ بولسا جىڭبېي فۇ سىلىڭ (مۇئاۋىن گارنىزون قوماندانى) قوشۇنچە 6 - دىۋىزىيىنىڭ سىجاڭى بولدى. ساۋۇت داموللىنى ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىپ نەزەر بەنت قىلدى. بۇ ئادەم ۋالى مەھكىمىسىدە نامىزىنى ئوقۇپ بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىپ بېرىلدى.

خوجانىياز ھاجىنىڭ مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ ئۈرۈمچىگە كېلىشى

خوجانىياز ھاجى يەكەندىن ئاقسۇغا كېلىپ تۇرۇۋاتقان مەزگىلدە شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتى خوجانىياز ھاجىنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە مۇئاۋىن رەئىسلىككە تەيىنلەپ شۇ ۋاقىتتىكى گومىنداڭ مەركىزى ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈپ ئۈرۈمچىگە تەكلىپ قىلدى. خوجا-

نىياز ھاجى بۇ تەكلىپنى رەت قىلىپ ئاقسۇدا تۇرۇۋدغان—
لىغىنى بىلدۈردى. مەھمۇت سىجاڭمۇ ئۇ كىشىنىڭ ئۈ—
رۈمچىگە بېرىشىغا قوشۇلمايدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈ—
رۈمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ئەفرېسوۋ ئاتايىن ئاقسۇغا
بېرىپ خوجانىياز ھاجىغا تولۇق كاپالەتلىك قىلىدىغانلى—
غىنى ئېيتىپ ئۈرۈمچىگە بېرىشقا نەسىھەت قىلىدۇ. ئان—
دىن بۇ ئوتتۇردا توختام تۈزۈشىدۇ. بۇ توختام خەنزۇچە،
روسچە، ئۇيغۇرچە ئۈچ خىل يېزىقتا يېزىلغان بولۇپ، توخ—
تامنامە بويىچە ئۈرۈمچىگە كېلىشكە ماقۇل كېلىدۇ. بۇ
توغرىدا مەھمۇت سىجاڭ بىلەن مەسلىھەتقىلىش ئۈچۈن
ئايرۇپىلان بىلەن مارالۋېشى تەرەپكە بارغان ۋە شۇ ئاي—
رۇپىلان سەپىردە ئايرۇپىلان ھادىسىسگە ئۇچراپ پۈتى بىر
ئاز ناكا بولغان ۋەقەلەر شۇ چاغدا پەيدا بولغان ئىدى.

1934 - يىلى 8 - ئايلاردا خوجانىياز ھاجى بىر قان—
چە ماشىنا بىلەن ئۈرۈمچىگە كېلىپ ھازىرقى 2 - دوختۇر
خانىنىڭ ئالدىدىكى شائىيەجۇي قورا قىلىنغان قوراغا
چۈشۈپ جايلاشتى. ھامىتخان لۈيجاڭ 200 گە يېقىن ئاتلىق
ئەسكەرنى باشلاپ 9 - ئايلاردا يېتىپ كەلدى.

خوجانىياز ھاجى ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئۆلكىلىك ھوكۇ—
مەتنىڭ مەجلىسلىرىگە قاتنىشىپ تۇردى. بۇ ۋاقىتتا ئۈ—
رۈمچى ئۆلكىلىك ھوكۇمەت ئورۇنلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى
مۇشاۋىرلىرى بولغاندىن تاشقىرى خوجانىياز ھاجىنىڭ
يېنىدىمۇ، ئەزىزىمخانتورە، قاسىم ئەپەندى (روس تىلى
تەرجىمان)، ئابدۇكېرىمخان مەقسۇم، ئاقموللا قاتارلىق مۇ—
ھىم ئادەملەر بار ئىدى.

خوجانىياز ھاجى ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئاز ۋاقىت ئوت—

كەندىن كېيىن، سوۋېت كونسۇلىستىۋاسى تەرىپىدىن خوجانىياز هاجىغا سىياسى دەرس ئۆتتى. ئېھتىمال سوۋېت سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ تارىخى قاتارلىق دەرسلەردىن لېكسىيە ئۆتكەن بولۇشى كېرەك. بۇ دەرسلەرنى مەنسۇر ئەپەندى بىلەن سېيىت هاجىلار ئۆتكەن ئىدى.

خوجانىياز هاجى ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئايلار ئۆتكەنسېرى ئۆزىنىڭ تېمۈر خەلپىنىڭ ئىزىنى دەسسەپ ئالدىنىپ كېلىپ قالغانلىغىنى هېس قىلىشقا باشلىدى. هوكۈمەت ئىشلىرىنىڭ ئەرزىمەس بىر ئورۇنىدا هوقۇقسىز هالەتتە تۇرۇۋاتقانلىغىنى، ئەمەلىي كۈچ ۋە نەزەرى بىلىم جەهەتلەردە توۋەن ئىكەنلىكىنى، ئاساسلىق هوقۇق ئورۇنلىرى مەسىلەن هەربى كۈچ، مالىيە، ئىچكى ئىشلار نازارىتى قاتارلىق هوكۈمەتنىڭ جان تومۇرى شىڭشىسەينىڭ قولىدا ئىكەنلىكىنى تەدرىجى چۈشىنىشكە باشلىدى. ئۇز ئەتراپىدىكى ئىشەشلىك ئادەملىرىنىڭمۇ تەدرىجى يوسۇندا ئىشەنچ قىلغىلى بولمايدىغان ئادەملەرگە ئايلىنىپ كېتىۋاتقانلىغىنى كورۇپ 1 - دىن ئۈرۈمچىگە كەلگەنلىكىگە پۇشمان قىلسا، 2 - تەرەپتىن ئۆمىتسىزلىككە گىرىپتار بولغان ئىدى. شۇ سەۋەپتىن ئۇ كىشى باشقا ئىشلار بىلەن كارى بولماستىن ئۆز قەسرىدە تولاراق شاخمات ئوينايدىغان، بەزىدە ئىچى پۇشسا، ساي ئوپا ۋە ئۇلامباي سايلىرىغا ماشىنا بىلەن چىقىپ كىيىك قوغلاپ ئاۋقىلىدىغان ئىشلار بىلەن شۇغۇللاندى. يەنە بىر ئازۋاقىت ئۆتكۈزۈپ، هوكۈمەت ئىشلىرىدىن ئۆزىنى تارتقان هالدا سودىگەرچىلىك قىلىدىغان بولدى، 1935 - يىلى، ياز ئايلىرىدا ئوزى ئىستىدە تۈرۈپ داۋانچىڭ كوۋرۈگىنى ياساتتى، بۇ كوۋرۈكنى كىشىلەر هازىرغىچە خوجاـ

نىيازھاجىنىڭ كوۋرۇكى دەپ ئاتاپ كەلمەكتە. 36 - يىللىرى تۇرپانغا چۈشۈپ پاختا زاۋۇتى قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ باردى.

شىڭشىسەي ھوكۇمىتى بولسا 33 - يىلى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ، ئۇرۇمچىنى مۇھاسىرە قىلىۋالغان ماجۇڭ-يىڭ قىسىملىرىنى "ئالتايىسكى"، "تارباغاتايىسكى" نامىدا ياردەمگە كەلگەن سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ كۈچى بىلەن سۈرۈپ توقاي قىلىپ خوتەنگە ئاپىرىپ، خوجانىياز ھاجىنى ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىپ سەرەمجانلاشتۇرغاندىن كېيىن ئۇز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن يىلان بويىچە 4 باسقۇچقا بۆلۈپ باستۇرۇش ئىشلىرىنى ئىشلى-مەكتە ئىدى:

1 - باسقۇچتا: سوۋېت ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدا روسىيە-دىن شىنجاڭغا قېچىپ كېلىۋالغان ئاق ئورۇس (ئاقلار) كۈچلىرىنى تازىلاش.

جىن شۇرېن ھوكۇمىتى ئۇرۇمچىنى مۇھاپىزەت قىلىش، قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش، تۇرپان، پىچان، توخسۇندىن ئىبارەت ئۈچ ناھىيىدە قانلىق قىرغىن يۈرگۈ-زۈش ئىشلىرىدا ئاق ئورۇسلار كۈچىدىن پايدىلانغان ئىدى. شۇڭىڭدەك 33 -يىلى 12- ئاپرېلدا سىياسى ئۆزگىرىش قىلىپ جىن شۇرېننى قوغلاپ شىڭشىسەينى ھاكىمىيەت بې-شىغا چىقارغانلارمۇ يەنە شۇ ئاق ئورۇسلار ئىدى. شىڭ-شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن بىرىنچى قەدەمدە ئاق ئورۇس گېنېراللىرىنى يوق قىلىپ، ئادەت-تىكىلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ تارقىتىۋەتتى. بۇ بىرىنچى باسقۇچتىكى تازىلاش بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

2 ـ باسقۇچتا: ئوسمان ئېلى (ئوسمان قىرغىز) ۋە يۈسۈپجان، سېيىتۋالدىجان پولكلىرىنى قوراللىزلاندۇرۇش، ئوسمان سىجاڭنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن يۈسۈپجان، سېيىتۋالدىجانلارنىڭ ئۆزبېك پولكى ئۆرە كېلىپ قىسىملاردىن ھىساپلىناتتى. ئۇلارنىڭ تەركىۋىدە سوۋېت سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋى دەۋرىدە ئۆزبېكىستان ۋە قازاقىستان ۋادىلىرىدا ئۆزۈن يىل «باسمىچى» لىق ھەركەتلىرىدە بولۇپ ئەڭ ئاخىرىدا سوۋېت يېرىدە تۇرالماي شىنجاڭغا ئۆتۈپ جان ساقلاۋاتقانلار كوپ ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىككى بولۇك كۈچنى قوراللىزلاندۇرۇپ باشلىقلىرىنى جازالاش زورۇر ئىدى. ئوسمان ئېلىنى قەشقەردە مەھمۇت سىجاڭ دىۋىزىيە شتاۋىدا قولغا ئالدى. ئوسمان ئېلى دىر نەپەر ئادەمى بىلەن كابىنىتقا كىرگەندە مەھمۇت سىجاڭنىڭ ئادەملىرى تۇتۇشقا ھەركەت قىلغاندا ئوسماننىڭ ئادەمى قارشىلىق كورسەتمەكچى بولىدۇ. بۇ چاغدا ئوسمان ئېلى ئۆزىنىڭغا: ”قارشىلىق كورسەتمە. بولار ئىش بولدى!„ دىگەن. ئوسمان ئېلى، توختى، ئوراز قاتارلىقلارنى قەشقەردە قولغا ئېلىپ ئۆرۈمچىگە يوللاپ بەرگەن. ئۇلارنىڭ پۇتىغا كىشەن، قولىغا كويزا سېلىپ ئوچۇق ماشىنىدا ئۆرۈمچىگە يەتكۈزۈپ كېلىپ تۈرمىگە تاشلىدى. بۇ، 1935 ـ يىلى ياز ئايلىرىدىكى ئىش. ئۇنىڭ قالغان ئەسكەرلىرىنى قوراللىزلاندۇرۇپ تارقىتىۋەتتى.

يۈسۈپجان، سېيىتۋالدىجان باشچىلىغىدىكى ئۆزبېك پولكىنى قەشقەردىن ئاقسۇغا يوتكەيدۇ. مەزكور پولك بۇيرۇققا بىنائەن 6 ـ دىۋىزىيىنىڭ سەنموجاڭى نەمەت خەلپەتنىڭ ھەمراھلىغىدا يولغا چىقىپ مارالۋېشى ئەترا-

يىغا كەلگەندە شىڭشىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىۋى بويىچە سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى ئايروپىلان، تانكىلارنىڭ ھەمايىسى ئاستىدا ئۇزبېك پولكىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ قوراللاسىزلاندۇردى. پولكوۋنىك يۈسۈپجان بىر نەچچە ئادەمى بىلەن مۇھاسىرىنى بۇزۇپ چولگە قاچقاندىن تاشقىرى، قالغان قىسىملار قورال تاپشۇرۇپ ھۆكۈمەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا بويسۇندى. پولكنىڭ قىسمەن باشلىقلىرى جازالاندى. كوپ قىسمى تارقىلىپ ھەر خىل يوللار بىلەن ھايات كوچۈردى.

خوجانىياز ھاجىنىڭ قولغا ئېلىنىشى ۋە مەھمۇت سىجاڭنىڭ چەتكە قېچىش ئەھۋالى

شىڭشىسەي ھۆكۈمىتى يۇقۇرقى ئىككى باسقۇچلۇق تازىلاش ھەركىتىنى ئۈنۈملۈك ئورۇنلىغاندىن كېيىن 3 - باسقۇچلۇق تازىلاشقا جىددى ھازىرلىق كورۇشكە باشلىدى. چېگرا ئىشلىرى باشقارمىسى ۋە جامائەت خەۋپسىزلىگى باشقارمىلىرىنى قۇرۇپ ئۆزىنىڭ ئىشپىيونلۇق تورىنى قۇردى ۋە ساقچى خادىملىرىنى كۆچەپ تەربىيىلەپ يېتىشتۇردى، ساقچى ئىدارە قۇرۇلمىلىرى ۋە تۈرمە قۇرۇلۇشلىرىنى پۇختا قەدەم بىلەن ئىشلىدى.

قەشقەردە تۇرۇۋاتقان مەھمۇت سىجاڭنىڭ ئەتراپىدىكى كۆچلارنى پارچىلاش ۋە ئاجىزلىتىش ئىشى جىددى ئىشلەندى. مەھمۇت سىجاڭ قوماندانلىغىدىكى دىۋىزىيىگە سوۋېت ئىتتىپاقى رىبالكىن ئىسىملىك ھەربى ئەمەلدارنى مۇشاۋىرلىققا تەيىنلەپ ئەۋەتتى؛ ئەھمەت تىزەنجاڭ، قۇربان

سەئىدى قاتارلىق مۇھىم كىشىلەرنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا
ئوقۇشقا ئەۋەتتى؛ غوپۇر تۇەنجاڭ قاتارلىق
كىشىلەرنى ئۈرۈمچىگە چاقىرتىپ شىڭ زوبەن
كۇرسىدا تەلىم تەربىيە بەردى. بۇ كۇرستا
مەنسۇر ئەپەندى دەرس ئۆتەتتى. دىنى ساھەدىن ئابدۇ-
غوپۇر داموللىنى ئۈرۈمچىگە ئەكىلىپ تەربىيە قىلغاندىن
كېيىن، بۇ كىشى 6 بۈيۈك سىياسەتنى قۇرئان ھەدىسلە-
رى بىلەن شەرھىلەپ كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق قىلىشقا باش-
لىدى. ھەتتا ئەيمەنمەستىن، مۇھەممەت پەيغەمبەردىن
كېيىن دۇنياغا پەيغەمبەر كېلىدىغان بولسا، «شىڭ دۇ-
بەن جاناپلىرى پەيغەمبەر بولاتتى» دەپ تەشۋىق قىلدى.
شۇ سەۋەپتىن مەھمۇت سىجاڭ ئۇ كىشىنى ئۆلتۈرتىۋەت-
تى. قەشقەرنىڭ ئۆزىدە شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ ساق-
چىلىرى ئوز كەسپى پائالىيەتلىرى بىلەن ۋەھىمە تۇغدۇ-
رۇشقا، ھەممە جەھەتتىن جىددىلىك پەيدا قىلىشقا باش-
لىدى. مۇنداق ئەھۋال ئاستىدا مەھمۇت سىجاڭ ۋەزى-
يەتنىڭ بارغانسېرى چىگىلىپ كېتىۋاتقانلىغىنى چۈشۈنۈپ
چەتئەلگە قېچىپ كېتىش خىيالىغا چۈشتى. دەل شۇ چاغ-
دا شىڭشىسەي مەھمۇت سىجاڭنى ئۈرۈمچىگە تەكلىپ
قىلىپ ئارقىمۇ-ئارقا تېلېگىرام يوللاشقا باشلىدى. ئۇنىڭ
پىلانىدا مەھمۇت سىجاڭنى ئۈرۈمچىگە چاقىرىپ كېلىپ
خوجانىياز ھاجى بىلەن بىر ۋاقىتتا قولغا ئالماقچى
ئىدى. بۇ پىلان ئەمەلگە ئاشمىدى. مەھمۇت سىجاڭ
1937 - يىلى 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى قەشقەرنى تاشلاپ
چەتكە قېچىپ كەتتى. شىڭشىسەينىڭ 3 - باسقۇچتا تازى-
لىماقچى بولغان پىلانى ئەمەلگە ئاشماي 4 - باسقۇچتا

تازىلىماقچى بولغان ماخۇسەن قىسىملىرىنى تازىلاشقا كى-
رىشىپ كەتتى.

مەھمۇت سىجاڭ قاچقاندىن كېيىن ئۇنىڭ قول ئاس-
تىدىكى قىسىملار ئابدۇنىياز (بۇ كىشى توخسۇنلۇق بو-
لۇپ غوپۇر تۇەنجاڭ پولكىدا لىيەنجاڭ ئىدى. ئۇ بىر-
دىنلا سىجاڭ بولىۋالدى) سىجاڭ باشچىلىقىدا ماخۇسەن
قىسىملىرى بىلەن بىرلىشىپ شىڭشىسەيگە قارشى ئۇرۇش
قوزغىدى. ئۇلار قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچار قاتارلىق ئۈچ
نۇقتىدا شىددەتلىك ھۇجۇم باشلىدى. شىڭشىسەي ھوكۇمى-
تى بۇلارنى ئىسيانچىلار دەپ ئاتىدى. شۇنىڭ بىلەن
بىر ۋاقىتتا بۇ "ئىسيانچىلار" غا تاقابىل تۇرالمايدىغان-
لىقىنى چۈشۈنۈپ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ھەربى ياردەم
سورىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى شىڭشىسەينىڭ تەلۇۋىگە بى-
نائەن ئەسكەر كىرگۈزۈپ ئاخىرقى ھىساپتا "ئىسيانچىلار"
نى باستۇرۇپ تاشلىدى. 1937

شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئۇرۇمچىدە خو-
جانىياز ھاجىنى قولغا ئالدى (بۇ نوۋەتتە يەنە جاڭشىڭ،
ماشياۋۇ، مەنچۇكزاپ قاتارلىق ھەر مىللەت ئەرباپ-
لىرىنى قولغا ئېلىپ تۈرمىگە تاشلىدى. شىنجاڭ بويىچە
800 دىن ئارتۇق ئادەمنى تۈرمىگە ئالدى). خوجانىياز
ھاجىنى قولغا ئېلىشتىن 2 كۈن ئىلگىرى گومىنداڭ ھو-
كۈمىتى تەرىپىدىن چىڭ لىفۇ كەلگەن ئىدى. شىڭشىسەي
شۇنىڭ شەرىپىگە بېرىلگەن زىياپەت ئۈستىدە خوجانىياز
ھاجى باشلىق بىر قانچە كىشىنى قولغا ئالدى. خوجانىياز
ھاجى بىلەن بىللە كىرگەن 30 دەك مۇھاپىزەتچى
ئەسكەرلەرنىمۇ قورالسىزلاندۇرغان ئىدى. ئاندىن شىڭشى-

سەيىنىڭ رۇخسىتى بىلەن ياقۇپ سەئىمۇ، ئالتۇن سوپى، ئاق سوپى، ئاق موللا قاتارلىقلار دوبەن مەھكىمىسىگە كىرىپ خوجانىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشىدۇ. بۇلار كىرگەندە خوجانىياز ھاجى، ماشياۋۇ، يۇنۇسبەك (يۇۋدىنبىڭ) مەنچىركزاپ، تاھىر بەك دىگەنلەر بىر ئۆيدە ئولتۇرغان ئىكەن. كۆرۈشكىلى كىرگەنلەرگە شىڭ شىسەي: "پۈتۈن قورال-ياراقلارنى تاپشۇرغاندا خوجانىياز ھاجى ئاندىن چىقىپ كېتىدۇ. سىلەر خوجانىياز ھاجىنىڭ بۇيرىقى بىلەن قوراللارنى تىزدىملاپ كېلىپ تاپشۇرۇڭلار!"، دەپ شەرت قويىدۇ. شەرت بويىچە يۇقۇرقى كىشىلەر بارلىق قوراللارنى تىزدىملاپ ئېلىپ كىرگەندە ئۇ كىشىلەرنىمۇ تۇتۇپ قولغا ئالىدۇ.

شىڭشىسەينىڭ بۇيرىقى بىلەن ناسىر بەك، ئابدۇۋايىت خوجا، زايىتخان خوجا، لى فۇلىڭ، لى يىڭچىلەردىن ئىبارەت 5 كىشىلىك مۇسادىرە ھەيئىتى تەشكىل قىلىپ خوجانىياز ھاجىنىڭ بارلىق دۇنيا - دەپىنە، مال-مۈلۈكلىرىنى كوزدىن كوچۇرۇپ، پېچەتلىدى. مەنسۇر ئەپەندى كېلىپ خوجا نىياز ھاجىنىڭ خەت-چەكلىرى سېلىنغان كىچىك ساندۇقنى ئېچىپ بارلىق خەت-چەكلەرنى ئېلىپ كەتتى.

قولغا ئېلىنىپ بىر ھەپتىدىن كېيىن رۇخسەت بىلەن كۆرۈشكىلى كىرگەن زىياۋۇدىنغا خوجانىياز ھاجى: "مەن ئۇرۇمچىگە كېلىشتە كونسۇل ئەفرىسوۋنىڭ سوزىگە ۋە ئۇنىڭ كاپالەتلىك قىلىشىغا ئىشىنىپ كەلگەن. ئەمدى بۇ شىڭ دوبەن مۇنداق قىلمىۋاتىدۇ، بېرىپ، سوزلىشىپ كورۇڭلار!"، دىگەن سوزنى قىلىدۇ. بۇ سوزگە بىنائەن زىياۋۇ-

دىن ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق سوۋېت كونسۇلى ئەفرېسىۋ بىلەن بورۇشكەندە، ئەفرېسىۋ ھەيران بولغان ھالدا: «بىزنىڭ كۆز ئىشلاردىن خەۋەردىمىز يوق ئىكەن. سۈرۈشتە قىلىپ كۆرەيلى» دەپ قايتۇرىدۇ. ئارىدىن 2 كۈن ئۆتمەي كونسۇل ئالمىشىپ ئەفرېسىۋنىڭ ئورنىغا باشقا بىر كىشى كونسۇل بولۇپ كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن گېزىت-ژورناللاردا خوجا-نىياز ھاجىنىڭ جىنايەتلىرى ئېلان قىلىنىدۇ. ھەتتا خوجانىياز ھاجىنىڭ ئوغلى سەدۇللا نامىدىن ئاتىسىنى خائىن، ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ قۇيرۇقى، ئۇ مېنىڭ ئاتام ئەمەس دېگەندەك ماقالىلارمۇ بېسىلىپ چىقىدۇ.

خوجانىياز ھاجى بىر ئاز ۋاقىتتىن كېيىن ئاغرىپ قالىدۇ. بۇ چاغدا شىڭ شىسەينىڭ رۇخسىتى بىلەن چوڭ خوتۇنى قەمەر خېنىم تۈرمىگە كىرىپ بىرەر يىل ھالى-دىن خەۋەر ئالىدۇ. كېيىنچە بۇ ئىشلار بارغانسېرى چى-ڭىپ بۇ توغرىدا ئېغىز ئاچقىلىمۇ بولماي قالىدۇ. شىڭ-شىسەينىڭ تۈرمىسىدە يېتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يار-دەمگە كەلگەن مەخپىي سوت ھەيئەتلىرىنىڭ قولىدا سوتلىنىپ ئا-خىرى «ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى». ج خ باشقارمىسىدا تەرجىمان ھەم كاتىپ بولۇپ ئىشلىگەن شى يۈەنپۇ (شىۋە) نىڭ «مەخپىي سوت ھەيئىتى» توغرىسىدا يازغان ئەسلى-مىسىگە قارىغاندا خوجانىياز ھاجى، ماشياۋزۇ قاتارلىق 108 نەپەر گۇناكارنىڭ ئۆلۈمگە بۇيرۇلغان ھۆكۈمى موس-كۋادىن تەستىقلىنىپ كەلگەندىن كېيىن ھاشىم ھاجى باشچىلىقىدىكى جازا گۇرۇپپىسى ئۇلارنى سىرتماق سېلىپ بوغۇپ ئۆلتۈرگەنلىكى مەلۇم. مەيلى قانداق بولمىسۇن 1931 - يىلى قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى

شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان خوجا نىياز ھاجى جاللاتلار تەرىپىدىن ئەنە شۇنداق ئۆلتۈرۈلدى.

خوجا نىياز ھاجىغا ئومۇمى باھا

يۇقۇرىدا بىز خوجانىياز ھاجىنىڭ قىسقىچە تەرجىمە ھالىنى كوزدىن كۆچۈرۈپ ئوتتۇق. ئۇنىڭدىن بىز شۇ ھەقىقەتنى چۈشەندۇقكى:

1 - قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭى زۇلۇمغا، ئىستىبدادلىققا، تەڭسىزلىككە قارشى كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭ بولۇپ، خوجانىياز ھاجى ئەنە شۇ دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى؛

2 - خوجا نىياز ھاجى باشچىلىق قىلغان دىخانلار قوزغىلىڭى باشتىن - ئاياق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىنى قوبۇل قىلغان ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى ۋەكىللىرىنىڭ سوزىگە ئىشەنگەن؛

3 - خوجانىياز ھاجى ئۆز ھەركىتىدە ھېچقانداق چەتئەل جاھانگىرلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرمىگەن ۋە ھېچقانداق باشقىچە مەقسەتلەردە، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى بۇزۇشتەك خىياللاردىمۇ بولمىغان؛

4 - 3 يىللىق ئۇرۇش جەريانىدا خوجانىيازھاجى ئۇرۇش ئۈستىدە دۈشمەننى چامىسىنىڭ يېتىشىچە يوقاتقان بولسىمۇ، تىنچ پۇقرا ئۈستىدىن ھېچقانداق قىرغىنچىلىق يۈرگۈزمىدى. ئوتقويمىدى، بۇلاڭ - تالاڭ قىلمىدى.

5 - قىسقىغىنە بىر قانچە يىللىق ئومرىدە ئۇ كىشى خەلققە، ۋەتەنگە ئەنە شۇنداق سەممىي، ئاقكۆڭۈل بولسىمۇ، ئاخىرى توھمەت - بوھتانلار ئاستىدا تا-

ھەق جازالاندى. بولۇپمۇ خوجانىياز ھاجىغا ياپون جا-
ھانگىرلىگىنىڭ قۇيرىغى، جاسۇسى دەپ بەتنام چاپلىغان-
لىغى ۋە شۇ گۇنا بىلەن ئالى جازا بەرگەنلىگى چېكى-
دىن ئاشقان ناھەقچىلىقتۇر.

بۇ يەردە شۇنى ئەسلەپ ئۆتۈش لازىمكى، شىڭشى-
سەي جۇڭگودا تۇغۇلۇپ، ياپونىيىدە ئالى مەكتەپتە ئو-
قۇغان. خوجانىياز ھاجى بىرلىسا جۇڭگودا تۇغۇلۇپ تاغدا
ياشىغان. ياپونىيىگە بارمىغان. ياپونلارنىمۇ كورمىگەن
بولسىمۇ، قانداق قىلىپ ياپون جاھانگىرلىگىنىڭ قۇيرى-
غى بولۇپ قالىدۇ؟ بۇ ئەجەپلىنەرلىك ئىش ئەمەسمۇ؟
داۋلى بويىچە ئېيتقاندا شىڭ شىسەينى ياپون جاھانگىر-
لىگىنىڭ جاسۇسى دىسەك توغرى كېلەتتى. ئەمىلىيەتتىمۇ
شۇنداق ئىدى. شىڭ شىسەي ياپونىيىدە ئوقۇش جەر-
يانىدا قۇۋلۇق، شۇملۇقلارنى ئۆگىنىپ، يالغان - ياۋداق-
تىن ماركسىزىم-لېنىنىزىم ئېتىقاتچىسى بولۇۋېلىپ
سىتالىنىنى ئالدىدى. كېيىنكى كۈنلەر-
دە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن، كوممۇنىزىمدىن يۈز ئورۇپ
جياڭجېيشىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقاندا قىلمىغان ئەس-
كىلىكلىرى قالمىدى. كوپلىگەن يۈزسىزلىكلەرنى قىلدى.
ئۇنىڭ قىلمىشلىرى دەل شۇ كەسپى جاسۇسلارنىڭ قولى-
دىن كېلىدىغان رەزىل ئىشلاردىن ئىبارەت ئەمەسمىدى؟!.

خوجانىياز ھاجى ياپونىيىگە قانداق باغلىنىپ قال-
دى؟ بۇنىڭمۇ بىر ئاز سەۋەپلىرى بار. خوجانىياز ھاجى-
نىڭ ئىنىسى باقىنىياز ھاجى ھەرەمگە بارغاندا مەك-
كىدە تۇرۇشلۇق كىشىلەردىن ئابلىمىت ئىسمىلىك بىر
كىشى خوجانىياز ھاجىغا بىر پارچە سالام خەت يازىدۇ.

بۇ خەت ئادەتتىكى خەت بولۇپ خوجانىياز ھاجىنىڭ
مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى تەبرىكلەش
سۆزلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ خەتنى خوجانىياز ھاجى-
نىڭ باش كاتىۋى بولغان مەنسۇر ئەپەندى كۆرۈپ ئۆز
قەلىمى بىلەن جاۋاپ خەت يازغان ئىدى. ئەپسۇسكى خوجانىياز
ھاجى قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن ئېلان قىلىنغان ماتې-
رىياللاردا، مەككىدە تۇرغان مەزكۇر كىشى ياپون جاھان-
گىرلىگىنىڭ مەككىدىكى جاسۇسى بولۇپ، ئۇ كىشى خو-
جانىياز ھاجىغا بىر پارچە سالام خەت يېزىش بىلەن
خوجانىياز ھاجىنى ياپون جاھانگىرلىگىگە جاسۇس قىلىۋال-
غانلىقى جاكالاندى. دېمەك خوجانىياز ھاجى ئەنە شۇنداق
تومتاق يوللار بىلەن ياپون جاھانگىرلىگىگە باغلىنىپ
قالغان. بۇ خۇددى كىرىلوۋنىڭ مەسەللىرىدىكى ئاچ بۆرى.
سۇنىڭ ئاياق تەرىپىدە سۇ ئىچىۋاتقان قوزىنى كۆرۈپ،
مەن ئىچىۋاتقان سۇنى بۇلغىدىڭ دەپ قوزىنى يېگىنىگە
ئوخشاش بىر ئىش.

بىزدە بەزەن كىشىلەر خوجانىياز ھاجى جەنۇبى
شىنجاڭدىن ئۇرۇمچىگە كەلمەسلىگى لازىم ئىدى. كەلمى-
گەن بولسا، ھېچنىمە قىلالمايتتى دىگەندەك مۇھاكىمىلەر-
نى ئوتتۇرىغا قويۇشىدۇ. مەسىلە ئۇنداق ئاددى ئەمەس
يۇقۇرىدا بىز ماجۇڭيىڭنىڭ 10 مىڭدىن ئارتۇق جەڭگى-
ۋار كۈچلىرىنى سۈرۈپ-توقاي قىلغان، ئالتايسكى ئامى-
رىكى قوشۇنلارنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنى، ھاۋا بوشلىقىدا
پەرۋاز قىلغان ئايروپىلانلارنىڭ ئاۋازىنى، تاشلانغان بوم-
با ۋە ئېتىلغان پىلىموت ئوقلىرىنىڭ ۋەيران قىلىش
ئىقتىدارىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق. ئەنە شۇنداق بېسىم ئاستى-

دا ماجۇڭيىڭ 28 تۇگىگە ئالتۇن يۈكلەپ سوۋېت ئىتتى-
پاقىغا كېتىشكە ماقۇل بولغانلىغىنى بىلىمىز. شۇنداق
شارائىتتا خوجانىياز ھاجى ئۈرۈمچىگە كەلمەي، جەنۇبى
شىنجاڭ رايونىدا تۇرالىشى مۇمكىنمۇ؟ سوۋېت ئىتتىپاقى
خادىملىرىنىڭ مەيدىسىگە ئۇرۇپ كاپالەتلىك قىلغانلىرى-
غا ئىشەنمەي تۇرۇشى مۇمكىنمۇ؟ بۇ جەھەتلىرىنى ئويلاپ
كۆرۈش كېرەك.

يەنە بەزەنلەر خوجانىياز ھاجى ئوقۇمىغان ئادەم،
شۇنىڭدەك مۇئەييەن سىياسى يېتەكچى ئىدىيە بولمىغان-
لىقتىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى دەپ ئەيىپلەيدۇ. بۈگۈن-
كى شارائىتتا بۈگۈنكى چۈشەنچىمىز بىلەن، ئۆتكەنكى
ئىشلارغا باھا بېرىپ تارىخىي تەجرىبە - ساۋاقلارنى كۆر-
سۈتمىدىغان ۋە ئەيىپلەيدىغان بولساق بىز ئانچە قىيىنالمايلا
كۆچلۈك ئىلمىي داۋلىلارنى كۆرسۈتەلىشىمىز مۇمكىن.
لېكىن ئىنقىلاۋدي ئەمەلىيەت ئۇزنداق ئاسان ۋە ئوڭۇش-
لۇق بولمايدۇ. بىر پۈتۈن سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ نە-
زىرىيىسىگە ئىگە جۇڭگو گۇڭچەنداڭى رەھبەرلىك قىلغان
جۇڭگو دېموكىراتىك ئىنقىلاۋى تاكى زۇڭيى يىغىنىدىن
كېيىنلا توغرا لۇشيەنگە ئىگە بولغانلىقىنى، سوتسىيالىستىك
ئىنقىلاۋى باسقۇچىدىمۇ ھەر خىل سەۋەنلىكلەردىن خالى بو-
لالماي ھەر خىل ئەگرى—توقاي يوللارنى باسقانلىقىمىزنى
ھەممە ئادەم ئوڭايلا كۆز ئالدىغا كەلتۈرالايدۇ. ئەھۋال
شۇنداق بولىدىكەن، خوجانىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى
قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭى قىسمەن كامچىلىق ۋە يې-
تەرسىزلىكلەردىن خالى دىگىلى بولمايدۇ. چۈنكى ئىنقىلاۋدي
ئەمەلىيەت خۇددى داۋاز سىمىدا ماڭغانغا ئوخشاش توغرى

قەدەم تاشلاشنىلا تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر داۋازنىڭ پۇتى ئوڭغا ياكى سولغا بىر قەدەم خاتا بېسىلسا ئېغىر سەۋەنلىكلەر كېلىپ چىقىدۇ-ئەمەسمۇ؟

خوجانىياز ھاجى زۇلۇمغا، ئىستىبداتلىققا قارشى تۇرۇشنى ئاساسىي يېتەكچى ئىدىيە قىلىپ باشلىغان قومۇل دېخانلار قوزغىلىڭى، خەلق ئىرادىسىغا ئۇيغۇن بولغانلىقتىن بۈيۈك ئورمانغا تۇتاشقان ئوتتەك شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە تۇتاشقان ئىدى. ھەممىلا يەردە خەلق زۇلۇمغا، ئىستىبداتلىققا قارشى قوزغىلىپ، ئىستىبدات ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇپ، زالىملارنىڭ تەختى-بەختىنى كۆمپەيكۆم قىلدى.

دېمەك خوجانىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قومۇل دېخانلار ئىنقىلابىنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى، خەلق ئىرادىسىغا ئۇيغۇنلىقى ۋە ئەمەلىي ئۈنۈمى جەھەتلەردىن قارىغاندا، شۇ دەۋردىكى جۇڭگو مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابى كاتېگورىيىسىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. خوجانىياز ھاجى ئوقۇمىغان ئادەم بولغان بىلەن پىداكار بولۇپ قىلغان ئىشى، قارشى تۇرغان نىشانى تامامەن توغرا ئىدى. ئەگەر شۇنداق ئېتىراپ قىلمايدىغان بولساق، 1932-يىلىدىكى دېخانلار ھەرىكىتىگە توغرى مۇئامىلە قىلمىغان بولىمىز.

يەنەبەزەنلەر خوجانىياز ھاجىنىڭ تۇرمۇشىدىكى قىسمەن ئىشلىرىنى تۇتقا قىلىپ، ئۇنىڭ تارىخىغا نۇقسان يەتكۈزمەكچى بولىدۇ. بىز ئۇ ئادەمگە ئومۇمىي باھا بەرگىنىمىزدە تۇرمۇشىدىكى بەزەنچاكىنا ئىشلارغا ئېسىلىۋالماستىن،شۇ دەۋردىكى تارىخىي رولىغا قارىشىمىز كېرەك.

بەزەنلەر خوجانىياز ھاجى ئۈرۈمچىگە ئ پ تىجاـ
رەت قىلىمەن دەپ ئۆز بېشىنى يىدى دەپ بىر تەرەپلىـ
مىلىك باھا بېردىشىدۇ. بۇنداق دېيىش ئەمەلىيەتكە ئۇيـ
غۇن ئەمەس. خوجانىياز ھاجى مۇئاۋىن رەئىس بـولـۇپ
ئۈرۈمچىگە كېلىپلا ئۆزىنىڭ قەپەزگەچۈشۈپ قالغانلىغىنى،
ھەممە جەھەتتىن ئۆزىگە بولۇۋاتقان مۇئامىلىنىڭ تـەڭـ
سىزلىگىنى ھېس قىلىدۇ - دە، ئۈرۈمچىگە كېلىپ قالغىنىـ
غا قاتتىق پۇشمان قىلىدۇ ۋە نېرۋىسى زورىقىدۇ. ئـەنە
شۇ زورۇققان نېرۋىسىغا ئارام بېرىش ئـۈچۈن، كـىچىك
تىپتا تىجارەت قىلىش، داۋانچىڭ سايلىرىدا كىيىك قوغـ
لاش ياكى شاخمەت ئويناشتەك مەشغۇلاتلارغا مىلىكە بوـ
لىدۇ. ھوكۇمەت ئىشلىرى بىلەن پەقەتلا كارى بولمايدۇ،
ھاكىمىيەتنىڭ جان تومۇرى بولغان، مالىيە، ھەربى ـ مەـ
مۇرى تارماقلىرىنى پۈتۈنلەي ئۆز قولىغا كىرگۈزۈۋالغـان
شىڭ شىسەي، خوجانىياز ھاجىنى مۇئاۋىن رەئىس دىگەن
نام بىلەن ئۈرۈمچىنىڭ كىچىككىنەبۇرجىسىغا خۇددى تەكـ
چىگە تىزغان قونچاقتەك ئورۇنلاشتۇرۇپ قويىدۇ. خـوجاـ
نىياز ھاجى ئۆزىنىڭ قانداق ھالغا چۈشۈپ قـالغانلىغىـ
نى چۈشۈنۈپ، ئۆز تەقدىرىگە ئۆزى قاراپ، ئاچچىغى كېـ
لىپ، قىلغان بەزى مەشغۇلاتلىرىغا قاراپ تىجارەت قـىلـ
دى دەپ ئۇ كىشىگە نۇخسان يەتكۈزۈش مېنىڭچە ئورۇنـ
سىز بولسا كېرەك.

ئومۇمەن ئېيتقاندا خوجانىياز ھاجى 1930 - يىللارـ
دىكى زۇلۇمغا قارشى كوتۇرۇلگەن دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ
بىردىنبىر يېتەكچىسى. بۇ جەرياندا ئۇ، ھېچقانداق جاـ
ھانگىرلار بىلەن تىل بىرىكتۈرمىدى، ۋەتـەنىنىڭ بىرلىـ

گىنى بۇزىدىغان مەخسەتلەردىمۇ بولمىدى. ئۇنىڭ قىلغان
ئىشى، دۆلىتىمىزنىڭ ئىچكى ئىشى بولۇپ، مۇستەبىت
جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىگە قارشى چىققان ھەققانىي ھەر-
كەت. جۇڭگو تارىخىدا تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلاۋىغىچە
بولغان بىر قانچە يۈزلىگەن دېخانلار قوزغىلىڭى قاتار-
غا قويۇلىدىغان ئىنقىلاۋى ھەركەت.

بۇ يەردە چۈشىنىۋېلىشقا تېگىشلىك تۆپ مەسىلە
شۇنىڭدىن ئىبارەتكى:

— ياپون جاھانگىرلىگى ۋە جياڭ جيېشىنىڭ سادىق
غالچىسى پۈرسەتپەرەست شىڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا
چىقىپلا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش سىياسى-
تىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ ساختىپەزلىك بىلەن سوۋېت ئىتتى-
پاقىنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشىگە ئىگە بولدى. بۇنىڭ ئەك-
سىچە قۇۋلۇق - شۇملۇقنى بىلمەيدىغان تەبىئەت مىجەز
خوجا نىياز ھاجى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىشەنچىسىنى
قولغا كەلتۈرەلمىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى شۇ ۋاقىتتا سىياسى ئالدامچى
شىڭ شىسەينى "ئوچۇق پىكىرلىك ئىلغار" دەپ ئېتىراپ
قىلىپ، ماددى ۋە مەنىۋى جەھەتتە ئاكتىپ قوللاپ ئۇ-
نىڭ ھاكىمىيىتىنى تىكلەپ بەردى. ئەمەلىيەتتە سوۋېت
ئىتتىپاقىنى ئالدام خالتىسىغا چۈشۈرۈۋالغان شىڭ شى-
سەي ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئىچكى
جەھەتتىن 4 باسقۇچلۇق تازىلاش پىلانىنى تۈزۈپ چىققان-
دا، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇنىڭغا قوشۇلۇپلا قالماستىن،
ئەمەلىي ياردەملەرنى كۆرسىتىپ پىلاننى ئوڭۇشلۇق ئىجرا-

قىلىپ بەردى. ماجوڭيىڭ، ئوسمان ئەلى، سېتىۋالدى- جان پولكى، ماخۇسەن قاتارلىقلارنى تازىلاشقا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كۆرسەتكەن ياردىمى ھەقىقەتەن زور.

1937 - يىلى 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى خوجا نىياز ھاجىنى قولغا ئېلىش پىلانى تەييارلانغاندا، بۇنىڭدىن ئېھتىمال خەۋەرسىز قالغان سوۋېت ئىتتىپاقى خوجا نى- ياز ھاجىنى شۇ يىلى 7 - نويابىردا ئوتكۈزۈلىدىغان سوۋېت ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ 20 يىللىقىنى تەبرىكلەش بايرىمىغا تەكلىپ قىلغان ئىدى. خوجانىياز ھاجى تەك- لىپكە بىنائەن موسكۋاغا بېرىش تەييارلىقى كورۇۋاتقان- دا، بەختكە قارشى قولغا ئېلىنىپ تۈرمىگە تاشلاندى. شۇ يىللاردا ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق سوۋېت ئىتتىپاقى كون- سۇلى ئەفرېسىمۇ: "خوجا نىياز ھاجىنىڭ قولغا ئېلىنغان- لىقىدىن خەۋەردىم بولماپتۇ، سورۇشتە قىلىپ كۆرەي" دەپ ئالىمىشىپ كەتكەنگە مانا ھازىر 45 يىل بولدى. دېمەك سوۋېت ئىتتىپاقى شىڭ شىسەينىڭ 4 باسقۇچلۇق تازىلاش پىلانىغا شۇنچە زور ياردەملەرنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، شىڭ شىسەينىڭ ئىچكى جەھەتتە 5 - باسقۇچلۇق تازىلاش پىلانى تۈزگەنلىكىدىن خەۋەرسىز قالغان ئىدى. يەنى سوۋېت ئىتتىپاقىدەك چوڭ مەملىكەت شىڭ شىسەيدىن ئى- بارەت سىياسى ئالدامچىنىڭ ئالدىمىغا چۈشۈپ قالغان ئىدى. 5 - باسقۇچلۇق پىلان بويىچە شىڭ شىسەي، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئورۇپ، رەھىمسىزلىك بىلەن سولچىل كۈچلەرنى تازىلاپ ئوزىنى جىاڭ جيېشىنىڭ قوينىغا شۇن- داقلا يايون جاھانگىرلىكىنىڭ ئايىغىغا ئاتتى.

شىڭ شىسەي قانداق ئادەم، خوجانىياز ھاجى قانداق ئادەم ئىكەنلىگىنى يۇقۇرقى تارىخىي ئەمەلىيەت تولۇق ئىسپاتلايدۇ. جىنايەت ئۇقتىسى نەزىرىدىن ئېيتقان-دا شىڭ شىسەينىڭ جىنايەتلىرى يەتتە دوزاختا مىڭ يىل كويدۇرسىمۇ تۈگىمەيدۇ دىگەندەك بەك تولا. خوجا-نىياز ھاجىدا بولسا ھېچقانداق گۇنا يوق. ئۇنىڭ قەۋرى-سىنىڭ ئاستىدىن، ناھەقلىق ۋە ئۇۋالچىلىقتىن ھاسىل بولغان بىر دەريا كوز يېشى ئېقىپ تۇرماقتا.

ئەينى يىللاردا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلى-رىنى قىرغىن قىلىپ، بۇلاپ-تالاپ توپلىغان ئالتۇن-كۇمۇشلەردىن جياڭ جيېشىگە 50 مىڭ سەر ساپ ئالتۇن سوغات قىلغان شىڭ شىسەي جياڭ جيېشى ھوكۇمىتى ئال-دىدا «توھپىسى بار»، «ئاپپاق بالام» بولۇۋالدى. زۇلۇم-غا، ئىستىبداتلىققا قارشى ئىنقىلاپ قىلغان خوجا نىياز ھاجى ھېچقانداق تىلغا ئېلىنمىدى ۋە ئېتىۋار بېرىلمىدى. مۇنداق بولىشى جياڭ جيېشى ھاكىمىيىتىنىڭ ئەكسىيەت-چىل ماھىيىتىنى كورسۇتۇپ بېرىپلا قالماستىن، بەلكى بىز-گە قىلىنغان ناتوغرا مۇئامىلىنىڭ ۋە بىزگە باشقىچە كوز قارايدىغانلىغىنىڭ ئەمەلىي پاكىتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىغا قانداق باھا بېرىش مەسىلىسى

قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭى ئاساسىي جەھەتتىن فېو-دالىزمغا، زۇلۇمغا، تەڭسىزلىككە قارشى كوتۇرۇلگەن

ئىنقىلاۋى ھەرىكەت بولۇپ، ماھىيەت جەھەتتە بۇرژۇئا
دېموكراتىك ئىنقىلاپقا ياتىدۇ.

مىلىتارىست جىن شۇرېننىڭ فېئوداليزىم كۈچلە-
رىگە ۋەكىللىك قىلغان ھاكىمىيىتى شىنجاڭ رايونىدا
يەرلىك فېئودال كۈچلەرگە تايىنىپ، دېموكراتىيەنى بو-
غۇپ دەھشەتلىك مىللىي زۇلۇم يۈرگۈزگەنلىكتىن قۇمۇل
دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ چىقتى. ئەكسىيەتچى جىن
شۇرېن ھۆكۈمىتى فېئوداليزىمنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن
دېھقانلارنىڭ قارشىلىق ھەرىكىتىنى زور كۈچ بىلەن باس-
تۇرۇش تەدبىرى قوللىنىپ زۇلۇمنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇ-
ۋەتكەنلىكى تۈپەيلىدىن بۇ ھەرىكەت تېخىمۇ كېڭەيدى.

ئاخىرقى ھېساپتا جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇپ
تاشلاندى. بۇ قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ فېئودال
ھۆكۈمرانلىقىغا بەرگەن ئاساسىي زەربىسى بولۇپ ھېساپ-
لىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىشلەپچىقىرىش كۈچ-
لىرىنىڭ تەرەققىياتىدىمۇ زور ئىلگىرىلەش ۋە يېڭىلى-
نىشلەر بولدى. بۇ قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ غالى-
بىيەت مېۋىسى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. دېمەك قۇمۇل دېھقان-
لار قوزغىلىڭىنىڭ ئىستىبدات ھاكىمىيەتكە بەرگەن زەر-
بىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئال-
غا سۈرۈشتىكى ئەھمىيىتى نەتىجىلەرگە ئاساسەن قۇمۇل دې-
خانلار قوزغىلىڭىنى جۇڭگو تارىخىدا تەيپىڭ تيەنگو
قوزغىلىڭىغىچە بولۇپ ئۆتكەن دېھقانلارنىڭ بىر قانچە يۈز
چوڭ - كىچىك قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرى يەنى

دىخانلارنىڭ ئىنقىلاۋى ئۇرۇشلىرى قاتارىغا قويۇپ، قۇمۇل دىخانلار ئىنقىلاۋى دەپ ئاتاش تامامەن ئەقىلغا مۇۋاپىق.

خوجا نىياز ھاجىنىڭ ئۆزىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا 1912 - يىللاردىكى تۆمۈر خەلپە قوزغىغان دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئىشتىراكچىسى ئىدى. 1932 - يىللارغا كەلگەندە يەنە بىر پەللە دىخانلار ئىنقىلاۋىنى قوزغاپ چىقالىغىنىنى تۇتاشتۇرۇپ قارىغاندا 32 - يىلىدىكى ئىنقىلاپنى 1912 - يىلىدىكى ئىنقىلاپنىڭ داۋامى دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ. يېقىنقى زامان تارىخىدا 1912 - يىلىدىكى تۆمۈر خەلپە قوزغىلىڭى شىنخەي ئىنقىلاۋىنىڭ بىر تەركىۋى قىسمى دەپ ئېتىراپ قىلىندى ۋە شۇنداق بېكىتىلدى. دىمەك تۆمۈر خەلپە قوزغىلىڭى شىنخەي ئىنقىلاۋىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىنكاسى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان يەردە، خوجا نىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنى نىمە ئۈچۈن دىموكراتىك ئىنقىلاپقا كىرگۈزگىلى بولمىسۇن!؟

شىنجاڭ شارائىتىدا ھەر قانداق ئىنقىلاۋى ھەرىكەت بولىدىكەن، ئۇنىڭغا دىنىي ئەقىدىلەر كۆپرەك ئارىلىشىدىغان بولغاچقا خوجا نىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىغىمۇ ئىسلام دىنى چۈشەنچىلىرى ئارىلاشقان. بەزىلەر بۇ تەرەپنى ئاساسىي ئورۇندا قويۇپ قوزغىلاڭنىڭ تۈپ مەقسىدىنى ئىمكان قەدەر خۇنۈكلەشتۈرۈشكە ئۇرۇنىدۇ. مۇنداق قىلىش توغرى ئەمەس.

قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىغا ئارىلاشقان دىنىي كـوز قـا-
راشلار پەقەتلا خەلقنى قوزغۇتۇش رولىنىلا ئوتـەيـدۇ.
فېودالىزىمغا، زۇلۇمغا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت ئـاساسى
مەخسەتنى چەتكە قاقالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قـۇمۇل دې-
خانلار قوزغىلىڭىغا دىنىي ئېتىقات جەھەتتىن قارىماستىن
ئاساسى مەخسەت نۇقتىسىغا قاراش كېرەك.

قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ كېيىنكى باسقۇچلىرى
بىر قەدەر مۇرەككەپلىشىپ قالايمىقانچىلىقلارنى كـەلـتۈ-
رۈپ چىقاردى. چەتئەل جاھانگىرلىرى ھەر خىل يـوللار
بىلەن ئارىلاشتى. ھەتتا بىر مەزگىل چەتئەل جاھـانگىر-
لىرى ئۆز-ئارا كۈچ سىنىشىپ، مەنپەەت تالىشىپ، توپى-
لاڭدىن توقاچ ئوغۇرلىماقچى بولدى. لېكىن چـەتئەلـنىڭ
قول سېلىشى بىلەن كېلىپ چىققان قـالايمىقـانچىلىقـلار
ۋە ھەر قانداق خاھىشلار قۇمۇل دېـخانلار قـوزغىلىڭىغـا
ۋەكىللىك قىلالمايدۇ. قوزغىلاڭنىڭ بـاش يېتەكچـىسى
خوجا نىياز ھاجى ھېچقانداق چەتئەل جاھانگىرلىرى بىلەن
تىل بىرىكتۈرمەستىن ۋە مۇناسىۋەت باغلىماستىـن ئـوز
مەخسىدى بويىچە ئۆز ئىشىنى داۋاملاشتۇردى. شۇ ۋاقـىت
شۇ شارائىتنىڭ تەلىۋى بويىچە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يا-
راشتۇرىشى ئارقىسىدا شىڭ شىسەي بىلەن بىرلىشىپ قۇ-
مۇل دېخانلار قوزغىلىڭىنى جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشى ھېسا-
ۋىدا بىر تەرەپ قىلدى. بۇ نۇقتىدىن مۇلاھىزە قىلىندى-
غان بولساق، خوجا نىياز ھاجىنىڭ شىڭ شىسەي بـىلـەن
بىرلىشىپ مەسىلىنى جـۇڭگونىڭ ئـىچكى ئـىشى ھـې-

ساۋۇدا بىر تەرەپ قىلغانلىقى ۋەتەنپەرۋەرلىكىنىڭ بىر ئىپادىسى.

شىڭ شىسەي ئوز دەۋرىدە شىنجاڭدىن چىققان ۋاڭ جىڭۋېي ئىدى. ۋاڭ جىڭۋېي جۇڭگودا ۋەتەنپەرۋەر زاتلارغا قانداق زىيانكەشلىك قىلغان بولسا، شىڭ شىسەيمۇ شىنجاڭدا ۋەتەنپەرۋەر زاتلارغا شۇنداق زىيانكەشلىك قىلدى. دىمەك شىڭ شىسەينىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان خوجا نىياز ھاجى شەك-شۈبھىسىز ۋەتەنپەرۋەر بولۇپ، بۇ نۇقتىغا كوز يۇمغىلى بولمايدۇ.

فېئوداللىزىمغا ۋەكىللىك قىلغان جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىگە قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ كوتەرگەن خوجا نىياز ھاجى تولۇق سالاھىيەتكە ئىگە ئىنقىلاپچى.

تارىخچىلىرىمىزنىڭ بۇ ئەمەلىيەتتىن چەتنەپ كەتمەسلىكى زورۇر.

1982— يىل. سىنتەبىر

قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا ئەسلىمە

ئەيسا نىياز

مەن بۇ قوزغىلاڭغا باشتىن - ئاخىرغىچە قاتناشقان بولغۇنۇم ئۈچۈن بۇ ھەقتە بەزى ئەسلىمىلىرىم بولسىمۇ بۇ ماقالامدا پەقەت ئۇنىڭدىكى بەزى ئايرىم مەسىلىلەر ئۈستىدىلا قىسقىچە توختۇلىمەن. كىتاپخانلىرىمىزنىڭ مۇ- ھاكىمە قىلىپ كورۇشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

1 - تۇرپان دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ كوتىرىلىشى.

2 - قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ تۇرپانغا يېتىپ كېلىشى.

3 - خوجا نىياز ھاجىنىڭ ماجۇڭيىڭدىن ئايرىلىپ شىڭشىسەي بىلەن بىرلىشىشى.

4 - جەنۇبى شىنجاڭدا بولغان بەزى ۋەقەلەر.

5 - ماجۇڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى.

1 — تۇرپان دىخانلار قوزغىلىڭى

1931 - يىلى قۇمۇل دىخانلىرىنىڭ جىن شورېن ھاكى- مىيىتىگەقارشى ئىنقىلاۋىي قوزغىلىڭى 1934 - يىلىغىچە

4 يىل داۋام قىلىپ پۈتۈن شىنجاڭنى قاپلىدى.

جىن شۇرېن بولسا، بۇ قوزغىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئۈرۈمچىدىن قۇمۇلغا ئارقىمۇ ـ ئارقا ئەسكەر يۆتكەپ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈشكە كىرىشتى. خەلق قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا جىن شۇرېن ئۆزىنىڭ بارلىق ئەسكىرى كۈچىنى سېلىپلا قالماستىن، سوۋېت ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدا شىن- جاڭغا قېچىپ كەلگەن ئاق ئورۇسلاردىنمۇ نەچچە پولك مۇنتىزىم ئەسكەر تەشكىللەپ بۇ ئۇرۇشقا سالدى. ئۈرۈم- چىدىن تاكى قۇمۇلغىچە بولغان ئارىلىقتا خۇددى ھېسسىپ تىققاندەك ئەسكەرلەر تولۇپ كەتتى. خەلقنىڭ ئۈستىدە- كى سېلىق تېخىمۇ ئېغىرلىشىشقا باشلىدى. شۇنچە نۇر- غۇن ئەسكەرلەرنىڭ يىمەك ـ ئىچمەك، بوغۇز، يەم ـ خە- شەكلەرنىڭ ھەممىسى دېھقانلارنىڭ ئۈستىگە يۈكلەنگەن ئىدى. شۇ يىللاردا جىن شۇرېن تۇرپانغا بىر لۈيجاڭلىق، پىچانغا بىر لۈيجاڭلىق ئەسكەر تۇرغۇزۇپ خەلقنىڭ ئۈس- تىدىن تېخىمۇ زورلۇق ـ زۇمبۇلۇق يۈرگۈزدى. تۈرلۈك قانۇنسىز باجلارنى ئۈستى ـ ئۈستىگە ئېلان قىلىپ، خەلق- نىڭ ئاجىز ئىقتىسادىنى تېخىمۇ ۋەيران قىلدى. "سەي مەي" (ئاشلىق يىغىش سېلىقى) دىگەن بىر بالايى ـ ئا- پەتنى چىقىرىپ ناھايىتى نۇرغۇن ئاشلىقنى دېھقانلارغا تۇرپاندىن قۇمۇلغا سېلىق ھىساۋىدا مەجبۇرى توشۇتۇپ مىڭلىغان، تۈمەنلىگەن دېھقانلارنى ئات ـ ئۇلاق، ھارۋىلى- رىدىن ھەتتا ئۆي ـ ماكان، بالا ـ چاقىلىرىدىنمۇ ئايرىپ خانىۋەيران قىلىۋەتتى. بۇ ھەقتە شۇ ۋاقىتتا تۇرپان دېھقانلىرى ئارىسىدا مۇنداق قوشاقلار چىققان ئىدى.

سەي مەي دىگەن بۇ ئاپەت
بېشىمىزغا بالا بولدى.
ئۆي ـ ماكاندىن ئايرىلىپ،
يېتىشىمىز تالا بولدى.
قەرزدار بولۇپ بەگلەرگە
يېيىشىمىز قامچا بولدى.

بۇنىڭدىن خەلقنىڭ نەقەدەر ئېغىر ئەھۋالغا قالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. يىغىپ ئېيتقاندا جىن شۇرېن هاكىمىيىتىنىڭ خەلق ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن زۇلۇمىغا، تاقەت قىلىپ تۇرۇشقا ئامال قالمىدى. زۇلۇم قانچە ئاشقانسېرى خەلقنىڭ غەزەپ ـ نەپرىتى شۇنچە ئاشتى. قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ غەلىبە قىلىپ، جىن شۇرېن هاكىمىيىتىنىڭ تېزراق ئاغدۇرۇلۇشىنى كۈتتى. دەل مۇشۇ كۈنلەردە، يەنى 1932 ـ يىل 11 ـ ئايدا بىردىنلا "خوجانىياز هاجىم پىچانغا كېلىپ، چېرىكلەر بىلەن ئۇرۇشىۋاتقىدەك" دىگەن خەۋەر كېلىپ قالدى. بۇنىڭغا ناهايىتى خوشال بولغان ۋە قاتتىق ئىشەنگەن ئاستانە خەلقى ئۆز هاياجانىنى باسالماي قوزغىلاڭ كوتۇرۇپ ئاستانىدىكى بىر نەچچە ئۆيلۈك گورۇكەش، جازانىخور، ئەپيۇنكەش خەنزۇلارنىڭ (قاراپۇزۇل دىگەنلەرنىڭ) هويلىسىغا باستۇرۇپ كىرىپ ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلۈكلىرىنى بۇلاپ، داگۇرلىرىنى (قەرز دەپتەرلىرىنى) كۆيدۈرۈپ، بۇتلىرىنى چېقىپ ئىسيان ئوتىنى تۇتاشتۇردى. بۇ ئەھۋاللاردىن خەۋەر تاپقان مەخسۇت مۇھىتى ئۆزى بىلەن بىللە بىر

قانچە يۇرت مۇتىۋەرلىرىنى باشلاپ خوجانىياز ھاجىنى
قارشى ئېلىش ئۈچۈن پىچانغا ماڭدى. ئەمما بۇلار لۈك-
چۈنگە بېرىپ ئەھۋالنىڭ باشقىچە ئىكەنلىكىنى يەنى
پىچانغا كەلگەنلەر خوجانىياز ھاجى بولماستىن بەلكى
ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن چىققان ماشىمىڭ باشلىق 20
نەچچە خۇيزۇ، ئۇيغۇر ئەسكەر ئىكەنلىكىنى، بۇلار
پىچانغا ھۇجۇم قىلىپ ئالالماستىن چېكىنىپ لۈكچۈننىڭ
دىغاي دىگەن يېزىسىغا بېرىپ نىمە قىلىشىنى بىلمەي
تەمتىرەپ يۈرگەنلىكىنى چۈشەندى. ئەمدى قانداق قىلىش
كېرەك؟ ئۇلارنى ئاستانىغا باشلاپ كېلەي دىسە كۈچىنىڭ
تايىنى يوق، ئارقا تىرىگىمۇ يوق، تەكلىپ قىلمايلى
دىسە، ئاستانە خەلقى قوزغىلاڭنى باشلاپ قويدى. ئۇلار
مەسلىھەت قىلىپ ئاخىرى ئۇلارنى تەكلىپ قىلىپ ئاس-
تانىغا باشلاپ كەلدى. ئۇلارمۇ ئاستانە خەلقىنىڭ قوز-
غىلاڭ كۆتەرگەنلىكىدىن خوشال بولۇپ ئاستانىغا قاراپ
يولغا چىقتى. قاراغوجىغا يېتىپ كەلگەندە تۇرپاندىن
مالۇيجاڭ ئەۋەتكەن بىر يىڭجاڭلىق ئەسكەر بىلەن ئۇچ-
رىشىپ ئۇرۇش قىلدى. غەزەپكە كەلگەن ئاستانە خەلقى
تەرەپ - تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ بىر نەچچە سائەت ئىچ-
چىدىلا بارلىق دۈشمەنلەرنى ئۇر كالتەك، سوق كالتەك
قىلىپ تامامەن يوقۇتۇپ بىر قانچە يۈز تال مىلتىق،
نۇرغۇن ئوق - دورىلارنى غەنىمەت ئالدى. بۇ قوراللار
مەخسۇت مۇھىتنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئوۋچى پالۋانلارغا،
يۇرت باتۇرلىرىغا تارقىتىپ بېرىلدى. بۇنىڭ بىلەن شۇ
كۈننىڭ ئۆزىدىلا بىر قانچە يۈز كىشىلىك قوراللىق پىدا-

يىللار قوشۇنى تەشكىل قىلىندى. مەخسۇت موھىتى قوزغى-
لاڭنىڭ رەھبىرى بولدى. دېمەك تۇرپـان دىخانلىرىنىڭ
جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىگە قارشى بىرىنچى ئوقى ئاستانىدا
ئېتىلىپ قوزغىلاڭ رەسمى باشلاندى.

مەخسۇت موھىتى تۇرپان ئاستانىدىكى باي ئائىلىسى-
دىن بولۇپ موسول موھىتى، مەخسوت موھىتى، مەھمۇت
موھىتى، گوسول موھىتى دەپ تورت ئاكا - ئۇكا ئىدى.
بۇنىڭ ئىچىدە مەخسۇت موھىتى تەرەققىپەرۋەر زىيالى-
ئىدى. ئۇ 1920 - يىللاردا سودا مۇناسىۋىتى بىلەن سوۋېت
ئىتتىپاقىغا بېرىپ، موسكۋادا بىر قانچە يىل تۇرغان، بۇ
جەرياندا ئىلغار ئىدىيىنى قوبۇل قىلىپ خەلقنىڭ ئازات-
لىق ئىشلىرى ئۈچۈن كۈرەش قىلىش لازىملىقىنى ھېس
قىلغان. ھەم ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۆزى-
نىڭ ئارزۇ - تىلەكلىرىنى ئاكىسى موسول موھىتى، ئىنىسى
مەھموت موھىتى ۋە ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىدىن بۇرھان شە-
ھىدى قاتارلىقلارغا ئېيتىپ ئۇلارنى بىرلىكتە كۈرەش
قىلىشقا ئۈندەپ 7 كىشىدىن تەركىپ تاپقان «قەلەمتىراچ»
ناملىق تەشكىلات قۇرۇپ رەسمى كۈرەش باشلىغان ئىدى.
(شۇ چاغدا مەخسۇت موھىتى سوۋېت كومپارتىيە ئەزاسى
ئىكەن دېگەن گەپلەرمۇ بولغان). 1931 - يىلى قۇمۇل
دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ باشلىقى خوجانىياز ھاجىغا خەت
يېزىپ بۇ قوزغىلاڭنى قوللايدىغانلىقىنى، خوجانىيازھاجىغا
يېقىندىن ھەمكارلىشىدىغانلىقىنى بىلدۈردۇ. بۇ
خەتنى ئۆزىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى ئىشەشلىك ئادىمى تۇرپان
ئاستانىلىق يۈسۈپ شۈيىر (يۈسۈپ موڭغۇل دەپمۇ ئاتاي-

دۇ) ئارقىلىق ئېۋەتىلدۇ. ئاشلىق توشۇغۇچى ئىشەكچى
قىياپىتىدە قىزىلغا يېتىپ بارغان يۈسۈپ، چىغىر يوللار
بىلەن پىيادە تاققا چىقىپ خەتنى يەتكۈزۈپ خوجانىياز
هاجىدىن «هازىرچە قوزغىلىڭدىن ئايرىلىشقا بولمايدۇ. كې-
يىنچە چىقىمەن» دېگەن جاۋاپنى ئېلىپ قايتىپ كېلىدۇ.
1932 - يىلى ئەتىيازدا مەخسۇت موھىتى يەنە بىر پارچە
خەت يېزىپ تۇرپاندا قوزغىلاڭ شارائىتىنىڭ پىشىپ قال-
غانلىغىنى، مۇمكىن بولسا، تۇرپانغا كېلىپ قوزغىلاڭنى
بىرگە ئېلىپ بېرىشقا تەكلىپ قىلىدۇ. بۇ خەتنى يەنە
يۈسۈپ شوپىر ئېلىپ بارىدۇ. يۈسۈپ بىر قېتىم ماشىنا
هايداپ قىزىلغا بارغان ئىدى. ماشىنىنى شەھەرگە تاش-
لاپ قويۇپ چىغىر يول بىلەن تاققا چىقىپ خەتنى خوجا
نىياز هاجىغا تاپشۇرىدۇ. بۇ ۋاقىتتا قۇمۇل يولى بەك
چىڭ توسالغانلىقتىن، يۈسۈپ بۇ خەتنىڭ جاۋابىنى ئېلىپ
كېلەلمەي ئۆزى خوجانىياز هاجىنىڭ يېنىدا تۇرۇپ قالى-
دۇ. خوجانىياز هاجى يۈسۈپنى تاشقى موڭغۇلىيىگە ئو-
قۇشقا ئېۋەتىدۇ. بۇ كىشى 1937- يىلى ئوقۇش پۈتتۈ-
رۈپ ئۈرۈمچىگە قايتىپ كېلىدۇ (يۈسۈپ موڭغۇل دېگەن
لەقەم شۇندىن قالغان). دېمەك يۈسۈپ موڭغۇل ئۈرۈمچى-
گە كەلگەندىن كېيىن ئۆلكىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىدا سا-
نايى نەپىسە مۇدىرى بولۇپ ئىشلىدى. كېيىنكى ۋاقىت-
لاردا شىڭشىسەينىڭ تۈرمىسىدە بىر قانچە يىل يېتىپ
چىقىپ 1950 - يىللىرى كېسەل بىلەن ئۈرۈمچىدە ۋاپات
بولدى. ئۇنىڭ تۇنجى ئوغلى ئەنۋەرنى 3 ۋىلايەت ئىن-
قىلاۋى ۋاقتىدا گومىنداڭنىڭ يەكەندىكى جاللات ۋالىسى

-جۇفالىڭگالىڭ تىرىك كومۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئەنۋەر 20 ياش ئىدى.

ئاستانىدىكى قوزغىلىشتىن خەۋەر تاپقان تۇرپان، پىچان، توقسۇن دىخانلىرى خوش بولۇشۇپ قوللىرىغا ئوغاق - پالتىلىرىنى ئېلىشىپ توپ - توپى بىلەن ئاس-تانىغا كېلىشىپ موھتىلار قوراسىغا توپلىنىپ تۇرپان شەھرىگە ھۇجۇم قىلىش تەييارلىقىنى كوردى. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا 1932 - يىلى 12 - ئاينىڭ باشلىرىدا گۇچۇڭدىن ناھايىتى نۇرغۇن ئەسكەر كەلگەن خەۋەر ئاڭلاندى. دى-خانلار بۇ ئەسكەرلەرنى توساپ شەھەرگە كىرگۈزمەستىن يوقۇتۇشنى مەسلىھەتلەشتى. چۈنكى بۇ ۋاقىتتا تۇرپان كونا شەھەر ئىچىدە (لوچىڭدا) جىن شۇرېننىڭ بىر لۈي-جاڭلىقتىن ئارتۇق ئەسكىرى بار ئىدى. ئەگەر ئۇلار بى-لەن بىرلىشىۋالىدىغان بولسا، دۈشمەن كۈچلىنىپ كېتەت-تى. شۇڭا ئاستانىدىكى قوزغىلاڭچىلار ئاتلىنىپ كېچىلەپ يۈرۈپ ئەتىسى تۇرپان شەھەر ئەتراپىغا كېلىپ قار-ساق گۇچۇڭدىن يوغان تېرەك ئارقىلىق كەلگەن مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر كونا شەھەر ئەتراپىغا كېلىپلا قالغان ئىكەن. بىز دەرھال ھۇجۇم باشلىدۇق. ئۇرۇش ناھايىتى قاتتىق بولدى. لېكىن دۈشمەننى توسۇپ ئالالمىدۇق، شەھەرگە كىرىۋالدى. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟ مەخ-سۇت موھتى باشلىق ھەممەيلەن مۇزاكىرىلىشىپ قانداق بولمىسۇن، ئەتە كونا شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش كېرەك، دى-گەن قارارغا كېلىشىپ ئۇرۇش تەييارلىقىنى كورۇۋاتقان كېچىسى تاڭغا يېقىن بىر ۋاقىتتا ئۈرۈمچىدىن نۇرغۇن

ئەسكەر كېلىپ «بىز ئۈرۈمچىدىن مالۇيجاڭغا ياردەم ئۈچۈن كەلدۇق، دەرۋازىنى ئېچىڭلار» دەپ تۇرغانلىقىنى ئاڭلىدۇق. بۇنى ئاڭلىغان ماشىمىڭ ئالاقزادە بولۇپ «شەھەرنى تاشلاپ توخسۇنغا كېتەيلى» دېدى. موھىتى بۇنىڭغا قوشۇلماي ھۇجۇم قىلىپ يوقۇتۇشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ پىكىرگە ھەممەيلەن قوشۇلۇپ تاڭ ئېتىش بىلەن تەرەپ ـ تەرەپتىن تۇيۇقسىز ھۇجۇم باشلىدۇق. دۈشمەن ئالاقزادە بولۇپ ھۈركۈپ كەتكەن پاقىدەك ئۈرۈمچىگە قاراپ قاچتى. خەلق ئاممىسى يوللارنى توغلاپ يۇرۇپ شۇ كۈنىنىڭ ئۆزىدىلا 2 مىڭدىن ئارتۇق دۈشمەننى يوقاتتۇق. 70 ـ 80 چە دۈشمەن داۋانچىڭغا قېچىپ قۇتۇلدى. بۇ ئۇرۇشتا بىر قانچە مىڭ تال مىلتىق، نۇرغۇن ئوق ـ دورا، ئات، ھارۋا، كىيىم ـ كېچەك قاتارلىق نەرسىلەر غەنىمەت ئالدۇق. بۇ قوراللار تارقىتىپ بېرىلدى. قولىغا قورال ئالمىغان بىرمۇ ئادەم قالمىدى. شۇ كۈنى ھاياتىمدا بىرىنچى قېتىم قولۇمغا قورال ئالغىنىم ئۈچۈن ئۆزەمنى ئاددى يېزا ياشلىرىدىن ئەمەس، چوڭ بىر باتۇر جەڭچىگە ئايلىنىپ قالغاندەك ھېس قىلدىم ۋە شۇندىن ئېتىۋارەن مەھمۇت موھىتىنىڭ يان ئەسكىرى بولۇپ قالدىم. بۇ بىز قىلغان 2 ـ چوڭ ئۇرۇش ھىساپلىنىدۇ.

3 ـ چوڭ ئۇرۇش تۇرپان كونا شەھىرىنى ئېلىش ئۇرۇشى، بولۇپ بۇنىڭدىمۇ دۈشمەننى يېڭىپ ناھايىتى زور غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈردۇق. ئالدىنقى كۈنىدىكى ئۇرۇش غەلىبىسى بىلەن تولۇق قوراللانغان خەلق ئاممىسى كونا شەھەرگە شىددەتلىك ھۇجۇم باشلىدى. بۇ ۋاقىتتا تۇرپان

كونا شەھەر ئىچىدە نەچچە مىڭ دۈشمەن بار ئىدى. ئۇ-
لار ناھايىتى قاتتىق مۇداپىئە كوردى. بىز مۇ پۇختا تەي-
يارلىق كوروپ شۇ كېچىسى ھۇجۇم قوزغىدۇق. بۇ ئۇرۇش
دەسلەپ ناھايىتى قاتتىق بولدى. ھەر ئىككى تەرەپتىن
ئېتىلغان ئوق ئاۋازى خۇددى قوماچ قورىغاندەك پۇرۇق-
لاپ كەتتى. قاراڭغۇ چۈشۈش بىلەن پىدايىلار يامغۇردەك
توكۇلىۋاتقان ئوققا قارىماستىن بېرىپ دەرۋازىلارغا ئوت
قويدى. شۇ زامان ئوت يالقۇنلىرى ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى.
بۇنىڭدىن قورقۇپ كەتكەن دۈشمەنلەر (مالۇيجاڭ) دەرھال
ئوق ئېتىشنى توختۇتۇپ، ئاق بايراق چىقىرىپ تەسلىم
بولۇشنى بىلدۈردى. كېيىن شەھەردىن ۋەكىل چىقىپ
موھىتلار بىلەن سوزلۇشۇپ قورال تاپشۇرماقچى بولدى.
توختامغا بىنائەن بىر نەچچە يۈز تال مىلتىق، نۇرغۇن
ئوق - دورا، بىر دانە يۈك ماشىنىسى تاپشۇردى.

ئەمدى پىچان شەھرىنى ئالماقچى بولدۇق. ئەمما
پىچاندا جىن شۇرېننىڭ كۈچلۈك قورالانغان نەچچە مىڭ
ئەسكىرى شەھەرنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىۋاتاتتى. ئۇلار
ئىچىدە سوۋېت ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدا شىنجاڭغا قېچىپ
كەلگەن ئاق ئورۇسلاردىن تەشكىللەنگەن بىر پولك مۇن-
تىزىم ئەسكەر بولۇپ ئېغىر - يىنىك پىلىموت، توپ - زەم-
بىرەك، مىلتىقلار بىلەن قورالانغان ئىدى. بۇنداق كۈچ-
لۈك دۈشمەن بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن ئەلۋەتتە ياخ-
شى تەييارلىقنىڭ بولۇشى لازىم ئىدى. شۇڭا پىچانغا
مېڭىش ئالدىدا باشلىقلار مۇزاكىرلىشىپ تەشكىللەش ئىش-
لىرىنى ئېلىپ باردى: مەخسۇت موھىتى باش قوماندان

بولدى. ھەمدۇللا داموللام، موسۇل موھىتى، ئىمىن باي
ھاجى باش مەسلىھەتچى، ماشىنىنىڭ سىجاڭ، مەھمۇت مۇ-
ھىتى لۈيجاڭ بولۇپ تەيىنلەندى. باش قوماندانلىق شىتابى
قۇرۇلۇپ ئورنى موھىتلارنىڭ تۇرپاندىكى قوراسى
بولدى. جايلارنى ئاساس قىلغان ھالدا تۈمەن، يىڭ، ليەن-
لەر قۇرۇلدى. تۇرپان قىسىملىرىغا ئابدۇللا داموللا تۈمەن-
جاڭ (تۇرپانلىق)، ئاستانە قىسىملىرىغا نىياز تۈمەنجاڭ
(ئاستانىلىق)، قاراغوجا قىسىملىرىغا پولات تۈمەنجاڭ (قارا-
غوجىلىق)، لۈكچۈن قىسىملىرىغا ئىبراھىم تۈمەنجاڭ (ياڭ-
خىلىق)، توخسۇن قىسىمىغا ئابدۇسەمى يىڭجاڭ (يەمشىلىك)،
سىڭگىم - مۇرتۇق قىسىمىغا ئىسكەندەر لەنجاڭ (مۇرتۇقلۇق)
لىققا تەيىنلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەرلىك خىزۇ-
لاردىن ئىككى يىڭ تەشكىل قىلىنىپ بۇلارغا ماشىنىڭ-
نىڭ ئىچكىرىدىن بىللە چىققان خىزۇ ھەمراھلىرىدىن
تۈمەنجاڭلار تەيىنلەندى. شۇ كۈندىن باشلاپ قوزغىلاڭچى-
لارنىڭ نامى ئەسكەر دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. تەشكىل-
لەش ئىشى بىر ھەپتە ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن ئوب-
دان تەييارلىقلار قىلىپ 1933 - يىلى 1 - ئايدا پىچانغا
يۈرۈش قىلىپ 12 كېچە-كۈندۈز قاتتىق ئۇرۇش قىلغان
بولساقمۇ پىچاننى ئالالمىدۇق. كېچىلىرى شەھەر دەرۋازى-
لىرىغا ئوت قويۇش، سېپىلگە شوتا قويۇپ ھۇجۇم قىلى-
شىمىزغا زادىلا مۇمكىن بولمىدى. ئۇرۇشنىڭ 11 - كۈنى
قۇمۇل تەرەپتىن جىن شۇرېننىڭ نەچچە مىڭلىغان ئەس-
كىرى شىڭزىخۇينىڭ (شىڭشىسەينىڭ) باشچىلىقىدا پىچان-
دىكى دۈشمەنلەرگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن تېزلىك باس-

تۇرۇپ كېلىپ قالدى. بۇلار بىزنىڭ ئارقا تەرىپىمىزدىن توپ - زەمبىرەكلەر بىلەن قاتتىق ھۇجۇم باشلىدى. ھەتتا بۇ ئۇرۇشقا ئايروپىلان، تومۇر كۆككىلەرمۇ قاتناشتى. بىز تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەم چىقىم بولدى. ئەھۋالغا قاراپ چېكىندۇق. شىڭنىڭ ئەسكەرلىرى تۇرپانغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. بىز ئۇلارنى لەمجىن، خاندۇ، سىڭگىم ئېغىزى قاتارلىق جايلاردا توساپ زەربە بەرگەن بولساقمۇ ئۈنۈم بەرمىدى. بىز تۇرپاننى ۋاقىتلىق تاشلاپ توخسۇنغا - كەتتۇق.

بۇ يەردە ھەر قايسى باشلىقلار جىددى يىغىن ئېچىپ ماشىمىڭ، مەھمۇت موھىتلار پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ قارا شەھەرگە بېرىپ تۇرۇش، مەخسۇت موھىتى قۇمۇلغا كىرىپ خوجانىياز ھاجىنى باشلاپ چىقىپ تۇرپان، قۇمۇل قىسىملىرىنى بىرلەشتۈرۈپ يېڭىدىن قوشۇن تەشكىل قىلىپ تۇرپان، پىچان، توخسۇنلارنى قايتا ئېلىپ، كۈچىنى توپلاپ جىنشورېن ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش قارارىغا كەلدى. بۇ قارارغا بىنائەن 1933 - يىلى 1 - ئاينىڭ ئاخىرى ماشىمىڭ، مەھمۇت موھىتلار پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قارا شەھەرگە ماڭدى. مەخسۇت موھىتى بولسا مەسلىھەتچى ئىمىن باي ھاجى، لۈكچۈن ۋاڭى سايىتلارنى باشلاپ پۈلات تۇەنجاڭنىڭ مۇھاپىزىتىدە قۇمۇلغا ماڭدى (مەن ھەم بىرگە بارغان). بۇ ئەھۋالدا پۈتۈن تۇرپان رايونى دۈشمەن قولىدا قالدى.

2 — قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ تۇرپانغا يېتىپ كېلىشى

بىز بىر نەچچە يۈز ئادەم مەخسۇت موھىتىنىڭ باشچىلىغىدا ئارقا يول بىلەن (قۇمۇلنىڭ چوڭ يولىدا شىڭنىڭ ئەسكەرلىرى كوپ ئىدى) مېڭىپ بىر كېچە قونۇپلا 2 - كۈنى قۇمۇلغا يېتىپ باردۇق. بىز بارساق خوجانىياز هاجى تاغدىن چۈشۈپ قۇمۇلنىڭ بىر ئورتەڭ غەربى تەرىپىدىكى ئاستانە دىگەن يەردە شىڭنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئىكەن، مەخسۇت موھىتى دەل مۇشۇ جايدا خوجانىياز هاجى بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ قىزغىن قۇچاغلاشتى ۋە بۇ ئىككى رەھبەر بىر نەچچە كۈن ئوز ئارا سوھبەتلەشتى. سوھبەت جەريانىدا خوجانىياز هاجى مۇنداق سوزلەرنى قىلىپ ئوتتى: مەن سىزنىڭ يۇسۇپتىن ئەۋەتكەن خېتىڭىزنى تاپشۇرۇپ ئالدىم. ئۇ چاغلاردا ئېغىر ئەهۋالغا قالغانلىقتىن تۇرپانغا چىقالمىدىم، ئارىمىزدىكى بەزى ئادەملەر گەنسۇغا كىرىپ ماجۇڭيىڭنى تەكلىپ قىلساق دېيىشتى. مەنمۇ بۇ پىكىرگە قوشۇلۇپ ئادەم كىرگۈزۈپ ئېلىپ چىققان بولساقمۇ، ماجۇڭيىڭ بىزنىڭ دىگەن يېرىمىزدىن چىقمىدى. ئاغزىدا «مەن سىلەرگە شىنجاڭنى ئېلىشىپ بېرىش ئۈچۈن ياردەمگە چىقتىم» دىسىمۇ ئەمەلىيەتتە شىنجاڭنى ئەمەس، ھەتتا قۇمۇلنىمۇ ئېلىشىپ بەرمەستىن قولىغا چۈشكەن قورال - ياراق، ئوق -

دورىلارنى كورۈپ كوزى قىزىرىپ، پۇتىغا ئوق تەككەنىنى
بىلمەي قالىپ گەنسۇغا كىرىپ كەتتى. مەن ئۇنىڭغا بىر
قىسىم قوراللارنى بىر ئاز قالدۇرۇپ كەت دەپ ئېيتسام-
مۇ "بولمىدۇ، ئەتە تاپشۇرۇپ بېرەي" دەپ يالغان ئېيتىپ
شۇ كېچىسىلا قېچىپ كەتتى. بۇنى بىلگەن شىڭشىسەي
ئۇرغۇن ئەسكەرلىرىنى بىزگە سېلىپ ھۇجۇمنى كۈچەيتتى.
بۇ چاغدا بىزنىڭ ئەھۋالىمىز ئېغىرلىشىشقا باشلىدى.
ئارىمىزدىكى يولۋاس، ئوسمان ھاجى قاتارلىقلار قورقۇپ
كېتىپ بىزنى تاشلاپ گەنسۇغا قېچىپ كېتىشتى. دىمەك
مۇشۇنداق سەۋەپلەر بىلەن تورپانغا چىقالمىدىم" دىگەن
سۆزلەرنى قىلىپ ماجۇڭيىڭدىن ناھايىتى رەنجىگەنلىگىنى
ئېيتتى. ئۇ، يەنە سۆزىنى داۋام قىلىپ "ئەمما بىزگە
موڭغۇللار بىلەن ئورۇسلار (سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تاش-
قى موڭغولىيەنى دىمەكچى) ھەر جەھەتتىن كۆپ ياردەم
بېرىپ تۇردى" دىگەن سۆزلەرنى قىلدى. مەخسۇت موھى-
تى "ماشىنىڭنى ئۇلار چىقارغانمۇ؟" دەپ سورىغاندا،
خوجانىياز ھاجى "ياق، ئۇلار ماجۇڭيىڭنىڭ تاشلاپ كەتكەن
ئادەملىرى، ئاڭلىسام سىزلەرگە مېنى چىقاردى دەپ
يالغان ئېيتىپتۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى شۇنداق يالغانچى
ئوغرىلار" دىگەن جاۋاپنى بەردى. بۇ ئىككى رەھبەرنىڭ
سۆھبىتىدىن 1) قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنى باشتىن تار-
تىپلا سوۋېت ئىتتىپاقى قوللاپ ئوبدان ياردەم قىلىپ
كەلگەنلىگىنى 2) خوجانىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭ ئوت-
تۇرىسىدا ئىختىلاپ بار ئىكەنلىگىنى چۈشەنگىلى بولات-
تى. شۇ چاغدا خوجانىياز ھاجى ئەسكەرلىرى تۇتقان

قورالىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن 5 ئاتار مىلتىقلار بولۇپ، ئۇچىسىدا سوۋېتتە ئىشلەنگەن ياMغۇرلۇق كىيىم، پۇتلىرىدا چىگىردىن رابوت-چى ئۆتۈك، ئات ئىگەرلىرىمۇ شۇ يـاقتا ئىشلەنگەن ئى-كەنلىگىنى كۆرگەن ئىدۇق.

بۇ ئىككى رەھبەرنىڭ قۇمۇلدىكى سوھبىتى بىر ھەپتە داۋام قىلىپ ئاخىرلاشقاندىن كېيىن خوجانىيازھا-جىنىڭ سەپداشلىرىدىن قۇربان دورغا، سالى دورغا، سى-پى ئاخۇن، پازىل تۈەنجاڭلارنى بىرگە ئېلىپ بىر قىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن تۇرپانغا قاراپ يولغا چىقتى. خوجا-نىياز ھاجى دەسلىۋىدە تۇرپانغا چىقىشنى ئانچە خالىمى-دى. پەقەت مەخسۇت موھىتىنىڭ تەكرار تەلەپ قىلىشى بىلەنلا چىقتى. بىز شۇ يىلى 2 - ئاينىڭ ئاخىرىسى قۇ-مۇلدىن يولغا چىقىپ 3 كۈن يول يۈرۈپ حاندۇغا يېتىپ چىقىپ بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ لۈكچۈنگە كەلدۇق. بۇنى ئاڭلىغان تۇرپان، پىچان، توقسۇن خەلقلىرى خۇشاللىقى-ئىچى - ئىچىگە پاتمىغان ھالدا توپ - توپى بىلەن لۈك-چۈنگە كېلىشىپ زىيارەت قىلدى. ھەمدۇللا داموللامۇ تۇرپاندىن نۇرغۇن ئادەملەر بىلەن كېلىپ خوجانىيازھاجى بىلەن تۇنجى قېتىم يۈز كۆرۈشتى. بىز بۇ يەردە مەخمۇت موھىتىنىڭ قارا شەھەردىن يېتىپ كېلىشىنى كـۈتـۈپ تۇرماقچى ئىدۇق (خوجانىياز ھاجى خاندۇغا كەلگەنـدىلا مەخمۇت موھىتنى قارا شەھەردىن چاپسان كەل دەپ ئادەم ماڭدۇرغان ئىدى). ئەمما بىزنىڭ لۈكچۈنگە يېتىپ كەل-گەنلىگىمىزدىن خەۋەر تاپقان شىڭشىسەي تۇرپان، پىچان-

دىن نەچچە يۈزلىگەن ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرىنى ئېغىر توپ - زەمبىرەكلەر بىلەن ئۈكچۈنگە ئېتىپ شەھەرگە قاتتىق ھۇجۇم قىلدى. بىز شەھەر ئىچىدە مۇداپىئە كۆررۈپ 3 كېچە - كۈندۈز جىددى ئېلىشتۇق. ئەمما ئاق ئورۇس ئەسكەرلەر قاتتىق ھۇجۇم قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئەسكىرى كۈچىمىزنىڭ ئاجىزلىقى، ئوق - دورا، يىمەك - ئىچمەكلىرىمىزنىڭ تۈگەپ قالغانلىقى ئۈچۈن شەھەرنى تاشلاپ چىقىشقا مەجبۇر بولدۇق. تاكى دۈشمەنلەر سېپىلغا يامىشىپ چىقىپ شەھەر كوچىلىرىغا كىرگەندىن كېيىنلا، بىز جەنۇبى دەرۋازىدىن چىقىپ كەتتۇق. دۈشمەنلەر شەھەرگە كىرىپ پۈتۈن شەھەر ئاھالىسى ئۈستىدىن دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ كوچىلاردا قان ئاققۇزدى. ئوت قويۇپ نۇرغۇن ئىمارەتلەرنى كۆيدۈرۈۋەتتى. بۇ ئۇرۇشتا بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىزدىنمۇ نۇرغۇن چىقىم بولدى. ئاتاغلىق رەھبەرلەردىن مەخسۇت مۇھىتى، ھەمدۇللا داموللا مۇشۇ ئۇرۇشتا قۇربان بولدى. دۈشمەنلەر مەخسۇت مۇھىتىنىڭ بېشىنى كېسىپ ئۈكچۈن، ئاستانىلاردا دەرەخلەرگە ئېسىپ سازايى قىلدى. بىز شەھەردىن چىقىپ بىر سائەتتىن كېيىن مەخسۇت مۇھىتىنىڭ قۇربان بولغانلىق خەۋرى يېتىپ كەلدى. بۇنى ئاڭلاش بىلەن خوجانىياز ھاجى ”ھەي مەخسۇت، سەن ئۆلگىچە مەن ئۆلسەم بولماسمىدى„ دەپ ئۈن سېلىپ يىغلىۋەتتى. شۇنداقلا پۈتۈن ئەسكەرلەر كۆزلىرىدىن ئىختىيارسىز ئىسسىق ياشلىرىنى توكۇپ يىغلاشتى ۋە ئېغىر قايغۇغا چۆمۈشتى. بۇ، ھەقىقەتەنمۇ ناھايىتى چوڭ يوقۇتۇش ئىدى! بىرەر سا-

ئەت سۆكۈتتىن كېيىن ئاخىرى خوجانىياز ھاجى باشچىلىـ
لىغىدا ماتەم دۇئاسى ئوقۇپ لۈكچۈننىڭ دىغاي دېگەن
يېزىسىغا يۈرۈپ كەتتۇق. خوجانىياز ھاجىنىڭ بېشى ناھاـ
يىتى قاتتى. چۈنكى مەخسۇت موھىتىدەك بىر چوڭ تايانـ
چىدىن ئايرىلىپ ئۆزى يالغۇز قېلىپ، نىمە قىلىشىنى
بىلەلمەي تۇرپاننى تاشلاپ قۇمۇلغا قايتىپ كېتىش ئويـ
لىرىدىمۇ بولدى. لېكىن ئۇ قايتا - قايتا ئويلۇنۇپ مەھـ
مۇت موھىتى تېزراق يېتىپ كەلسە بىرلىكتە كۈرەش
قىلىشنى لايىق تاپتى. مەھمۇت موھىتىغا خەت يېزىپ
قارا شەھەرگە ئىككى ئادەم ئەۋەتتى (بىرسى قازاق جەڭـ
چى رىشىت، يەنە بىرسى مەن ئىدىم). بىز كومۇشكە يېـ
تىپ بارغىدا مەھمۇت موھىتىلار بىلەن ئۇچرۇشۇپ بىرلىكـ
تە تۇرپانغا قايتىپ كەلدۇق. بۇ ۋاقىتتا خوجانىياز ھاجىـ
مۇ تۇرپان شەھرىگە كىرىپ ئورۇنلۇشۇپ تۇرغان ئىكەن.
1933 - يىلى 3 - ئايدا خوجانىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت
موھىتى ئۇچرۇشۇپ چوڭ بىر كۈرەش قوشۇنى تەشكىل
قىلىندى. ماشىنىڭ بولسا خوجانىياز ھاجىنىڭ يېنىغا
كېلىشىنى خالىماي 2 تۈمەن ئەسكىرى بىلەن
قارا شەھەردە قالغان ئىدى.

3-خوجا نىياز ھاجىنىڭ ماجۇڭيىڭدىن ئايرىلىپ شىڭ شىسەي بىلەن بىرلىشىشى

خوجا نىياز ھاجى، مەھمۇت موھىتلار تۇرپاندا ئۇچـ
راشقاندىن كېيىن، شىمالى شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىشنىڭ

تەييارلىقىغا كىرىشتى. بۇ ئىش قىزغىن كېتىپ بارغاندا
يەنى شۇ يىلى 4-ئايدا شىڭ شىسەي ۋەكىل ئەۋەتتى.
شىڭ شىسەينىڭ ئەۋەتكەن خېتىدە "سىلىنىڭ جىن شورېن-
غا قارشى قوزغىلاڭ كوتۈرۈشلىرى توغرا ئىدى. مەن ئە-
زەلدىن سىلى بىلەن ئۇرۇشۇشنى خالىمايتتىم، ئەمما مەن
بىر ھەربى ئادەم بولغانلىقىم ئۈچۈن بۇيرۇققا بوي سۇن-
ماي بولمايتتى، شۇڭا سىلى بىلەن نائىلاج بىر نەچچە
قېتىم ئۇرۇش قىلدىم، مەن ھازىر ئۇرۇمچىدە جىن شورېن-
غا قارشى تۇرۇپ ئۇنى يوقاتتىم، ئەمدى ئىككىمىز ئۇ-
رۇشنى توختاتساق، سىلى ئۇرۇمچىگە چىقسىلا، بىز بىر-
لىكتە شىنجاڭنى باشقۇرساق" دېگەن ئىكەن. خوجانىياز
ھاجى ئۇنىڭ تەكلىۋىنى كەسكىن رەت قىلدى. "ئەمدى
ئۇ... تۇخۇم كەپلەشكەندە مېنى ئالدىماقچى بولدىما، مەن
ئۇنىڭ بىلەن ھەرگىز ئەپلەشمەيمەن. ئاخىرغا قەدەر ئۇ-
رۇشۇپ ئۇ ئولتۈرگەن بارلىق قېرىنداشلىرىمنىڭ قىساسى-
نى ئالىمەن" دېگەن سوزلەرنى ۋەكىللەرنىڭ ئالدىدا ئو-
چۇق ئېيتىپ قايتۇرۇۋەتتى. ھەقىقەتەنمۇ شىنجاڭ خەلقى-
نىڭ شىڭ شىسەيگە بولغان غەزىۋى ئىنتايىن كۈچلۈك
ئىدى. چۈنكى ئۇ بىر نەچچە يىللىق ئۇرۇش جەريانىدا
قۇمۇل، تۇرپانلاردا ناھايىتى نۇرغۇن بىگۇنا خەلقلەرنى
ئولتۈرۈپ، ئوي-ئىمارەتلىرىگە ئوت قويۇپ قىلمىغان ئىش-
لىرى قالمىغان ئىدى. بىز ئۇنىڭ ئەسكىلىكلىرى ئۈستى-
دە يىراقتىن سوز ئاچماي، يالغۇز ئۇنىڭ ئورۇمچىگە چى-
قىپ كېتىش ئالدىدا قىلغان ۋەھشىلىكلىرىنى ئويلىغان-
دىمۇ چىداپ تۇرغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن: ئۇ، ئوتكەن

ئايدا يەنى 3-ئايدا لۈكچۈندە ناھايىتى چوڭ قىرغىنچى-
لىق ئېلىپ بېرىپ نۇرغۇن پۇقرالارنى ئۆلتۈرۈپ، ھەتتا
مەخسۇت موھىتىنىڭ بېشىنى كېسىپ دەرەخلەرگە ئېسىپ
خەلقنىڭ يۈرىكىگە خەنجەر سانجىدى. يەنە شۇنىڭدەك
ئورۇمچىگە چىقىپ كېتىش كۈنى ئۆزى بىۋاستە ئۈستىدە
تۇرۇپ ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، پولات قارى، تومۇر جىسا قا-
تارلىق 17 ئادەمنى يېڭى شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ (مىللى-
لار ئۆلتۈرۈلۈشقان شەھەرگە) 4 كوچىنىڭ ئېرىتتۈرىسىدا
تىرىك تۇرغۇزۇپ ئەزالىرىنى بىر-بىرلەپ كېسىپ، خەن-
جەر بىلەن سانجىپ، قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرۈپ كەت-
كەن ئىدى. شۇڭا بۇ قانخور جاللاتقا قارشى ئاخىرغىچە
ئۇرۇش قىلىپ، ئىنتىقام ئېلىش پۈتۈن خەلقنىڭ كۈچلۈك
تەلىپى ئىدى. شۇڭا خوجانىياز ھاجى خەلقنىڭ بۇ ئار-
زۇسىنى ئىپادىلەپ شىڭنىڭ پىلانلىرىنى قەتئىي رەت
قىلغان ئىدى.

شىڭ شىسەينىڭ ھىلىقى "جىن شورېننى يوقاتتىم" دې-
گەن سوزىمۇ بىر يالغانچىلىقتىن ئىبارەت ئىدى.
چۈنكى ئۇنى يوقاتقان شىڭ شىسەي بولماستىن باشقىلار
ئىدى. يەنى شىڭ شىسەي تۇرپاندىن ئۈرۈمچىگە قايتىپ
چىقىپ يەنىلا جىن شورېننىڭ پىشىنى كوتۈرۈپ يۈرگەن
كۈنلەردە جىن شورېننىڭ يېنىدىكى
ئەمەلدارلاردىن جاڭ شىڭ، چېن دېلى، جادۇشۇ،
جىن رۇنچىڭ (شەرقى شىمال پىدايىلار قوشۇنىنىڭ باشلى-
غى) قاتارلىقلار 1933-يىلى 4-ئاينىڭ 12-كۈنى جىن-
شورېنغا قارشى ئىسيان كوتۈرۈپ، سىياسى ئۆزگۈرۈش

قىلىپ ئۇنى تەختتىن چۈشۈرۈپ ھاكىمىيەتنى قولغا ئا-
لىدۇ. جىن شورېن مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن چوچەك ئار-
قىلىق سوۋېت يېرى بىلەن نەنجىڭگە كەتكەن ئىدى. شىڭ-
شىسەي بولسا پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مەنسەپكە ئىگە بول-
غاندىن كېيىن سىياسى ئۆزگۈرۈش قىلغانلارنىڭ باشلىق-
لىرىنى يوشۇرۇن سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈپ ئۆزىنى-ئۆ-
زى "دۇبەن"، "ئاپرېل ئىنقىلاۋىنىڭ داھىيسى" دەپ ئېلان
قىلىپ، شىنجاڭنىڭ پادىشاسى بولغان ئىدى. ئۇ ئەمدى
قانلىق قولىنى خوجانىياز ھاجىغا سوزۇپ، ئۇنى ئالداپ
يوقۇتۇپ، پۈتۈن دىخانلار قوزغىلىڭىنى تۇنجۇقتۇرۇش نىيى-
تىگە كىرىشكەن ئىدى. خوجانىيازھاجى بۇ قېتىم ئۇنىڭ
ئالدام خالتىسىغا چۈشمەي ئۇنىڭ ۋەكىللىرىنى
قايتۇرۇۋەتتى.

خوجانىيازھاجى، مۇھىتلار تۇرپاندىكى تەييارلىق
ئىشلىرىنى پۈتتۈرۈپ قومۇل، تۇرپان قىسىملىرىنى باشلاپ
1933-يىلى 4-ئاينىڭ ئاخىرى كوكيار ئېغىزى ئارقىلىق
شىڭ شىسەيگە قارشى شىمالى شىنجاڭغا جازا يۈرۈشى باش-
لىدى. بۇ تارىخىي چوڭ يۈرۈش ئىدى. بىز شىمالى شىن-
جاڭغا ئۆتۈپ دەسلەپ مورى، گۈچۈڭ ئەتراپلىرىدا شىڭ-
شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ غەلىبە قازىنىپ
ئۇڭۇشلۇق كېتىۋاتقان كۈنلەردە تۇساتتىنلا "ماجۇڭيىڭ
قومۇلغا يېتىپ چىقىپ مورىغا قاراپ كېلىۋاتىدۇ" دېگەن
خەۋەر كېلىپ قالدى (بۇ خەۋەرنى ئۇنىڭ زاكىر دېگەن
تاتار سەنمۇسى ئېلىپ كەلدى). بۇ خەۋەرنى ئاڭلاش بى-
لەن خوجانىيازھاجىنىڭ ئاچچىقى كەلدى. بۇنىڭغا مەھىيت

موھىتى بىر ئاز ئەجەپسىنىپ سەۋەبىنى خوجانىياز ھاجىدىن سورىدى. خوجانىياز ھاجى «ئۈنىڭ شىنجاڭغا چىقىشى بىز ئۈچۈن ياخشى ئەمەس» دەپ جاۋاپ بېرىش بىلەن سەۋەبىنى ئۇ خۇددى مەخسۇت مۇھىتىغا قۇمۇلدا سوزلەپ بەرگەندەك بىر-بىرلەپ سوزلەپ بەردى. موھىتى ئاندىق بولسا بىز ھازىرچە ئۇرۇشنى بىر ئاز توختۇتۇپ، ئەسكەرلەرنى تاغدا بىر ئاز دەم ئالدۇرۇپ، ئوزىمىز كوكيارغا بېرىپ، بۇ ھەقتە مەجلىس ئېچىپ ئۈنىڭغا قارىتا قانداق مۇئامىلە قوللۇنۇش ھەققىدە بىر پىكىرگە كېلەيلى، دىگەن پىكىرنى بەرگەندىن كېيىن، خوجانىياز ھاجى باشلىق بىر قانچە باشلىقلار كوكيارغا بېرىپ بىر نەچچە كۈن مەجلىس ئېچىپ ماجۇڭيىڭغا قارىتا ھۇشيار بولۇش، لېكىن ھازىرچە ھىچ قانداق غەيرى پوزىتسىيىدە بولماستىن يەنىلا توغرا، ئوبدان مۇئامىلە قىلىش، ئۈنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى ئەمەلى ھەركىتىگە قاراپ ئىش كورۇش دىگەن قارارغا كەلدى. بۇلار مەجلىس تۈگۈگەندىن كېيىن، يەنە مۇرى تېغىدىكى ئەسكەرلەر يېنىغا قايتىپ كېلىپ بىر نەچچە كۈن ئوتكەندە 5-ئايدا ماجۇڭيىڭ مۇرىغا يېتىپ كەلدى. ئۇ، كەلگەن كۈنىلا خوجانىياز ھاجى، موھىتىلار بىر قانچە باشلىقلار بىلەن بىرگە مۇرى شەھرىگە كىرىپ ئۈنىڭ بىلەن ئوبدان يۈز كورۇشتى. ئۇلار قائىدە بويىچە بىر-بىرلىرى بىلەن ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن ماجۇڭيىڭ مۇنداق دىدى: «ھاجى ئاتا، ئەمدى سىلى نەيزىنىڭ دەستىسى بولسىلا، مەن ئۇچى بولاي، مەن مۇرىنى ئىككى سائەتتە ئالدىم، گۇچۇڭنى 4 سائەتتە ئالىمەن، ئۈرۈمچىد-

نى 6 سائەتتە ئېلىپ بولۇپ، ئاندىن پۈتۈن شىنجاڭنى
ئېلىپ، بەش يۈزمىڭ ئەسكەر توپلاپ ئىچكىرىسىگە كىرىپ
پۈتۈن جۇڭگونى ئالىمەن، ئاندىن ئورۇسلار بىلەن ئۇرۇ-
شۇپ ئۇلارنى يوقۇتۇپ چېگرامنى ھەرەمگە تۇتاشتۇرىمەن»
دىگەن سوزلەرنى قىلدى. ئۇ يەنە «مەن ئەتە گۇچۇڭغا
ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ماڭىمەن، سىلى جىمسارغا ھۇجۇم
قىلىپ شىڭشىسەينىڭ ئورۇمچىدىن ئىۋەتىدىغان ئەسكەر-
لىرىنىڭ يولىنى توسۇپ تۇرسىلا» دىگەن سوزنى قىلدى.
(بۇ سوزلەرنى زاكىر سەنمۇ تەرجىمە قىلدى). بۇنىڭغا خوجا-
نىياز ھاجى ماقۇل بولدى. سوھبەت بىر-ئىككى سائەت
داۋام قىلغاندىن كېيىن مۇردا بىر كېچە قونۇپ ئەتىسى
ماجۇڭيىڭ بىلەن خوشلۇشۇپ ئوزىمىزنىڭ ئەسكەرلىرى
تۇرغان جايغا قايتىپ كېلىپ سوھبەت ئەھۋالىنى ئەسكەر
باشلىقلىرىغا يەتكۈزدى. ھەممەيلەن ماجۇڭيىڭنىڭ سوزىدىن
خاپا بولۇشتى. «بىز ئۇنى ياردەم قىلغىلى چىقتىمىكىن
دىسەك، ئۇ، تېخى يالغۇز ئولجا ئالغىلىلا ئەمەس، ھەتتا
بەش يۈز مىڭ ئەسكەر ئالغىلى چىقىپتىمىش، ئۇنداقتا
ئۇ، بىزنى تۈگىمەس ئورۇشلارغا تىقىپ شىنجاڭ خەلقىنى
ئورۇش ئوتىدا كويدۇرۇپ تۈگەتكىدەكقۇ، بىزنىڭ بۇ
بالاغا قەتئى قوشۇلماسلىغىمىز لازىم، بىز يەنىلا ئوزىمىز-
گە پۇختا بولۇپ ئوز كۈچىمىزنى كۈچەيتىشىمىز لازىم»
دىگەن پىكىرگە كېلىشتى. شۇ كۈنىنىڭ ئەتىسى ماجۇڭيىڭ
گۇچۇڭغا ھۇجۇم باشلىدى. بىز جىمسارغا ھۇجۇم قىلدۇق
ھەم شۇ كۈنىنىڭ ئوزىدىلا جىمساردىكى دۇشمەنلەرنى تەسلىم
قىلدۇردۇق. ئۇلار قوراللىرىنى ئەتە كۈندۈزى تاپشۇرماق

بولدى. بۇنىڭغا بىزنىڭ باشلىقلار ماقۇل بولۇپ ئەتىسى
قورالLarنى تاپشۇرۇپ ئېلىش ئۈچۈن ئادەم كىرگۈزسەك
شەھەردە بىر تالمۇ قورال يوق، ئاڭلىساق كېچە گۇچۇڭ-
دىن ماجۇڭيىڭنىڭ ئادەملىرى كېلىپ ھەممىنى ئېلىپ
كېتىپتۇ. ماجۇڭيىڭنىڭ بۇ قىلمىشىدىن يالغۇز خوجانىياز-
ھاجىلا ئەمەس، پۈتۈن ئەسكەرلەرمۇ ئىنتايىن غەزەپلەن-
دى. چۈنكى بۇ غەنىمەتلەر پۈتۈن ئەسكەرلەرنىڭ دۈشمەن-
گە قارشى كۆن بويى پىداكارلىق بىلەن قىلغان شىددەت-
لىك ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسى ئىدى. بۇ، ھەقىقەتەنمۇ بىزنى
بوزەك قىلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس، ئەلۋەتتە. مۇنداق
ھاقارەتكە چىداپ تۇرغىلى بولمايتتى. ئەمدى قانداق قى-
لىش كېرەك؟ بۇ ھەقتە باش قاتۇرۇپ تۇرغان پەيتتە
ھېلىقى ماجۇڭيىڭنىڭ زاكىر دېگەن سەنمۇسى گۇچۇڭدىن
كېلىپ خوجانىياز ھاجى، موھىتلارغا ماجۇڭيىڭنىڭ كېچە
گۇچۇڭنى ئالغانلىقىنى، بۇ ئۇرۇشتا ماجۇڭيىڭنىڭ ئىنىسى
(ئېرسىلىنىڭ) ئۆلگەنلىكىنى خەۋەر قىلدى. بۇنىڭغا خوجا-
نىيازھاجى ھىچ نەرسە دېمىدى. موھىتى باشلىق بىر
قانچە باشلىقلار مەسلىھەتلىشىپ گۇچۇڭغا كىرىپ (ماجۇڭ-
جيېڭگە) قۇرئان پەتىسى قىلىپ قويۇشنى لايىق تېپىشتى.
بۇنىڭغا ھاجى تەسلىكتە ماقۇل بولۇپ ئەتىسى گۇچۇڭغا
كىرىپ ماجۇڭيىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ قۇرئان پەتىسى قىلىش-
تى. ئاندىن بىر ئاز سوھبەتلەشكەندىن كېيىن خوجانىياز-
ھاجى، موھىتلار ماڭماقچى بولغاندا، خوجانىياز ھاجى
ماجۇڭيىڭدىن ھېلىقى جىمسارىدىن ئېلىپ كەتكەن قورال-
يارالارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى سورىدى. ماجۇڭيىڭ " غە-

نىمەت ئېلىنغان قوراللارنى تېخى تىزىملاپ بولمىدۇق،
كېيىن بېرىمەن„ دېگەن جاۋابنى بەردى. بۇنىڭدىن خوجا-
نىيازھاجى ناھايىتى ئاچچىغلاندى ھەتتا يۈزى تاتىرىپ
كەتتى. موھىتى دەرھال ئىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ ”قېنى
ھاجى ئاكا قايتايلى„ دەپلا سىرتقا قاراپ ماڭدى. ھاجى-
مۇ ئۈن چىقارماستىن خاپا ھالدا قايتىپ چىقتى. دېمەك،
ماجۇڭيىڭ خوجانىيازھاجىغا نىسبەتەن تۇغرا مۇئامىلىدە
بولماستىن باشتىن-ئاخىرى موشۇنداق ئالدامچىلىق، ئىك-
كى يۈزلىمىلىك پوزىتسىيە قوللاندى. خوجانىياز ھاجىمۇ
ئۇنىڭغا نىسبەتەن ئىشەنمەسلىك پوزىتسىيە تۇتۇپ كەلدى.
شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى زىددىيەت كۈندىن-
كۈنگە كۈچىيىپ ئەڭ ئاخىرىدا جىمسار ۋەقەسى بىلەن
ئايرىلىش ھالىتىگە كېلىپ قالدى. دەل شۇ ۋاقىتتا ئۈ-
رۈمچىدىن شىڭ شىسەينىڭ يەنە ئىككى نەپەر ۋەكىلى
كەلدى. ئۇلارنىڭ بىرسى شىڭ شىسەينىڭ يۈگىنى ئەكبەر
دېگەن كىشى بولۇپ، ئۇ خوجانىيازھاجىغا شىڭ شىسەينىڭ
بىرلىشىش توغرىسىدىكى تەلىۋىنى يەتكۈزدى. يەنە بىرسى
مەھمۇت خوجا دېگەن ئۆزبېك كىشى بولۇپ، ئۇ، ئۆزىنىڭ
ئۈرۈمچىدىكى سوۋېت كونسۇلخانىسى تەرىپىدىن چىققانلى-
غىنى ئېيتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خوجانىيازھاجىغا
بەرگەن مەسلىھەتىنى يەتكۈزدى. يەنى ”خوجانىياز ھاجى-
نىڭ ماجۇڭيىڭدىن ئايرىلىپ شىڭشىسەي بىلەن بىرلەش-
كىنى ياخشى، چۈنكى ماجۇڭيىڭ بولسا ياپون جاھانگىر-
لىگىنىڭ قويرۇغى، ئۇنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ ئورۇنلىشىشى
بىز ئۈچۈنمۇ خەۋپ. شۇڭا بىز سوۋېت ھوكۇمىتى ماجۇڭ-

يەڭنى يوقۇتۇش ئۇچۇن شەڭشەسەيگە يـاردەم بـېردەمز.
ئەگەر خوجانەيازهاجەم بەزنەڭ پەكردەمزگە قـوشـۇلـسـا،
خوجانەيازهاجەغەمۇ بۇرۇنقەدەك ياردەم بېردەمز، هاجەم بەز-
نەڭ پەكردەمزگە ئـەشەنەپ شەڭشەسەي بەلەن بەرلەشسۇن،
ئۇنەڭغا بەز سوۋېت هـوكۇمەتى كېپەل بـولـەمەز» دەـگەن
سوزلەرنى يەتكۇزدى. بۇنەڭغا خوجانەيازهاجى ماقۇل بـو-
لۇپ ماجۇڭيەڭدەن ئايردەلەپ شەڭشەسەي بەلەن بەرلەش-
مەكچى بولدى. بۇنەڭدەن كەلگەن ۋەكەللەر خـوش بولۇ-
شۇپ قايتەشتى. بەرنەچچە كۇن ئوتكەندەن كېيەن بەردانە يۇك ما-
شەنەسەدا شەڭشەسەينەڭ 10 نەچچە نەپەر تەنپەن ۋەكەللەرى يې-
تەپ كەلدى. بۇلارنەڭ هەممەسى خەنزۇ بولۇپ بەر نەپەر
پاۋروپاچە كەيەنگەن ئـادەممۇ بار ئەدى. كېيەن ئۇقساق
ئۇ ئادەم ئۇرۇمچەدەكى سوۋېت كونسۇلخانەسەنەڭ ئادەمى
ئەكەن. بۇلار خوجانەيازهاجى، مـەهمۇت سەجاڭلار بـەلەن
جەمسار ناهەيەسەنەڭ تاڭ پامۇك دەگەن دالەسەدا(1933-
يەلى 5-ئاينەڭ ئاخەرى) يېردەم كۇن سوهبەت ئوتكۇزۇپ...
بەتەم توزۇشۇپ ئۇرۇمچەگە قايتەشتى. بـو بەتەمنەڭ ئو-
مۇمى مەزمۇنى خوجانەيازهـاجى بـەلەن شـەڭشـەسەينەڭ
بەرلەشەشەدەن ئـەبارەت بـولۇپ كونكرەت مـەزمـۇنى
مۇنداق بولغان ئەدى: شەڭشەسەي دۇبەن بولۇپ ئاساسەن
شەمالى شەنجاڭ ئەشلەرەنى باشقۇرۇش، خـوجانەيازهـاجى
جەنۇبى شەنجاڭ باۋۇبي زۇڭ سەلەڭ بولۇپ پۇتۇن جەنۇ-
بى شەنجاڭنى باشقۇرۇش، مەهمۇت موهەتى بولسا لـۇيجاڭ-
لەقتەن سەجاڭلەققا ئوستۇرۇلۇپ ئاتلەق 6 - دۇۋزەيەنەڭ
سەجاڭى بولۇپ خوجانەيازهاجى بەلەن جەنۇبى شەنجـاڭدا

تۇرۇش، يەنە شىڭشىسەي خوجانىيازھاجىغا 10 مىڭ تال مىلتىق، ئوق-دورا، 10 مىڭ دانە ئات ئىگەر بېرىش، موشۇ بىتىمگە ئاساسەن 1933-يىل 6-ئاينىڭ بېشىدا خوجانىيازھاجى، مەھمۇت سىجاڭلار ئەسكەرلىرىنى باشلاپ گۇچۇڭ داۋىنى ئارقىلىق جەنۇبى شىنجاڭغا ئۆتۈپ، ئارغى بۇلاق ئېغىزىنى ئالدىنقى سەپ قىلىپ بېكىتىپ بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى قالدۇرۇپ، ئۆزلىرى قارا شەھەرگە بېرىپ ئورۇنلاشتى. ماجۇڭيىڭ بولسا زىمېچۇەنزىدە شىڭشىسەي بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ گۇچۇڭ، مورىلارنى تاشلاپ قېچىپ تۇرپانغا چۈشۈپ كەتتى. مەن خوجانىياز ھاجىنىڭ ماجۇڭيىڭدىن ئايرىلىشى تەسادىپى يۈز بەرگەن ھادىسە بولماستىن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇزۇندىن داۋام قىلىپ كەلگەن زىددىيەتلەرنىڭ ئۆتكۈرلىشىشى ۋە ئىچكى-تاشقى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى ئارقىسىدا بولغان ئىكەنلىكىنى شۇ ۋاقىتتا چۈشەندىم.

4-جەنۇبى شىنجاڭدا بولغان بەزى ۋەقەلەر

— 1 —

خوجانىياز ھاجى، مەھمۇت سىجاڭلار جەنۇبى شىنجاڭغا ئۆتكەندىن كېيىن ناھايىتى نۇرغۇن ۋەقەلەر يۈز بەردى. بىزنىڭ بۇ رايونغا ئۆتۈشىمىز بىلەن بۇ رايوننىڭ بىر قەدەر تېچ ھالىتى بۇزۇلۇپ پۈتۈنلەي دىگىدەك ئۇرۇش رايونىغا ئۆزگەردى. خوجانىيازھاجى ئارغى بۇلاق-

تىن ئوتۈپ قارا شەھەرگە كېتىۋاتقاندا ماشىنىڭ، ھاجى-
نىڭ ئالدىغا كېلىپ قارشى ئېلىشىنىڭ ئورنىغا قارا شە-
ھەرگە كىرگۈزمەسلىك ئۈچۈن ھەممە ئەسكەرلىرىنى يەنى
مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەرلىرىنى ئۇششاق تالغا يوتكەپ كې-
لىپ، ئاكۆپلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ توساپ ئۇرۇش قىلدى.
بىر نەچچە سائەتلىك ئۇرۇشتا بىزدىن يېڭىلگەن ماشىنىڭ
قارا شەھەرگە كىرەلمەستىن باغراش كولى ئەتراپى بىلەن
قېچىپ تۇرپانغا ئوتۇپ ئوز خوجايىنى ماجۇڭيىڭغا قوشۇل-
دى. خوجانىياز ھاجىنىڭ جەنۇبى شىنجاڭغا ئوتكىنىگە
ماجۇڭيىڭنىڭ بەكمۇ ئاچچىغى كەلدى. ئۇنىڭ مەقسىدى
ئەگەر ئۇ شىمالى شىنجاڭدا شىڭشىسەيدىن يېڭىلىپ
قالغىدەك بولسا، جەنۇبى شىنجاڭغا ئوتۇپ ئۇرۇش قىلماق-
چى ئىدى. شۇڭا خوجانىياز ھاجىنىڭ جەنۇبى شىنجاڭغا
ئوتكىنىگە ئاچچىغى كېلىپ ئوزىنىڭ بىر قىسىم ئەسكەر-
لىرىنى جەنۇبى شىنجاڭغا ئەۋەتىپ رەسمى ئۇرۇش قىلدى.
بۇ ئۇرۇش ئارىدى بۇلاقتىن تاكى يەكەنگىچە بىر يىلدىن
ئارتۇق داۋام قىلدى. قارا شەھەر، كورلا، بۈگۈر ۋە كۇ-
چار، ئاقسۇ رايونلىرىدا قاتتىق ئۇرۇشلار بولدى.

— 2 —

ئۇرۇشنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلۇشى بىلەن بىزنىڭ قورال،
ئوق-دورا يېتىشمەسلىك ئەھۋالىمىز كۈندىن-كۈنگە ئېغىر-
لىشىشقا باشلىدى. خوجانىياز ھاجى، مەھمۇت سىجاڭلار
جەنۇبى شىنجاڭغا ئوتكەن ۋاقىتتا ھېچقانچە زاپاس قورال،
ئوق-دورىلار يوق ئىدى. ھەر بىر ئەسكەردە بىر تالدىن

مىلتىق، ئۇن نەچچە تالدىنلا ئوق بار ئىدى. بۇ مەسىلە-
نى ھەل قىلىش ئۈچۈن خوجا نىيازھاجى، مەھمۇت سىجاڭلار
مۇزاكىرىلىشىپ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قورال ئالماقچى بول-
دى. موسول موھىتى، ھەمدۇل ۋاجىدىلارنى ئاقسۇدىن قەش-
قەرغە ئىۋەتىپ سوۋېت كونسۇلخانىسى بىلەن دوگ-ۋور-
لاشتى. تۈزگەن دوگۋورغا ئاساسەن 1933-يىلى 12-ئايدا
سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۈچتۇرپان چېگرىسى ئارقىلىق مىڭ
تال مىلتىق، 12 دانە پىلىموت، بىر قانچە يۈز ساندۇق ئوق،
گرانات، تاپانچا، دۇربۇن قاتارلىق قوراللار يېتىپ كەلدى
ۋە بۇ قوراللارنى ئوتكۇزۇپ بېرىش ئۈچۈن سوۋېت ئىت-
تىپاقىدىن كونا بولشىۋىك ئابلىراخۇن دىگەن كىشى كەل-
گەن ئىدى. بۇ ياردەمنى كورگەن پۈتۈن جەڭچىلەر ناھا-
يىتى خوشال بولۇشتى. بۇ قوراللار تاپشۇرۇپ ئېلىنغاندىن
كېيىن دەرھال ئالدى بىلەن قوراللىرى بىر قەدەر ئاجىز
بولغان جەنۇبى شىنجاڭ قىسىملىرىغا تارقىتىپ بېرىلدى.
شۇنىڭ بىلەن ئەمدى بىزنىڭ قوشۇنىمىز قوراللىرى خېلى،
غەيرىتى ئۈستۈن كۈچلۈك قوشۇنغا ئايلاندى.

— 3 —

بىزنىڭ قوشۇنىمىز مۇشۇنداق كۈچلۈك قوشۇنغا ئاي-
لانغان بىر ۋاقىتتا مافۇيۇەن باشچىلىغىدىكى ماجۇڭيىڭ
قىسىملىرى بىلەن ئاقسۇ قارايۇلغۇندا بىر مەيدان ئۇ-
رۇش قىلدۇق. بۇ ئۇرۇشتا ئاقسۇلۇق باي سىجاڭغا ئوق
تېگىپ قۇربان بولدى. ئۇنىڭ جەسىدىنى دەپنە قىلىش

ئۈچۈن ئاقسۇغا ئېلىپ مېڭىش بىلەن پۈتۈن ئەسكەر
ئۇرۇشتىن توختاپ قالدى. بۇ ئۇرۇش مۇۋەپپەقىيەتسىزلىك-
كە ئۇچرىدى. شۇ كۈنلەردە قەشقەر كونا شەھەردە ساۋۇت
داموللا ئۆز ئالدىغا شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرى-
يىتى ناملىق ھۆكۈمەت قۇرۇپ بۇ ھۆكۈمەتنى خوجانىياز-
ھاجىنىڭ ئېتىراپ قىلىشى ۋە رەئىس جۇمھۇر بولۇپ بې-
رىشىنى تەلەپ قىلىپ، ئۈستى-ئۈستىگە ۋەكىل ئەۋەتىش-
كە باشلىدى. خوجانىيازھاجى قاتتىق رەت قىلىپ ۋەكىل-
لەرنى قايتۇرغان بولسىمۇ، بۇ ئەھۋالغا دىققەت قىلماي
بولمايتتى، بۇ توغرىدا خوجانىيازھاجى، مەھمۇت سىجاڭلار
مۇزاكىرىلىشىپ قەشقەر، يەكەن رايونلىرىنى ئۆز قوللىرى-
دا تۇتۇپ تۇرۇشنى قارار قىلىپ شۇ يىلى (33-يىلى)
12-ئايدا پۈتۈن زاپاس قوراللارنى نەچچە ئونلىغان تو-
گىلەرگە ئارتىپ ئۈچتۇرپان قاخشال يولى ئارقىلىق قەش-
قەرگە قاراپ ماڭدى. بىز ناھايىتى تېز يۈرۈپ بىر كې-
چە قونۇپلا ئەتىسى ئاتۇشقا يېتىپ باردۇق. بىزنىڭ بۇ
يەرگە كېلىشىمىز بىلەن يەنە قەشقەردىن ساۋۇت دامول-
لىنىڭ ۋەكىللىرى كېلىپ بۇرۇنقى تەلىۋىنى قايتا-قايتا
ئوتتۇرىغا قويدى ۋە بۇنى خوجانىيازھاجىنىڭ قەشقەرگە كىرى-
شىنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلىشتى، بۇنىڭ بىلەن ئەھۋال
جىددىيلەشتى. يەنى خوجانىيازھاجى ئۇلارنىڭ تەلىۋىنى
قوبۇل قىلىپ قەشقەرگە كىرىش ياكى قوبۇل قىلماستىن
قەشقەرگە كىرمەسلىك مەسىلىسى كېلىپ چىقتى. بۇ مەسى-
لە ئۈستىدە مۇزاكىرە قىلىمىز دەپ ئاتۇشتا 3~4 كۈن
تۇرۇپ قالدۇق، ھاجى يەنىلا ئۆز پىكرىدە قاتتىق تۇرۇپ،

ئۇلارنىڭ تەلىۋىنى قەتئىي رەت قىلدى. شۇنداق بولسىمۇ ساۋۇت داموللا قەشقەرگە تەكلىپ قىلغانلىقتىن قەشقەرگە كىردۇق.

— 4 —

قەشقەر خەلقى خوجانىيازھاجى بىلەن مەھمۇت سىجاڭلارنى ئىنتايىن قىزغىن قارشى ئالدى. ھەممە ئادەم كوچىلارغا چىقىپ ئامىن دىسە، ئامىن دەپ قوللىرىنى ئىگىز كوتۇرۇشۇپ ھەتتا كوزلىرىگە خوشاللىق ياشلىرىنى ئېلىپ كۆتىۋالدى. شۇ كۈنى روزى ھېيت كۈنى ئىدى. بىز شەھەرگە كىرىپ بىر نەچچە سائەتتىن كېيىنلا شۇ ئاخشىمى قەشقەردىكى سوۋېت كونسولىمۇ تەبرىكلەپ كەلدى.

خوجانىيازھاجى، مەھمۇت سىجاڭلار قەشقەرگە كىرگەندىن كېيىن بىر كۈنمۇ شەھەردە تۇرمىدى. بىر كېچە قونۇپ ئەتىسى ھېيت نامىزىدىن كېيىنلا پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ يېڭى شەھەرگە ئۇرۇشقا چىقىپ كەتتى. بۇ ئۇرۇش (بارىن ئۇرۇشى) 17 كۈن داۋام قىلدى. بۇ ئۇرۇشقا ساۋۇت دامولىنىڭ نەچچە مىڭ ئەسكىرىدىن بىرەر قىسمىمۇ قاتناشمىدى. ئەكسىنچە ئۇنىڭ بارلىق ھەربى، مۇلكى ئەمەلدارلىرى ھەم ئۆزى شەھەرنى تاشلاپ ھەر تەرەپكە پېتىراپ كېتىشتى. خوجانىيازھاجى بىلەن موھىتىلارنىڭ ئۇلار بىلەن كارى بولماستىن بۇ ئۇرۇشنى پەقەت ئۆزلىرىنىڭ كۈچى بىلەنلا ئېلىپ باردى. بارىن ئۇرۇشى تازا جىددى كېتىپ بارغان كۈنلەردە ئاقسۇ تەرەپتىكى مافۇيۇەن قىسىملىرى پەيزىۋاتقا كېلىپ

قالغان ئىدى. خوجانىيازھاجى باردىن ئۇرۇشىدىكى بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى باشلاپ پەيزىۋاتقا بېرىپ ئۇلار بىلەن قاتتىق ئۇرۇشتى. ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرىنى يوقۇتۇپ، قاتتىق پەشۋا بەردى. ئەمما ئەھۋال يەنىلا ئېغىر بولغانلىقتىن خوجانىيازھاجىنىڭ بۇيرۇغى بىلەن مەھمۇت سىجاڭ باردىكى ئۇرۇشنى توختۇتۇپ، يېڭىسار ناھىيىسىگە كەتتى. خوجانىيازھاجى بولسا ئۆزى ئازغىنە ئەسكەرلەر بىلەن ئاتۇش ئارقىلىق ئەركەشتامغا كەتتى. ئۇ 9 كۈندىن كېيىن يېتىپ كېلىپ مەھمۇت سىجاڭغا مۇنداق سۆزلەرنى قىلدى: ”مەن بارغاندىن كېيىن سوۋېت ئادەملىرى ناھايىتى ياخشى قارشى ئالدى. ياردەم توغرىسىدا بولسا ”بىز سىلەرگە ھەر قانداق ياردەمنى بېرىشكە تەييار. ئەمما ھازىر بېرىشكە بولمايدۇ، چۈنكى ھازىر قەشقەردە ساۋۇت داموللا ھۆكۈمىتى بار. بىز، ئۇ ھۆكۈمەتنى تونۇمايمىز. ئۇ ھۆكۈمەت ئەنگلىيە جاھانگىرلىگىنىڭ يۆلەپ تۇرغۇزغان قورچاق ھۆكۈمىتى، سىز قەشقەردە ئۇنىڭغا قارىتا ئوچۇق بايانات ئېلان قىلىشىڭىز لازىم ئىدى، ئۇنداق قىلمىدىڭىز، شۇڭا ياردەمنى بىر ئاز كېچىكتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ، ئۇنداق قىلمىغاندا بېرىلگەن ياردەمنىڭ چېكى روشەن بولمايدۇ„ دەپ ياردەمنى ھازىر بەرمىدى دىگەن سۆزلەرنى قىلىپ ساۋۇت داموللىدىنمۇ رەنجىگەنلىگىنى ئېيتىپ ئۆتتى. ھەقىقەتەنمۇ ساۋۇت داموللا خوجانىيازھاجىنى نۇرغۇن خاپا قىلدى. ئۇنىڭ ئىشلىرىغا نۇرغۇن توسالغۇلۇقلارنى يەتكۈزگەن ئىدى. يىغىپ ئېيتقاندا ئۇمۇ خۇددى ماجۇڭيىڭغا ئوخشاش خوجانىياز-

ھاجىنى ئالداپ، قورچاق قىلىپ ئۆز ئوينۇتۇشىنىڭ كويىدا بولدى. ئەمما خوجانىيازھاجى ئۇنىڭ قاپقىنىغا چۈشمىدى.

موللا ساۋۇت داموللا كىم ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمىتى قان-داق قۇرۇلغان؟ ساۋۇت داموللا ئەسلى قەشقەر ئاتۇشلۇق بولۇپ ئۇ، 1920-يىللىرى ھىندىستانغا بېرىپ دىنىي تەلىم ئالغان، 1930-يىللاردىكى شىنجاڭ دېخانلىرىنىڭ جىن-شورېن فېئودال ئىستىبدات ھاكىمىيىتىگە قارشى كوتۈرۈل-گەن قوزغىلاڭدىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ سىياسى ھەركەت-لىرىنى ئېلىپ بېرىش مەقسىتىدە 1932-يىلى خوتەنگە قاي-تىپ كېلىپ ئۇ يەردە مەمتىمىن ھەزرەتلەر بىلەن بىرلە-شىپ «ئىسلام پادىشالىق ھۆكۈمىتى» قۇرۇپ ئۇنىڭغا ئۇ-زىنى «ئەمىر مۆلۈك»، مەمتىمىننى «پادىشا» دەپ ئېلان قىلىپ، ئۇ يەردىكى ھەركەتنى تۈگەتكەندىن كېيىن تېزلىك بىلەن قەشقەرگە كېلىپ، تۆمۈر سىجاڭ ۋەقەسى بىلەن قەشقەر كونا شەھرىنىڭ بوشاپ قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، قەشقەردىكى ئەنگلىيە كونسۇلىنىڭ كورسەتمىسى بىلەن 1933-يىل 11-ئايدا «شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرى-يىتى» دىگەننى قۇرۇپ ئۇنىڭغا ئوزىنى «باش مىنىستىر» دەپ ئېلان قىلدى ۋە ھەم خوجانىيازھاجىنىڭ ھەربى كۈچى ۋە نام-ئابرۇيىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن خوجانىيازھاجىنى «رەئىس جۇمھۇر» قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ئەمما ئۇ، بۇ ھەر-كىتىدىن نەتىجە چىقىرالماي 2 ئايدىن ئارتۇق داۋام قى-لىپ ئاخىرى ئوز-ئوزىدىن توزۇپ يوقاپ كېتىدۇ. بىز بۇ يەردە شۇنى ئوچۇق كوروپ ئالالايمىزكى، خوجانىيازھاجى-نىڭ ساۋۇتداموللا ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ھېچقانداق

ئالاقىسى بولغان ئەمەس. شۇڭا بۇلارنىڭ 2 سىنى بىر ئورۇنغا قويۇپ بىرلەشتۈرۈپ قاراش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمايدۇ.

5-ماجۇڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى

— 1 —

ماجۇڭيىڭ 1933-يىلى 6-ئايدا زىمىچۈەنزىدىكى ئۇرۇشتا يېڭىلىپ تۇرپانغا قېچىپ چۈشكەندىن كېيىن بۇ يەردە ئوبدان تەييارلىق قىلىپ شۇ يىلى 10-ئايدا داۋانچىڭ ئارقىلىق ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم باشلىدى. بۇ قېتىم-قى ئۇرۇشتا ئۈرۈمچىنى 33 كۈن مۇھاسىرە قىلدى. مۇشۇنداق ئېغىر ئەھۋال ئاستىدا، شىڭشىسەي سوۋېت ھۆكۈمىتىدىن ياردەم تەلەپ قىلدى. سوۋېت ھۆكۈمىتى بۇنى قوبۇل قىلىپ «ئالتايىسكى» ، «تارباغاتايىسكى» دې-گەن ناملار بىلەن ئالتاي، چۆچەك چېگرىلىرىدىن بىر نەچچە پولك قىزىل ئارمىيىنى كىرگۈزدى. بۇنى ئاڭ-لىغان ماجۇڭيىڭ بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى ئاجرىتىپ سان-جى، قۇتۇبى تەرەپتە قىزىل ئارمىيە بىلەن بىر قانچە كۈن قاتتىق ئۇرۇش قىلدى. ھەر ئىككى تەرەپتىن نۇر-غۇن چىقىم تارتتى. ئاخىرى ماجۇڭيىڭ مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ داۋانچىڭدا يەنە بىر قېتىم ئۇرۇش قىلدى. بۇ يەردىمۇ يېڭىلگەندىن كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپكە قاچتى. شىڭشىسەينىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن قىزىل ئارمىيە بىرلىشىپ ماجۇڭيىڭنى مارالۋېشىغىچە قوغلاپ باردى. بۇ ۋاقىت 1934-يىلى 3-ئايلار ئىدى. ئالتايىسكى، تارباغاتا-

يىسكى دەپ ئاتالغان قىزىل ئارمىيە مارالۋېشىدىن نېـ
رىسىغا ئۆتمىدى. ماجۇڭيىڭ قەشقەرگە بېرىپ بازار جايىنى
تاپالماي بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىـ
غا ئۆتۈپ كەتتى. قالغان ئەسكەرلىرى ماخۇسەن باشچىلىـ
غىدا خوتەنگە جەم بولدى. بۇ چاغدا خوجانىيازھاجى
ئاقسۇدا ئىدى.

شىڭشىسەينىڭ تەكلىۋى بىلەن سابىق شىنجاڭ ئۆلـ
كىلىك ھوكۇمەتىنىڭ مائاۋىن رەئىسى بولۇپ ئۈرۈمچىگە
ماڭدى. مەھمۇت سىجاڭ بولسا قەشقەردە تۇرۇپ قالدى.

— 2 —

يۇقۇرقى ئەھۋاللاردىن ماجۇڭيىڭنىڭ قانداق ئادەم
ئىكەنلىگىنى ئوچۇق كۆرۈپ ئالالايمىز. شىنجاڭدىكى مەغـ
لۇبىيەتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى كۈنلىرىدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا
ئۆتۈپ كەتتى؛ ئەگەر ئۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا بارغاندىن
كېيىن ئوبدان تەربىيە كۆرۈپ، ياخشى ئادەم بولۇپ جۇڭـ
گو ئىنقىلاۋى ئۈچۈن ياخشى ئىشلارنى قىلغان بولسا ئەلـ
ۋەتتە قارشى ئېلىشقا ئەرزىيدۇ؛ ئەمما ئۇنىڭ سوۋېت
ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كەتكەنلىگىگە قاراپلا شىنجاڭدىكى ھەر
مىللەت خەلقىمىز ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن قىرغىنچىلىقلىرىـ
نى ۋە بالايى-ئاپەتلىرىنى پۈتۈنلەي يوققا چىقىرىپ ئۇـ
نىڭغا ياخشى ئادەم ئىدى، كوممۇنىست ئىدى، ۋەتەنپەرـ
ۋەر ئىلغار ئادەم ئىدى، دىگەن ھەر خىل تونلارنى كەيـ
گۈزۈش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمايدۇ. تارىخنى بۇرمىلىـ

غانلىق بولىدۇ. ئۇنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كېتىشى ھېچۋاقىتتا ئۆز ئىختىيارى بىلەن بولغان ئىش ئەمەس، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇپ قاخشاتقۇچ زەربىلەرنى بېرىشى ئارقىسىدا شۇنىڭدەك سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ بەرگەن ئەجەللىك زەربىسى ئاستىدا شىنجاڭدا باش تىقىپ تۇرغىدەك جاي قالمىغاندىن كېيىن ئەڭ ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ ئۇيياققا ئۆتۈپ كېتىشى بەزى ئادەملەر ئېيتقاندەك سوۋېت سوتسىيالىستىك جەمئىيىتىنى سۆيگەنلىكتىن ياكى كوممۇنىزىمچى بولغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى ئامالىنىڭ يوقلىقىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كەتكەن. ئۇنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى بولغان ماھىيىتىنى تۆۋەندىكى پاكىتلاردىن كۆرگىلى بولىدۇ: (1) موردا خوجانىيازھاجى بىلەن كۆرۈشكەندە بىرىنچى ئېيتقان سۆزى "مەن ئاخىردا ئورۇسلار بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۇلارنى يوقۇتۇپ چېگرامنى ھەرەمگە تۇتاشتۇرىمەن" دىگەن. ئۇنى كوممۇنىزىم جەڭچىسى دىسەك، ئۇ، ئۆزىگە ئۆزى ئوق ئاتقانلىق بولمامدۇ؟ ئەلۋەتتە ھىچيەردە مۇنداق مەنتىقە بولمىسا كېرەك. (2) بىز يۇقۇردا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ خەلقىنىڭ ماجۇڭيىڭغا قارشى كۈرەشنى قوللاپ ھەر جەھەتتىن ئۇرغۇن ياردەم قىلغانلىقىنى ھەتتا زورۇر تېپىلغاندا ئادەم كۈچلىرىنىمۇ ئايىماستىن بەرگەنلىكىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق. ئەگەر ماجۇڭيىڭ سوۋېتپەرەس ياخشى ئادەم بولىدىغان بولسا، نىمە ئۈچۈن ئۇنىڭغا ياردەم بەر-

ھەستىن، ئەكسىنچە ئۇنىڭغا قارشى كۈرەش قىلىۋاتقان
خوجانىيازھاجى ۋە شىڭشىسەيلەرگە ياردەم بېرىدۇ؟ بۇ،
ئەلۋەتتە ئۆز-ئۆزىدىن چۈشىنىشلىك بولسا كېرەك.

ماجۇڭيىڭ ياپونپەرەست ئىدى. ئۇنىڭ بۇ، خا-
راكتېرىنى خوجانىيازھاجى شىڭشىسەي بىلەن بىرلەشتۈ-
رۈش ۋاقتىدا سوۋېت ۋەكىلىنىڭ قىلغان سۆزلىرىدىن
ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. سوۋېت ۋەكىلى: ماجۇڭيىڭنى
ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ ئادىمى، ئۇنىڭ شىنجاڭغا كىرد-
شىمۇ ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن بولغان
دەپ ئوچۇق كۆرسەتكەن ئىدى. بىز ماجۇڭيىڭنىڭ ياپون-
پەرەست ئىكەنلىكىنى يەنە مۇنۇ ئەھۋاللاردىن ئوچۇق
كۆرۈۋالالايمىز، ئۇنىڭ ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرگەن
ئادەملىرىدىن مەسىلەن، سەنمۇجاڭى مالىك يەنە بىر
سەنمۇسى زاكىر دېگەنلەر ئۆز ۋاقتىدا روسىيەدىن قې-
چىپ ياپونىيىگە ئۆتكەن ياپونپەرەستلەر ئىدى. يەنە
بىر يېقىن ئادىمى يولۋاسمۇ خۇددى سېپى ئۆزىدىن بول-
ان ياپون پەرەست ئۇنسۇر ئىدى.

بىز مۇنۇ پاكىتلارغىمۇ دىققەت قىلىشىمىزغا توغرا
كېلىدۇ: ماجۇڭيىڭنىڭ ھەر قېتىم شىنجاڭغا چىققان ۋاق-
تى ۋە ئۇنىڭ ئىستراتېگىيىلىك پىلانلىرى تامامەن
ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ جۇڭگوغا يۈرگۈزگەن تاجاۋۇز پى-
لانىغا ئوخشاپ كېتەتتى. ھەممىمىزگە مەلۇم ياپون جاھان-
گىرلىكى 1931-يىلى 9-ئايدا شەرقى شىمال ئۈچ ئۆلكى-
مىزگە تاجاۋۇز قىلدى. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا ماجۇڭيىڭ
شىنجاڭغا كىرىپ قالايمىقانچىلىق چىقاردى. ياپون جاھان-

گىرلىگى 1932 - 1933-يىللىرى ئارقا-ئارقىدىن ۋەتىنىـ
مىزگە ئىچكىرىلەپ باستۇرۇپ كىرىپ چاخار، ژېخې ئۆلكىـ
لىرىمىزدە قالايمىقانچىلىق چىقارغان ۋاقىتلىرىدا ماجۇڭيىڭ
يەنە ئالدىراپ ـ تىنەپ شىنجاڭغا ئىككى قېتىم باستۇرۇپ
كىرىپ كەڭ كولەمدە ئۇرۇش قوزغىدى. دېمەك، ئۇنىڭ
ياپون جاھانگىرلىگى بىلەن بىر مۇقامدا ئۇرۇش پارا-
كەندىچىلىكى تۇغدۇرغان ياپونپەرەست ئۇنسۇر ئىكەنلىـ
گىنى ئۇچۇق كورۇپ ئالالايمىز. شۇنداقلا ماجۇڭيىڭ بىر
مىللىتارىست ئۇنسۇر، ئۇنىڭ بۇ خاراكتىرىمۇ ھەممىگە رو-
شەن، شۇنداق ئىكەن ئەلۋەتتە ئۇ ۋەتەننى پارچىلىغۇچى
ئەكسىل ئىنقىلاۋىي ئۇنسۇرنىڭ ئۆزى بولىدۇ. ئۇنىڭغا
ۋەتەننىڭ بىرلىگىنى ھىمايە قىلغۇچى ۋەتەنپەرۋەر دىگەن
چىرايلىق نامىلارنى بېرىش قاراقچىنى ئەۋلىيا دىگەندىن
باشقا نەرسە ئەمەس، چۈنكى ھەممىگە ئايان: بارلىق مىلـ
لىتارىستلارنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتى شايكا توپلاپ توپىـ
لاڭ چىقىرىپ، يەر بولۇپ، مۇستەقىل كىنەزلىك قۇرۇپ،
ئۆزى بەگ، ئۆزى خان بولىۋېلىپ، خەلقنى بۇلاپ-تالاپ،
ئەيشى-ئىشرەت، كەيپى ساپا بىلەن كۈن ئوتكۈزىدىغان
خەلق دۈشمەنلىرىدىن ئىبارەت. ماجۇڭيىڭمۇ بۇنىڭ سىرـ
تىدا ئەمەس. ئۇ، ئۆز ۋاقتىدا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت
خەلقىنىڭ دۈشمىنى بولۇپلا قالماستىن، پۈتۈن جۇڭگو خەلـ
قىنىڭمۇ دۈشمىنى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ شىنجاڭدا
تار-مار بولۇشى يالغۇز شىنجاڭ خەلقىنىڭ بەختى بولۇپلا
قالماستىن، پۈتۈن جۇڭگو خەلقىنىڭمۇ زور بەختى بولدى.
شۇنى ھەم ئېيتىپ ئوتۇشىمىز لازىمكى: ئەينى ۋاقىتتا، شىنىـ

جاڭنىڭ ماجۇڭيىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇپ قالغانلىغى ئۈچۈن كېيىنكى كۈنلەردە شىنجاڭ خەلقىنىڭ جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتە ئوينىغان رولى ناھايىتى چوڭ بولدى. مەيلى 1937-يىلىدىكى ياپون جاھانگىرلىگىگە قارشى 10 يىللىق ۋەتەن قۇتقۇزۇش ئۇرۇش مەزگىلىدە بولسۇن، مەيلى ئازاتلىق ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا بولسۇن، بۇ كۆرەشلەرگە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوشقان تۆھپىلىرى ئاز بولمىدى. مەسىلەن، ياپون ئالۋاستىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ بىر قەدەر تۆۋەنلىگىگە قارىماستىن، ئۆزلىگىدىن نۇرغۇن ئىئانىلارنى توپلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن 10 دانە كورەشچى ئايروپىلان سېتىپ ئېلىپ ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىپ بېرىشتەك ۋەزىپىلەرنى ئوتىيالىدى. يەنە شۇنىڭدەك شىنجاڭنىڭ ئارقا سەپلىك ئورنىنى مۇستەھكەم ساقلاپ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئالدىنقى سەپكە بارىدىغان ياردەملەرنى بىخەتەر يەتكۈزۈپ بېرىشتەك مۇھىم ۋەزىپىلەرنى تولۇق ئورۇنداپ تۇرالىدى. ئەگەر ماجۇڭيىڭ شۇۋاقىتتا يوقۇتۇلمىغان بولسا، جۇڭگو ئىنقىلاۋىغا قانچىلىك بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈرۈشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن بولمايتتى. دىمەك، ماجۇڭيىڭنىڭ شىنجاڭدا مەغلۇپ بولۇشى بىز جۇڭگو خەلقىنىڭ چوڭ غەلىبىسى بولدى. شۇڭا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى بۇ غەلىبىلەر بىلەن پەخىرلىنىمىز.

مېنىڭ ماجۇڭيىڭ توغرىسىدا كۆز قاراشلىرىم شۇلاردىن

ئىبارەت. تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ مۇھاكىمە قىلىپ كۆرۈشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

شۇنىڭدەك يۇقۇردا يازغان بەزى ئەسلىمىلىرىمنىڭ ۋاقتى بىر ئاز ئۇزۇنراق بولغانلىقتىن ئېسىمدە قالغانلىرى بويىچە يازغانلىقىم ئۈچۈن بەزى نۇقسانلاردىن خالى بولالماسلىقى تەبىئى. بىلىدىغان يولداشلارنىڭ تۈزۈتۈپ تولۇقلاپ كېتىشلىرىنى سورايمەن.

تۇرپان، پىچان، توخسۇن خەلقىنىڭ 1947 - يىلدىكى قوزغىلىڭىدىن خاتىرە

ئابلىمىت مەخسۇتوۋ

(تۇۋەندە قىسقارتىپ تۇرپان خەلق قوزغىلىڭى دەپ ئالىمەن)

1947 - يىلى تۇرپان، پىچان، توخسۇن خەلقى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئەكسىيەتچىلەر بولسا خەلقنى قانغا بوياپ تاشلىدى. بۇ ئىشقا ھەش - پەش دىگىچە 35 يىل بولۇپ قالدى. مەن تۇرپان خەلق قوزغىلىڭىنىڭ ئۆتمۈشىنى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆتمەكچىمەن. تولۇق بولمىغان جايلىرىنى يولداشلارنىڭ تولۇقلىشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

قەيەردە زۇلۇم، ئېكىسپىلاتاتسىيە بولىدىكەن، زۇلۇم، ئېكىسپىلاتاتسىيىگە قارشى ئىنقىلاۋي ھەركەتنىڭ بولۇشى مۇقەررەر. 1944 - يىلى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلۇم، ئېكىسپىلاتاتسىيىسىگە قارشى قوزغالغان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلغان ئىنقىلاپ ئىدى. ئىنقىلاپنىڭ ئوتى ئۇلغىيىپ ئىلى، ئالتاي، تارباغاتاي ئۈچ ۋىلايەتتىكى گومىنداڭ ھوكۇمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ،

ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ماناس دەرياسىغا يېتىپ كەلگەندە گومىنداڭ ھۆكۈمىتى نەنجىڭدىن شىنجاڭغا ۋەكىل ئەۋەتىپ ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى بىلەن سۆھبەتلىشىپ 11 ماددىلىق بىتىمگە ئۈرۈمچىدە قول قويۇشۇپ ئۇرۇش توختىدى. بىتىمگە ئاساسەن 1946 - يىلى 7 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قايتا تەشكىل قىلىندى. ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى ئۈرۈمچىگە كېلىپ بۇ ھۆكۈمەت تەركىۋىگە قاتناشتى.

ماۋجۇشى: ” ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى جۇڭگو دېموكراتىك ئىنقىلاۋىنىڭ بىر قىسمى „ دېگەن ئىدى.

دېمەك ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى جۇڭگو دېموكراتىك ئىنقىلاۋىنىڭ بىر قىسمى بولغىنى ئۈچۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى قوللاپ - قۇۋۋەتلىگەن، خەيرىخالىق قىلغان ئىدى. ئىلى، ئالتاي، تارباغاتايدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەت ئازات قىلىنغاندىن كېيىن قالغان 7 ۋىلايەتمۇ، ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ تېزراق ئالغا بېسىپ ئۇزلىرىنى ئازات قىلىشىنى كۈتەتتى. شۇ كۈنلەردە تۇرپانلىقلاردىن: ” بىز ئىلگىرى ناماز ئوقۇغاندا مەككىگە قاراپ ئوقاتتۇق، ئىلىدا ئىنقىلاپ قوزغالغاندىن كېيىن بىر ۋاقىلىق نامازنى ئىلىغا قاراپ ئوقۇيدىغان بولدۇق „ دېگەندەك سۆزلەرنى ئاڭلىدۇق. شۇنىڭدەك ئىلى ئىنقىلاۋىغا ئاۋاز قوشۇپ:

” تۇرمۇش كوچۇرۇش قىممەتلىك بەك،
موھەببەت ئىشقى ئاندىن يۈكسەك.

ئازاتلىق ئۈچۈن بولسا مەگەر
ھەر ئىككىسىدىن كېچىش كېرەك »

دەپ نـاخشىلار ئېيتاتتۇق.

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى قوزغىلىشتىن ئىلگىرىمۇ بىز
شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئىلغار كىشىلىرى،
جۇڭگو كومپارتىيىسى مەركىزي كومىتېتى يەنئەندىن شىنـ
جاڭغا ئىۋەتكەن يۈزدىن ئارتۇق مۇنەۋۋەر پـارتىيە ئەزا-
لىرى بىلەن بىرلىكتە گـومىنداڭ زىندانلىرىدا يـاتتۇق.
بىرمۇنچىلىرىمىزنىڭ باشلىرى كېسىلگەن بولسىمۇ قالغانلىـ
رىمىز ئىرادىمىزدىن قايتماي ئـالغا باستۇق. تۈن قانچە
قاراڭغۇ بولسا، يۇلتۇز شـۇنچە روشەن كورۈنگەندەك زۇلۇم
قانچە ئاشقانسېرى ئـەركىنلىك، ئـازاتلىق ئـوتلىرىمىز
شۇنچە يالقۇنلىدى. دىمەك ئـۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى ئۈ-
رۈمچىگە كېلىشتىن بۇرۇنلا يەتـتە ۋىلايەتتىكى خـەلقنىڭ
ئىنقىلاپ قىلىش روھى ئۈستۈن ئىدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ
ئىلى ئىنقىلاۋىنىڭ بـاشلىنىشى بـىلەن يـەتتە ۋىلايـەت
خەلقىنىڭ ئىنقىلاۋي روھىغا يەنە روھ قوشقانلىغىنى مۇ-
قىملاشتۇرۇش لازىم، ئەلۋەتتە. دىمەك ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىـ
لاۋى دىگەن سوزنى مـەن پـۈتۈن مـەملىكەت خـەلقىنىڭ
ئوسۇۋاتقان ئىنقىلاۋىنىڭ تۆرتكىسى بىلەن قوزغالغان شىنـ
جاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىنقىلاۋى دەپ چۈشىنىمەن.
بۇ ئەھۋاللارنى گومىنداڭ دائىرىلىرى ياخشى بىلەتتى. شۇ-
نىڭ ئۈچۈن شىنجاڭغا ۋەكىل ئـىۋەتىپ تىنچلىق بـىتىم
قىلىپ شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئوسۇۋاتقان ئىنقىلاۋي روھىنى
بىر مەھەل پەسەيتمەكچى، شۇنىڭ بـىلەن بـىللە ئـاغزىدا

كۆلكە ـ چاقچاق، قويندا پالتا ـ پىچاق دىگەندەك، شىنجاڭغا يېتەرلىك ھەربى كۈچنى توپلىۋالماقچى بولدى.

ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللەر ئۆمىگىنىڭ باشلىقى ئەخمەتجان قاسىمى، گومىنداڭ ۋەكىلى جاڭ جىجۇڭ بىلەن تىنچلىق بىتىمىگە قول قويۇشۇپ، ئۇرۇش توختىغاندىن كېيىن 11 ماددىلىق بىتىمگە ئاساسەن گومىنداڭ زىندانلىرىدا ياتقان جۇڭگو كومپارتىيە ئەزالىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سىياسى مەھبۇسلار ئازات قىلىنغان ئىدى. ھەر مىللەت خەلقى بىتىمنى ھىمايە قىلدى. ئۇنىڭ ئىجراسى ئۈچۈن كۆرەش قىلدى.

1946 ـ يىلى گومىنداڭ دائىرىلىرى بىتىمنى ئىجرا قىلىمىز دەپ قۇشنى يەم بىلەن، كىشىنى گەپ بىلەن ئالدايدۇ دىگەندەك تۈلكىلىك قىلىپ خەلقنى ئالداپ كەلگەن بولسىمۇ كېيىنرەك ئاۋالقى ئەلپازى يوقاپ، گەپلىرى قاتتىقلاپ، ئىلىلىقلار ئالدىرىماي تۇرسۇن يەنئەننى ئېلىپ بولساق، بۇلار قانچىلىك نىمىلەر دەپ ھوكىرەشكە باشلىدى. دىمەك بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدىكى گومىنداڭ يەنئەنگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن بىر قانچە يۈز مىڭ ئەسكەر توپلىۋالغىچە ئۈچ ۋىلايەتنى بەزلەپ بىزگە بىتىمنى ئىجرا قىلىمىز دەپ يالغاندىن كۈن ئۆتكۈزگەن ئىكەن. بولۇپمۇ 1947 ـ يىلى ئەتىيازدا گومىنداڭ يەنئەننى ۋاقىتلىق بېسىۋالغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا بىتىمنى ئىجرا قىلىمىز دىگەن ئىلغار كىشىلەرنى قاماققا ئېلىش باشلاندى، ھەتتا تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشكە باشلىدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى جۇڭگو كومپارتىيىسىنى يوقاتتۇق دەپ پو ئېتىپ،

ئۈچ ۋىلايەتنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئىنقىلاۋىي ھەركىتىنى باستۇرماق بولدى. جەبرى - زۇلۇمغا، پۈتمەس - تۈگىمەس ئاداۋىتى بار خەلقىمىز شىنجاڭ بويىچە قاماش، ئولتۇرۇشكە قارشى دولقۇن كوتەردى. گومىنداڭ دائىرىلىرى دەسلەپ ئالدامچىلىق بىلەن ۋاقىت ئوتكۈزسە، ئەمدى بىرىنىڭ ئەدىۋىنى بېرىپ يۈزىنى قورقۇتۇش كېرەك دەپ تۇرپانغا كوزى چۈشتى. ئىشەنگەن تاغدا كىيىك ياتماپتۇ دىگەندەك بىتىمدىن كۆتكەن ئاز - پاز ئۈمىت، ئارزۇلار بىكارغا چىقتى.

مەن 1947 - يىلى 2 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر مەدەنى ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدىن خەلققە كىنو كورسۇتۇش ئۈچۈن ئۈرۈمچىدىن تۇرپانغا چۈشتۇم. ئۇ ۋاقىتتا تۇرپان ۋەزىيىتى ناھايىتى جىددى ئىكەن. گومىنداڭ ئىشپىيونلىرى كوندە يېڭى - يېڭى سوزلەرنى تارقىتىپ يۈرۈپتۇ. مەن گومىنداڭ ھەربى شتاۋىنى كىنوغا تەكلىپ قىلسام بىر كىشىمۇ كەلمىدى، ئەسكەرلىرىگە بىكارغا كىنو قويۇپ بېرىشنى ئېيتسام كىنو كورۇشنى رەت قىلدى. مەن ھاكىم ئابدۇراھمان مۇھىتى ۋە تۇرپان ناھىيىلىك ساقچى باشلىغى ئەبەيدۇللا روبەيدۇللايوۋ ۋە باشقىلار بىلەن تۇرپان ۋەزىيىتى ھەققىدە سوزلەشتىم. ئابدۇراھمان مۇھىتى ماڭا: ” تۇرپان خەلقىنىڭ بىتىمنى ئىجرا قىلىش تەلىۋى ئۈستۈن، روھى كوتۇرەڭگۇ، خەلق بىزنىڭ ئاغزىمىزغا قارايدۇ، ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىگە ھورمەت قىلىدۇ. ئوتكەندە ئەخمەتجان قاسىمى تۇرپانغا چۈشكەن ئىدى، خەلق ئۇنى پىكاپ بىلەن كوتۈرۈپ قارشى ئالدى، ھازىر تۇرپان ۋەزىيىتى

كۈندىن - كۈنگە جىددىيلىشىپ كېتىۋاتىدۇ، ئۈرۈمچىدىن تۇرپانغا ئىككى كىشى چۈشۈپ، بىتىمنى ئىجرا قىلىمىز دەپ خەلققە خالىغانچە سوز قىلدى، بىز ئۇلارنى كىمنىڭ رۇخسىتى بىلەن كەلگەنلىكىنى سۈرۈشتە قىلساق، ئەخمەتجان قاسىمى ئۇلارنى بىلمەيدىكەن. كېيىن تەكشۈرۈشىمىزچە بۇ ئادەملەرگە گومىنداڭنىڭ جەمىيەتكە خىزمەت قىلىش ئىدارىسى رۇخسەت قىلغان ئىكەن. بىز ئۇلارنى ئۈرۈمچىگە قايتۇرۇۋاتتۇق. كېيىن يەنە ئۈرۈمچىدىن ئون نەچچە كىشى تۇرپانغا چۈشۈپ قوزغىلاڭ قىلىمىز دەپ چىچانغا چىقىۋاپتۇ. ئۈرۈمچىگە ئادەم چىقىرىپ ئەخمەتجان قاسىمىدىن سورىساق ئۇلارنىمۇ بىلمەيمىز؛ تۇرپاندىن قوغلاپ چىقىرىۋاتسۇن دەپتۇ. ئۈرۈمچىدىن چۈشكەن بۇ ئادەملەرنىڭ گېپى چىرايلىق بولۇپ، گومىنداڭغا قارشى قوزغىلاڭ قىلىمىز دەيدۇ، لېكىن بۇلارنى ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى بىلمەيدۇ. ئەمدى گومىنداڭ ئاتايىن چاتاق چىقىرىۋاتامدۇ قانداق؟ ئەھۋال مۇرەككەپ، مۇشۇ يېقىندا تۇرپاندىكى گومىنداڭ ھەربى شتاۋى مەن بىلەن ئەبەيدۇللا روبەيدۇللايوۋنى چاقىرتىپ: يېقىندا بىر مۇنچە كىشىلەر چىچانغا توپلۇنۇپ قوزغىلاڭ كوتەرمەكچى بولۇشۇپتۇ، بىز ئەسكەر ئەۋەتىپ بۇلارنى باستۇرىمىز، — دېدى، بۇلار مۇشۇ بانا بىلەن خەلق ئۈستىدىن قىرغىنچىلىق يۈرگۈزمەكچى، مەن ئۇلارغا بىز ئوزىمىز ساقچىلارنى ئەۋەتىپ بىر تەرەپ قىلىمىز دەپ ئۇلارنىڭ ئەسكەر چىقىرىشىغا ئۇنۇمىدۇم. كېيىن ساقچىلارنى چىچانغا ئەۋەتكەندە، ئادەم ئولتۇرۇش بولمىسۇن، ئۈرۈمچىدىن چۈشكەن ئون نەچچە كىشىنى تىرىك

هەيدەپ كېلىڭلار. بۇنىڭغا قارشىلىق بىلدۈرسە، ھەيۋە
قىلىپ، ئۇرۇمچى تەرەپكە قوغلاپ داۋانچىڭدىن ئوتكۈزۋې-
تىڭلار دەپ تاپشۇرۇق بەردۇق. لېكىن ساقچىلار بىلەن
مىلتىغى بار پۇقرالاردىن ئىككى كىشى بىللە چىقىپ ھە-
لىقى قوزغىلاڭ قىلىمىز دىگەنلەردىن ئىككى كىشىنى ئې-
تىپ قويۇدۇ (غەنى ھەم مۇسا قاقباشنى). ساقچىلار بۇ-
لارنىڭ جەسەدىنى ناھىيە بازىرىغا ئېلىپ كەلگەندە گومىن-
داڭ ئىشپيونلىرى ھەركەتكە كېلىپ مۇشۇ پۇرسەتتىن
پايدىلىنىپ: "مانا كىم گومىنداڭچى؟ ساقچى باشلىغى ئەبەي-
دۇللا روبەيدۇللايوۋ گومىنداڭچى، گومىنداڭغا قارشى قوز-
غىلاڭ قىلغان ئىنقىلاپچىلارنى ئولتەرگۈزدى - دەپ بازاردا
تەشۋىق يۈرگۈزۈپ ئۇلگۈچى غەنى (تۇرپانلىق ئىدى) نىڭ
ئۇيىگە بېرىپ، يالغاندىن ۋاقىراپ، ئىنقىلاۋىي قۇربانلار
دەپ يىغلاپ بىر تۇركۈم كىشىلەرنى ئارقىغا سېلىۋالدى.
ئۇرۇمچى ۋالىي مەھكىمىسى ئىلگىرى ئەبەيدۇللا روبەي-
دۇللايوۋنى خىزمىتىدىن قالدۇرۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا باش-
قا ساقچى باشلىغى چۈشۈرگەندە تۇرپان خەلقى ئەبەيدۇل-
لانى ھىمايە قىلىپ يېڭى چۈشكەن ساقچى باشلىغىنى ئۇ-
رۇمچىگە ھايدىۋاتقان بولسا، ئەمدى مۇشۇ ۋاقىئە مۇناسىۋى-
تى بىلەن ئەبەيدۇللانى ئامىمغا يامان كورسىتىپ يال-
غاندىن گومىنداڭچى دەپ تۇرپاندىن ئۇرۇمچىگە چىقىپ
كېتىشكە مەجبۇر قىلدى" دىگەنلەرنى ئېيتىپ بەردى.

ئۇ ۋاقىتلاردا شىنجاڭ 7 ۋىلايىتىنىڭ ھەممە يېرىدە
گومىنداڭ ئىشپيونلىرى ساقچى ۋە ھەربى ئورۇنلارنىڭ
رۇخسىتى بىلەن ئوچۇقتىن - ئوچۇق گومىنداڭنى تىللاپ

ئىنقىلاۋىي ئاممىا ئارىسىغا كىرگۈزۈلۈپ كەچقۇرۇن كۈندۈ-لۈك ئىشلىرىدىن ساقچى ۋە ھەربى ئورۇنلارغا دوكلات قىلاتتى. تۇرپاندىمۇ خۇددى شۇنداق قىلدى، تۇرپاندىكى ئاق سارايىنىڭ ئىگىسى غوپۇرقارى، ئۇنىڭ ئىنىسى ئابلىمىت دىگەنلەر مۇشۇ رولنى ئوينىدى.

ئابدۇراخمان مۇھىتى قوزغىلاڭ قىلىمىز دىگەن ئون نەچچە كىشىنى ئۆرۈمچىگە قايتۇرۇپ ۋەزىيەتنى تۇراقلاش-تۇرغان ئىدى. گومىنداڭ ھەربىلىرى ئىشنى چوڭايتىپ قوراللىرىنى ئىشقا سالماقچى بولغان بولسىمۇ، بۇ پىلانى ئەمەلگە ئاشمىغاندىن كېيىن، بۇلار ئىلگىرىدىن ئوزلىرى نىشان قىلىپ كەلگەن تۇرپان ئاستانە يېزىسىدىكى تورت سوقما دىگەن يەرگە ھەربىلەرنى ئىۋەتىپ ماجرا تۇغدۇ-رۇشقا كىرىشتى.

بۇ ئەسلىدە مۇنداق ئىش ئىدى. شىڭشىسەي ۋاق-تىدا (1933 - 1944 - يىلغىچە) قولغا ئېلىنغان كىشى-لەرنى خائىن دەپ مال - مۈلكىنى، يەر - زىمىنلىرىنى ھوكۈمەت مۇسادىرە قىلىپ شەخسلەرگە سېتىۋەتكەن ئىدى. بىتىمدىن كېيىن مۇسادىرە قىلىنغان مۈلۈكلەرنى ئوز ئى-گىلىرىگە قايتۇرۇپ بېرىشنى ھوكۈمەت ئېتىراپ قىلغان ئىدى. ئەمما بۇ ئىشقا ھەربىلەر قورال كۈچى بىلەن ئارىلىشىپ، يەرلەرنى ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىشكە توس-قۇنلۇق قىلدى. ئاستانىلىق ئىسمائىل مىراپ دىگەن كىشى مۇسادىرە قىلىنغان يەرلىرىنى قولىغا ئالالماي، دادىنى ھېچ يەرگە يەتكۈزەلمەي 1947 - يىلى 1 - ئاينىڭ 4 - كۈ-نى بالىلىرى بىلەن تورت سوقمىدىكى يەرلىرىگە بېرىپ

يەرگە ئىشلەپ بۇغداي تېرىيدۇ، ئەمما بۇغداي پىشىپ
ئورۇش ئالدىدا يەنى 1947 - يىلى 6 - ئاينىڭ 9 - كۈنى
تۇرپاندىكى ھەربىلەر قوراللىق بىر لىيەن ئەسكەر ئىۋە-
تىپ يەرنىڭ كېيىنكى ئىگىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ھوسۇل-
نى يىغىۋالدۇ، يەرنىڭ ئەسلى ئىگىلىرىنى ئېتىز بېشى-
غا كەلتۈرمەيدۇ. بۇ ئىش كوپچىلىك دىخانلارنىڭ نارازى-
لىقىنى قوزغايدۇ.

تۇرپان ھەربى شتاب ئەزەلدىن بىرمۇ ئەسكەر تۇر-
مايدىغان سىڭگىم ئېغىزى دىگەن يەرگە بىرىيىلىك قوراللىق
ئەسكەر يوتكەپ كېلىپ خەلقنى قورقۇتماقچى بولىدۇ، شۇ-
نىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ساختىپەز ناداننى تاپىدۇ، بىلىم-
لىكتىن قاچىدۇ دىگەندەك ئۆلكىلىك ھوكۈمەت ھەم ھەر-
بىلەر بىرلىشىپ بىر تۈركۈم لۈكچەكلەرنى توپلاپ ئۈرۈم-
چىدە ۋەزىيەتنى جىددىلەشتۈرۈپ، تۈرلۈك ۋاقىئەرنى تۇغ-
دۇردى. مىللىتى بىر، لېكىن مەسلىگى باشقا كىشىلەرنى
تەييارلاپ خەلق ئىچىدە بولگۈنچىلىك پەيدا قىلدى.
1947 - يىلى 5 - ئايدا جاڭجىجۇڭ ئۆلكىلىك ھوكۈمەت
ئەزالىرىنىڭ پىكرىنى ئالمايلا ئۆزىچە مەسئوت سابىرنى
نەنجىڭگە مەلۇم قىلىپ، 19 - ماي كۈنى ئۇنى شىنجاڭ
ئۆلكىلىك ھوكۈمەت رەئىسى قىلىپ بەلگىلەيدۇ. 28 - ماي
مەسئوت خىزمەت تاپشۇرىۋالدۇ، شىنجاڭنىڭ ھەممە يىرى-
دە مەسئوتنىڭ رەئىس بولغانلىقىغا نارازى بولۇشتى. ئۈ-
رۈمچىدە شىنجاڭ ئۇيغۇر مەدىنى ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى-
نىڭ مەدىنىيەت كۇلۇبىدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ
مەدىنى ئاقارتىش ئويۇشمىلىرى بىرلىشىپ مەسئوتنىڭ

رەئىس بولىشىغا نارازى بولۇپ چوڭ يىغىن ئاچتى. يى-
غىندا شىنجاڭنىڭ ھەر يېرىدىن كەلگەن زىيالىلار، خەلق-
چىل زاتلار، دىنىي ئۆلىمالار، سودىگەرلەر، مائارىپچىلار،
ياشلار بولۇپ ھەر ساھەنىڭ ۋەكىللىرى سوزگە چىقىپ ئا-
خىرى غەربىي شىمال مەھكىمىسىنىڭ مۇدىرى جاڭ
جىجۇڭ ھەم نەنجىن گومىنداڭ ھوكۇمىتىگە مەسئۇتنى
رەئىسلىكتىن قالدۇرۇش ھەققىدە تېلېگىرام يېزىپ ئەۋەتتى.
لېكىن گومىنداڭ دائىرىلىرى خەلقنىڭ ئاۋازىغا قىلچە پەر-
ۋا قىلمىدى، كىم بىتىمىنى ئىجرا قىلايلى دىسە شۇنى
قاماشقا باشلىدى. ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش
ئۇيۇشمىسىغا قوراللىق ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت-
چىلەرنى ئۇرۇپ-دۇمبالاپ، قاماپ ئۇيۇشمىنى تار-مار
قىلدى. خەلق ئىچىدە كوزگە كورۇنەرلىك كىشىلەرنىڭ ھا-
ياتىغا خەۋپ يەتكەنلىكتىن ئۇرۇمچى ھەم ۋىلايەتلەردە
يوشۇرۇنۇپ يۇرۇشكە مەجبۇر بولدى، بىرمۇنچىلىرى ئۈچ ۋى-
لايەتكە قېچىپ بېرىپ پانا تاپتى. گومىنداڭ ھەربىي ساق-
چى ئورۇنلىرى ئادەم قاماپ، ئولتۇرۇپ شىنجاڭنى باشقى-
دىن زىندانغا ئايلاندۇردى. مەسىلەن: ئەنۋەر يۇسۇپ ما-
ئارىپ نازارىتىنىڭ خىزمىتى بىلەن يەركەنگە بارسا يەر-
كەن ۋالىسى جۇفاڭگاڭ مەخپىي قولغا ئېلىپ ئولتۇرۇۋەتتى.
بۇ ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭ بويىچە زىيالىلار ئارا چوڭ نا-
رازىلىق دولقۇنى قوزغىغان ئىش ئىدى. 1947-يىلى ئۇ-
رۇمچىدە 25-فېۋرال ۋەقەسىنى پەيدا قىلىپ ئۈچ ۋىلا-
يەت ۋەكىللىرىنى پۇقراچە كىيىنگەن ھەربىلەر ئولكىلىك
ھوكۇمەتكە قامىۋېلىپ ئۇلارنىڭ ھاياتىغا خەۋپ سالدى.

مۇنۇپ ئاخۇننى ئۆلتۈرۈۋەتتى. مىرزا يۈسۈپ تۇققان كور-
گىلى بۈگۈرگە بارسا بۇنى بىكارغا كەلمىدى دەپ كورلا
باش ئەگمىدە ھەربىلەر قولغا ئېلىپ ھىچقانداق ئاساس
يوقلا مەخپى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئابدۇ قادىر ھەسەننى (ھازىر
سېپەن داشۆبدە) ئۆز ۋاقتىدا خوتەن خەلقى بىتىمگە ئا-
ساسەن سايلام ئۆتكۈزۈپ خوتەن ناھىيىسىنىڭ شەنجاڭ-
لىغىغا سايلىغان ئىدى. سايلام ھەيئەتلىرى ئۈرۈمچىگە
قايتىش بىلەن ھەربىلەر ئابدۇ قادىر ھەسەننى ئوغۇرلۇق-
چە قاماپ ئىچكىرىگە ئېلىپ قاچقاندا ئۈرۈمچىدىكى ئاھ-
ما بىلىپ قېلىپ ئۈرۈمچىگە كەلگەندە بۇنى قۇتۇلدۇرۇپ
قالدى. مۇنداق ئىشلار شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە كۆپ-
لەپ كۆرۈلگەن بولۇپ مىساللار سانسىز. يالغۇز تۇرپاننى
ئالساق كېچىلىرى كىشىلەر يوقاپ كېتىدىغان، كىشىلەر
ئۆيىدە خاتىرجەم ياتالمايدىغان بولۇپ قالدى. 1947-
يىلى 6- ئايدىلا پىچان ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ
دۇساسى يۈسۈپ باقىنى، ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ
شۆەنگۈەنى زېپەرنى، ئوقۇتقۇچى ياسىن رېقىمىنى، سودى-
گەر يۈسۈپ تۇردىنى، پىچان ناھىيە خاندۇ يېزىسىنىڭ
ساقچى سوجاڭى مەمەت قاسىمنى، پىچان ناھىيە لەمجىن
يېزىسىنىڭ ساقچى سوجاڭى ئابلىمىت يۈسۈپنى ھەم خو-
جا ئابدۇللانى قولغا ئالدى. پىچان ناھىيىلىك ساقچى ئى-
دارىسىنىڭ باشلىقى ئابلىمىت ئۈششۈرنى قولغا ئالماقچى
بولغاندا بىلىپ قېلىپ پىچاننى تاشلاپ قېچىپ كەتتى.
پىچان ناھىيە لۈكچۈن رايونىنىڭ ئۇيغۇر مەدىنى ئاقار-
تىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى ئەخمەت نىياز داۋۇت (ھا-

زىر رايونلۇق كۆتۈپخانىدا) پىچاندا قولغا ئېلىشنى ئال-
دىن بىلىپ قېلىپ ئۈركچۈنگە قېچىپ كېلىۋالغان.

1947 - يىلى 6 - ئايدا تۇرپان يېڭى شەھەر غەربى دەرۋازا تېشىدىكى ئۇيغۇر ناۋايىنىڭ بالىسىدىن گومىنداڭنىڭ 4 ئەسكىرى كېلىپ بىر نەچچە ناننى ئېلىپ پۇلىنى بەرمەي ماڭغاندا بالا پۇلنى بەرمەمسەن دەپ بۇلارنىڭ ئالدىنى توسسا بالىنى مىلتىق بىلەن ئېتىپ قويۇپ قارىماي كېتىدۇ، بالىنىڭ پۇتى ئېغىر يارىلىنىدۇ. بازاردىكى ساقچىلار بېرىپ ئەسكەرلەرگە بالىنى نىمىشقا ئاتتىڭلار دىسە 4 ئەسكەر ساقچىلارغىمۇ بوي بەرمەي كازارمىسىغا كىرىپ كېتىدۇ. ساقچىلار بۇنى ئېنىقلايمىز دىسە ئىشىك ساقلاپ تۇرغان ئەسكەرلەر مىلتىق تەڭلەپ ساقچىلارنى كازارمىغا كىرگۈزمەيدۇ. ئەھۋالنى كۆرگەن ئاممىا ئىچىدە نارازىلىق پەيدا بولۇپ كىشىلەر توپلىشىپ غۇلغۇلىغا چۈشىدۇ. شۇ ۋاقىتتا ھەربى شىتاپتىن ئابدۇراخمان مۇھىتى بىلەن ئەبەيدۇللا روبەيدۇللايۇۋنى چاقىرتىپ: كىشىلەر جىدەل چىقارغىلىۋاتىدۇ. بىز ھازىر شەھەردە ھەربى ھالەت ئېلان قىلىمىز دەيدۇ. ئابدۇراخمان ئۇلارنىڭ ھەربى ھالەت ئېلان قىلىشىغا قوشۇلمايدۇ ۋە ئاممىا ئالدىغا كېلىپ ئىشنى كېيىن ئېنىقلايمىز، غۇلغۇلا قىلىماڭلار دەپ نەسىھەت قىلىپ ئاممىنى تارقىتىدۇ، بۇ ئىشتىن ھىچقانداق نەتىجە چىقماي خەلقنىڭ دەردى ئىچىدە قالىدۇ. دىمەك ھەممە يەردە زوراۋانلارنىڭ زورلۇق-زومبۇلۇقلىرى چېكىدىن ئاشقان ئىدى. تۇرپان يېڭى شەھەردىكى تومۇرچى ئىمىن ئاخۇننى ئىلىدا چىقىدىغان گې-

زىتىنى ئۇقۇدۇڭ دەپ يىڭىبۇغا قاماپ ئۇلتۇرۇۋاتىدۇ.

ۋەزىيەت ئەنە شۇنچىلىك جىددى ھەم قورقۇنۇشلۇق
بولسىمۇ ئابدۇراخمان موھىتى بىتىمىگە قەتئى ئەمەل قى-
لىدۇ. شۇ كۈنلەردە، يەنى 1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 11 -
كۈنى گومىنداڭنىڭ تۇرپاندىكى ھەربى شىتاۋىدا مەخپى
مەجلىس ئېچىپ ئەتىسى ھەربى ئىشپىيونلىرىنى ئىش-
قا سېلىپ ئابدۇراخمان مۇھىتىگە قارشى نامايىش قوزغى-
ماقچى ۋە بۇ نامايىشتا ئابدۇراخماننى ئۇرۇپ ئۇلتۇرۇپ
ۋاندىن بىز بىلمەيمىز، خەلقنىڭ ئىشى دىمەكچى بولى-
دۇ. لېكىن بۇ يىغىنغا قاتناشقان بىر خۇيزۇ كىشى يى-
غىندىن چىقىپ ئابدۇراخمان مۇھىتىنىڭ ئۆيىگە مەخپى
كېلىپ: „ مەن سېنىڭ داداڭنىڭ تۇزىنى كوپ يىگەن،
سېنىڭ بېشىڭغا ئۆلۈم كېلىۋاتىدۇ" دەپ ئېچىلغان مەج-
لىسنىڭ سۇيىقەست پىلانلىرىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. ئابدۇ-
راخمان بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ تۇرۇش
ئۈچۈن شۇ كۈنى شەھەر سىرتىغا چىقىپ كېتى-
ۋاتسا شەھەر دەرۋازىسىدا تۇرغان ئەسكەرلەر توسۇپ قو-
يىدۇ، ئابدۇراخمان ئۆيىگە قايتىپ تۈندە شەھەر سېپى-
لىدىن ئاغامچا بىلەن سىيرىلىپ چۈشۈپ يەمشى يېزىسىغا
كېتىدۇ. ئابدۇراخماننى شەھەر دەرۋازىسىدىن چىقارماي
توسۇپ قويغىنىنى كورگەن كىشىلەر، شۇ كۈنلا ناھىيى-
نىڭ يېزىلىرىدا ھاكىمنى ئەسكەرلەر شەھەر ئىچىگە سو-
لىۋالدى. تاشقىرىدا چىقارمايۋاتىدۇ دىگەن خەۋەرنى يەت-
كۈزدى. بۇنى ئاڭلىغان خەلق ئىچىدە كىرنا ئاداۋەتلەر-
گە يېڭى غەزەپ - نەپرەتلەر قوشۇلۇپ ئەمدى، پىچاق سو-

گەككە يەتتى دەپ تۇرپان، پىچان، توخسۇن خەلقى قوز-
غالمىساق بولمىدى، هايات ياشاش ئۈچۈن ئىنقىلاپ قى-
لىش كېرەك دەپ، جەبرى-زۇلۇم دەستىدىن سەبىر قاچى-
سى تولۇپ، پارتلاپ كېتىش ئالدىدا تۇرغان خەلق قى-
قا ۋاقىت ئىچىدە سىتىخىيىلىك هالدا قوزغىلاڭ تەييار-
لىقىغا كىرىشىدۇ.

لۈكچۈندە ئەخمەتنىيازداۋۇت باشچىلىقىدا بىر تۈر-
كۈم خەلق ساقچىغا بېسىپ كىرىپ ساقچىلارنىڭ قوراللى-
رىنى تارتىۋالىدۇ ۋە خەلق قولىدىكى قوراللارنى جەملەپ
60 تال مىلتىق بىلەن 210 كىشىنى ئاتلاندۇرىدۇ. ياڭ-
خى يېزىسىدىن ئىمىن ئاخۇن خەلقنى قوزغاپ تورت سوق-
ما كارىزدىكى گومىنداڭچىلارغا هۇجۇم قىلىپ 11 تال مىل-
تىقنى قولغا چۈشۈرىدۇ. ئاستانە ساقچى سوجىڭى رەجەپ
توختى (هازىر ئاپتونوم رايونلۇق رادىيوئىستانسىسىدە) قوز-
غىلىپ ئاستانە، قاراخوجا خەلقىغە باشچىلىق قىلىپ لۈك-
چۈندىكى ئەخمەتنىياز داۋۇت هەم. ئىمىن ئاخۇنلارغا خە-
ۋەر قىلىپ 1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئەتى-
گەن سائەت 5 دە يېتىپ ئۈلگىچە، ئېتىپ ئۆل دەپ (ئاب-
دۇراخمان مۇھىتى ئاستانە يېزىسىغا يېتىپ كېلىشتىن
ئىلگىرى) سىڭگىم ئېغىزىدىكى زامانىۋى قوراللار بىلەن
قوراللانغان گومىنداڭنىڭ بىر يىلىڭ مۇنتىزىم ئەسكىرىگە
هۇجۇم قىلىدۇ. بۇ قېتىم هۇجۇم قىـــلىـــشقا قاتناشقان
خەلقنىڭ سانى مىڭدىن ئارتۇق. ئۇرۇشقا رەسمى قاتناش-
قان ئەرلەردىن باشقا، ئوزۇق-تۈلۈك توشۇۋاتقان ئاياللار-
مۇ بار ئىدى. گومىنداڭ ئەسكەرلىرى سىڭگىم ئېغىزى-

دىن كېلىۋاتقان سۇنىڭ باش تەرىپىدە بولغانلىقتىن سۇ-
نى توسۇپ قۇملۇققا قويۇۋېتىپ، ئاستانە، قاراخوجا خەل-
قى بولۇپمۇ ئوستەڭ بويلاپ ئۇرۇش قىلىۋاتقان خەلق
ئۇسسۇزلۇقتىن ئالدىراپ قالغاندا يۇرت ئىچىدىكى قۇ-
دۇقلاردىن قاپاقلاردا ئالدىنقى سەپكە سۇ توشۇۋاتقان ئا-
ياللار، ئوغۇل - قىز كىچىك بالىلارنى قوشقاندا بىر نەچ-
چە مىڭ ئادەم بار ئىدى. خەلقنىڭ قولىدىكى قوراللار-
نى بەزەن ماتېرىياللاردا 5 - 6 يۈز تال مىلتىق، 20 دىن
ئارتۇق ئېغىر - يېنىك پىلىموت بار دەپ كۆرسىتىدۇ، ئە-
مەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس، 106 تال مىلتىق، بىر دا-
نە يېنىك پىلىموت، 5 ئاپتومات بار ئىدى. ئومۇمەن مىل-
تىق، پىلىموت، ئاپتوماتلارنىڭ ئوقى ناھايىتى ئاز ئىدى،
گىراناتىمۇ يوق ئىدى. بۇ قوراللار نەدىن كەلگەن؟ ئۈ-
رۈمچىدىن كەلتۈرۈلگەن ئەمەس، بىر تال دىكتار پىلى-
موتنى ياڭخىلىق ئىمىن ئاخۇن گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن
سېتىۋالغان، شۇ ۋاقىتلاردا گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ھەم-
رالىرىنىڭ قوراللىرىنى ئوغرىلاپ چىقىپ ساتاتتى. 5 تال
ئاپتوماتنىڭ ئىككىسىنى ئاستانىلىق مەخمۇت ئۇستا يا-
سىغان، 2 تالنى يەنە خەلق گومىنداڭ ھەربىلىرىدىن سې-
تىۋالغان، مىلتىقلار بولسا تۇرپان، پىچان، توقسۇنلاردى-
كى قوزغىلاڭ كۆتەرگەن ساقچىلار كۆتۈرۈپ كەلگەن ۋە
دۈشمەندىن تارتىۋالغان مىلتىقلاردىن ئىبارەت. خەلق ئۆز
قولىدىكى ئازغىنە ناچار قوراللار ھەم ئوقلىرى كەمچىل
بولۇشقا قارىماي كۈچلۈك دۈشمەنگە ئۆز ئىختىيارى بىلەن
پىدائىي بولۇپ ئالدىدىن ئېتىلىۋاتقان پىلىموت، ئاپتو-

مات ھەم ئۈستىدىن چۈشۈۋاتقان مىنامىيوت ئوقلىرى، گى-
راناتلارنىڭ پارتلاپ تۇرۇشىغا قارىماي ھۇجۇم قىلىپ،
بىرسى يىقىلسا يەنە بىرسى ئىز بېسىپ گومىنداڭ ئەس-
كەرلىرىنىڭ پوتەيلىرىنى ئۇرۇپ-چېقىپ ئۇرۇش قىلدى.
مەسىلەن: گۈلى دۈشمەننىڭ پوتىيىگە ھۇجۇم قى-
لىپ يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقاندا دۈشمەننىڭ ئوقى تىگىپ يى-
قىلسا، ھەسەن تومۇر ئىز بېسىپ يۈگرەيدۇ. ئۇنىڭغا ئوق
تىگىپ يىقىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىزىدىن ئابدۇرازاق
ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. دىمەك بىرسى ئۆلسە يەنە بىرسى جان
پىدا قىلىپ ئارقىمۇ-ئارقا قۇربان بېرىپ دۈشمەننىڭ
پوتەيلىرىنى تالقان قىلىدۇ. بىر پوتەيگە ھۇجۇم قىلىپ
ئونبىر كىشىنى قۇربان بېرىپ ئاخىرى پوتەينى ئالىدۇ.
بۇ ھەقتە خەلقتە مۇنداق ناخشا چىققان: "ئېغىزلاردا جەڭ
قىلغان، ھاكىم بىلەن ئىمىنجان، قوللىرىمىزدا تاياق-توق-
ماق، شىھىت بولغان ئونبىر جان". يەنە كىشىگە چوڭقۇر
تەسىر قالدۇرغىنى گۈلى يارىدار بولۇپ يېتىپ قال-
غاندا، مەن بولالمىدىم، قورالىمنى ئېلىۋېلىڭلار، دۈشمەن-
نىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتمىسۇن دىگەن. دىمەك ئۆزىنىڭ
ئاخىرقى بىر نەچچە مىنۇتلۇق ئۆمرى قالغاندىمۇ، قورال
دۈشمەننىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتمىسۇن دەپ غەم قىلغان.
بۇ ئەلۋەتتە قوزغىلاڭ كۆتەرگەن خەلقنىڭ قانچىلىك قەھ-
رىمان، قەيسەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتۇپلا قالماستىن، بەل-
كى خەلقنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قانچىلىك غەز-
زەپ-نەپرەتلىرىنىڭ بارلىقىنى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىدىن
خەلقنىڭ قانچىلىك زىرىكىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسۈتىدۇ.

ئەينى ۋاقىتتا قوزغىلاڭغا قاتناشقان قوراللار ماڭا مەلۇم بولسىمۇ، مۇشۇ ماقالىنى يېزىشتا قوزغىلاڭغا قات- ناشقان يولداشلاردىن سوراپ قايتا ئېنىقلاپ كوردۇم. شۇ- نىڭ ئۈچۈن مېنىڭ دېگىنىم ئېنىق ھەم توغرا.

يۈز نەچچە تال مىلتىق بىلەن قوراللانغان خەلققە شۇ ۋاقىتتىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى 7 يىڭ 2 تۈەن ئەسكەرنى ئىشقا سېلىپ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى. ئىش- نىڭ ئەسلى قانداق بولسا شۇنداق قويۇش، تارىختىن خۇ- لاسە چىقىرىشتا كوز بويىماسلىق كېرەك.

بەزەن ماتىرىياللاردا سىڭگىم ئېغىزىدىكى قوزغىلاڭ- نى باستۇرغاندا 450 - 500 كىشى ئولتۈرۈلگەنلىگىنى، 100 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئەسىرگە ئالغانلىغىنى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە قەشقەردىن 50 كىشى، باشقا يەرلەردىن 30 كىشى بولۇپ جەمئى 80 كىشىنى قولغا ئالغانلىغى كور- سۈتىلىدۇ، بۇ سان توغرا ئەمەس. بۇ سان پەقەت ئۇرۇش ئۈستىدە ئولگەنلەرنى كورسەتسە كېرەك. ئەمما قوزغىلاڭ- نى باستۇرغاندىن كېيىن خېلى كوپ ۋاقىتقىچە يۇرت ئىچىدە تەكشۈرۈش قىلىپ كېچىلىرى ئوغۇرلۇقچە ئەپ كې- تىپ ئولتۈرۈلگەن كىشىلەر ئاز ئەمەس. مەسىلەن: ئابلېز مۇھەممىتى، ئابدۇللا موھەممىتى ھەم سابىت قارىغا ئوخشاش مەخپى ئولتۈرۈلگەنلەر ئاز ئەمەس. سىڭگىم ئېغىزىدىكى قوزغىلاڭنى باستۇرغاندىن كېيىن گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ئاستانە، قاراخوجا يېزىسىدىن باشلاپ قىرغىنچىلىق يۈر- گۈزدى. خەلق ئوي ماكانىنى - تاشلاپ بالا - چاقىلىرى بىلەن جاڭگالغا قاچتى. كوپچۈلۈك سۇيى بار ۋە سۇيى توختىغان

كارىزلارنىڭ قۇدۇقلىرىغا كىرىپ موكۇندى، گومىنداڭ ئەس-
كەرلىرى خەلقنىڭ ئۆيلىرىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى ھەت-
تا توخۇلارنىمۇ تۇتۇۋېلىپ كەتتى. ئۇچرىغان كىشىلەر-
نى تۇتۇپ خەنجەر بىلەن بوغۇزلاپ بېشىنى كېسىپ، تې-
نىنى قۇدۇققا تاشلىدى. مۇنداق ئىزسىز يوقالغانلارنى يۇرت-
نىڭ مۇناسىۋەتلىك كىشىلىرى ئارقىلىق گومىنداڭ ھەر-
بىلىرىدىن سورىتسا، ھەربىلەر ماقۇل، كېلىپ تونۇۋالسۇن
دەپ يىڭبۇ ئالدىدا ئادەم باشلىرىنى سىمغا قاتارلاپ ئې-
سىپ قوياتتى. كىشىلەر مۇشۇ يەردىن ئۆزىنىڭ ئاتىسى
ياكى بالىسىنىڭ بېشىنى تونۇپ قايتۇرۇپ كەلگەندىن كې-
يىن نامىزىنى چۈشۈرۈپ تېنى يوق باشنى دەپنە قىلغان.
مۇنداق ئۆلتۈرۈلگەنلەر ئاز ئەمەس.

تۇرپان دېخانلار قوزغىلىڭى ئاساسى جەھەتتىن تۈ-
گەپ، ئابدۇراخمان موھىتى باشچىلىغىدا پارتىزانلار ئۈچ
ۋىلايەت تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۈرۈمچى گې-
نېرال شىتاۋىدىن لى خۇگيۇن باشچىلىغىدىكى تېرورلۇق
گۇرۇپپىسىنى تۇرپانغا ئىۋەتىپ تۇرغۇن ئادەملەرنى قولغا
ئالدى ۋە ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. شىڭ شىسەي ھوكۇمرانلىق
قىلغان دەۋردە تۈرمە ئىچىدە سوراقچىلىق قىلىپ كىشى-
لەرنى قىيناپ ئۆلتۈرۈپ قولى قان بىلەن بويالغان لى-
خۇگيۇننىڭ تۇرپاندا قىلغان ئەسكىلىكلىرى ھازىرغىچە
كىشىلەرنىڭ يادىدىن كوتۇرۇلگىنى يوق.

ئومۇمەن ئېيتقاندا تۇرپان، پىچان، توخسۇندىكى دې-
خانلار قوزغىلىڭى، 1946 - يىلى 7 - ئايدا ئىمزالانغان 11
ماددىلىق بىتىمنى ھىمايە قىلىش ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىش

مۇددىئاسىدا قوزغالغان ئىنقىلاۋى ھەركەت بولۇپ خەلق-
نىڭ تەلىۋى ھەققانى ئىدى.

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ۋە ئەكسىيەتچى ھەر-
بىلەر بولسا بىتىمنى ئىجرا قىلىشقا ھەر جەھەتتىن توس-
قۇنلۇق قىلىپ خەلق ئىشلىرىغا ئارىلاشتى. خەلق 11 ماد-
دىلىق بىتىم بويىچە ئىش قىلىمىز دىسە، گومىنداڭ ئەك-
سىيەتچىلىرى خەلقنى باستى. خەلققە زورلۇق قىلىپ قا-
مىدى، ئۆلتۈردى. ئۇلارنىڭ زوراۋانلىقلىرىغا قاراپ خەلق
بارغانسېرى ئۆز ھاياتىدىن ئۈمىت يوقلىغىنى ھېس
قىلدى. خەلق ئۆز غېمىنى ئۆزى يېمىسە ناھەقلىق ئاس-
تىدا ئىزىلىپ ئۆلىدىغانلىغىنى چۈشۈنۈپ، ئۆزىنىڭ چى-
قىش يولىنى ئىزدەپ ئاخىرى بۇ ھەققانى كۈرەشكە ئاتلاندى.

قوزغىلاڭ كوتۈرۈلگەندىن كېيىن ئەكسىيەتچىلەر بۇ
قوزغىلاڭنى باستۇرۇش، خەلقنى قىرغىن قىلىش ئۈچۈن
ئەپچىل باھانىلەرنى ئويدۇرۇپ چىقاردى: قانداقتۇر ۋە-
تەنىنىڭ بىرلىگىنى پارچىلايدىغان، خەنزۇلارغا قارشى تۇ-
رىدىغان قوزغىلاڭ دەپ تۇرپان خەلق قوزغىلىڭىغا قارا
چاپلاپ، كەڭ كولەمدە ھەربى كۈچلىرىنى سەپەرۋەر قى-
لىپ بۇ ئۈچ ناھىيە خەلقى ئۈستىدىن قىرغىنچىلىق يۈر-
گۈزدى. ئۇلارنىڭ مەقسىدى تۇرپان خەلق قوزغىلىڭىنى
باستۇرۇش ئارقىلىق خەلقنىڭ يۈرىگىنى مۇجۇپ تاشلاش.
شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى تە-
رەپكە ئۆز كۈچىنى كورسۇتۇپ قويۇشتىن ئىبارەت ئىدى.
شۇڭا ئۇلار تۇرپان خەلق قوزغىلىڭى كوتۈرۈلۈش بىلەن
تيەن زىمىنىڭ 4 يىلك (باتالىيون) ئەسكىرىنى، ئاتلىق

5 – كورپۇستىن يې چاڭشۇنىڭ ئاتلىق پولكىنى، قۇمۇلدا
تۇرۇشلۇق 178 – دىۋىزىيىنىڭ 2 باتالىيون ئەسكىرىنى،
قارا شەھەردە تۇرۇشلۇق 128 – دىۋىزىيىنىڭ بىر پولك ئەس-
كىرىنى، ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق 46 – دىۋىزىيىنىڭ بىر با-
تالىيون ئەسكىرىنى ئىشقا سېلىپ، جەمى 106 تال قو-
رال بىلەن قوزغالغان تۇرپان خەلقلىرىگە قارشى ئاق تې-
رورلۇق يۈرگۈزدى. نەتىجىدە 500 دىن ئارتۇق دىخانلار-
نى، ياشلارنى، زىيالىلارنى قىرىپ تاشلىدى. 11 ماددىلىق
بىتىمنى ھىمايە قىلىش ۋە ئىجرا قىلىش ئۈچۈن قوز-
غالغان خەلق ئۈستىدىن ئاق تېرورلۇق يۈرگۈزۈپ، نۇر-
غۇنلىغان بىگۇنا خەلقلەرنى ئۆلتۈرۈپ قانغا بوياپ تاش-
لىغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئاقنى قارا قىلىپ،
بىگۇنا قىرىلغان تۇرپان خەلقىگە قانداقتۇر ” ۋەتەننى
پارچىلىماقچى بولغان، خەنزۇ خەلقىگە قارشى تۇرغان„ دەپ
بوھتان قىلسا، بۇنىڭغا قانداقمۇ تاقەت قىلىپ تۇرغىلى
بولسۇن؟

تۇرپان قوزغىلىڭى كوتۇرۇلۇش بىلەن تەڭ ئۆزىگە،
مەيلى شەھەر، مەيلى يېزىدا، مەيلى قايسى مىللەتتىن بول-
سۇن قورال تۇتقان گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ئەسكەرلىرى-
گىلا قارشى ئۇرۇش قىلىشنى ئاساسى پىرىنسىپ قىلدى.
ئەمەلىيەتتىمۇ شۇنداق بولدى. مەسىلەن: لۈكچۈندە ئەخ-
مەت نىياز داۋۇت قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ساقچى ئورنىغا بې-
سىپ كىرگەندە بىرمۇ كىشىنى ئۆلتۈرگىنى يوق. خەلق-
نى قوزغاپ سىڭگىم ئېغىزىغا ماڭغاندا قوزغىلاڭچى خەلقنى
يىغىپ مەيلى ساقچى، مەيلى پوقرا خەنزۇلارغا دەخ-

ـلى قىلىنمىسۇن، كىمدە ـ كىم دەخلى قىلسا چارە كۆرۈ-
لىدۇ دەپ ئۇقتۇرۇش قىلغان. شۇڭا تۇرپان قوزغىلىڭىدا
ھېچكىم بىرەر خەنزۇغا دەخلى قىلغىنى يوق. پەقەت ئەك-
سىيەتچىلەرگىلا قارشى تۇرغان. پاكىت ئەشۇنداق ئېنىق
تۇرغان يەردە، پاكىتنى بۇرمىلاپ تۇرپان قوزغىلىڭى خەن-
زۇلارغا قارشى تۇراتتى دېيىش، شۇ ۋاقىتتىكى ئەكسىيەت-
چى جاللاتلارنىڭ جىنايى مەسئۇلىيەتتىن باش تارتىدى-
غان تۆھمەت سۆزلىرىدىنلا ئىبارەت. ئۇلار ئەشۇنداق تۆھ-
مەتنى چاپلاپ يۈزلىگەن ئىنقىلاۋىي ياشلارنى، دېخانلارنى
قىرىپ تاشلىدى. بىز شۇ ۋاقىتتا گومىنداڭ ئەكسىيەتچى-
لىرى باستۇرۇپ تاشلىغان قېرىنداشلىرىمىزنى ئەسلىگەندە ئې-
چىنىمىز ۋە قايغۇرۇمىز. ئۇلار ئۆز جانلىرىنى پىدا قى-
لىپ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۆرەش قىلغان
ئىدى.

سۆزۈمنىڭ ئاخىرىدا تارىخ تەتقىق قىلغۇچى يولداش-
لارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن يەنە بىر نەچچە جۈملە سۆز
قىلىشقا توغرا كەلدى.

1 - 1947 - يىلىدىكى تۇرپان خەلق قوزغىلىڭى خەن-
زۇ خەلقىغە قارشى تۇرغان قوزغىلاڭ ئەمەس. قوزغىلاڭ
قىلغان خەلق ۋە قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلغان كىشىلەر
خەنزۇ خەلقى بىلەن ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنى پەرق قى-
لالمايدىغان نادانلاردىن ئەمەس. قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك
قىلغان ئىلغار زىيالىلار 1937 - يىلىدىن باشلاپ يەنئەن-
دىن كەلگەن كوممۇنىستلاردىن تەربىيە ئېلىپ، بىللە ئىش-
لەپ، ئۇلارنىڭ تەسىرىنى ئۆزىگە چوڭقۇر سىڭدۇرۇپ ئىن-

قىلاپ قىلىشىنىڭ يولىنى تاپقان ۋە كېيىنكى كۈندە شۇ
كوممۇنىستلار بىلەن بىرلىكتە گومىنداڭ زىندانلىرىدا ئا-
زاپ چەككەن كىشىلەر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاز سان-
لىق مىللەتلەر بىلەن خەنزۇ خەلقىنىڭ تەقدىرى بىر ئى-
كەنلىگىنى چۈشۈنەتتۇق. كومپارتىيىگە يېقىندىن ئەگى-
شىپ سوتسىيالىزىم قۇرۇشنىڭ ئۇلۇغۋار غايىلىرىغا ئىگە
بولغان ئىدۇق. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن 1946 - يىلى ئۈرۈم-
چىدىكى غەربى زالدا ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق ئۈچ ۋى-
لايەت ۋەكىللىرى، جاڭ جىجۇڭ ۋە گومىنداڭ تەپتىش
پالاتاسىنىڭ باشلىغى يۈي يۇرېن قاتارلىق گومىنداڭ ئەر-
باپلىرى قاتناشقان هالدا ئېچىلغان ئولكىلىك هوكۈمەت-
نىڭ قايتا تەشكىل قىلىنغانلىغىنى تەبرىكلەش چوڭ يى-
غىنىدا 7 ۋىلايەتتىكى هەر مىللەت مەدىنى ئاقارتىش
ئۇيۇشمىلىرى ۋە باشقىلار بولۇپ 17 ئاممىۋى تەشكىلات
نامىدىن سۆزگە چىقىپ مۇنداق ئۈچ مەزمۇندا سۆز قىل-
غان ئىدىم: ①بەزىلەر ئۈچ ۋىلايەت كىشىلىرىنى ئوغرى-
لار دەپ ئاتايدىكەن بۇنداق ئاتاش خاتا. چۈنكى بۇ
كىشىلەرنىڭ ئىنقىلاۋى هەركىتى هەر مىللەت خەلقى-
نىڭ تىلەك - ئارزۇلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

② بەزىلەر ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنى مەلۇم بىر تە-
رەپنىڭ قۇتقۇرتىشى بىلەن بولغان دەيدىكەن. مۇنداق دى-
يىش توغرا ئەمەس. چۈنكى ئىنقىلاپنى ئېكىسپورت قىل-
غىلى بولمايدۇ. مەركەزنىڭ شىنجاڭدىكى هەر مىللەت خەلقى-
نىڭ تەلەپ - ئارزۇلىرىنى چۈشۈنۈشىنى سورايمىز، بۇتەلەپ-
ئارزۇ ئەلۋەتتە ھەممە مىللەت هوقۇقتا باراۋەر بولۇشتىن ئىبارەت.

③ بەزىلەر 3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنى خەنزۇلارغا قار-
شى قوزغالغان «قوزغىلاڭ» دەيدىكەن. ئۇنداق قاراش خاتا.
بىز شۇنداق قارايمىزكى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى
خەنزۇ خەلقىغە ئەسلا قارشى ئەمەس، پەقەت ھەممە مىل-
لەت باراۋەر ھوقۇققا ئىگە بولۇشى كېرەك:

مەملىكىتىمىزدە ۋە ئۆلكىمىز شىنجاڭدا ھەر مىللەت
خەلقىنىڭ ئازاتلىقى ئۈچۈن كۆرەش قىلىۋاتقان كوم-
مۇنىستلارنىڭ ھەممىسى خەنزۇلاردىن ئىبارەت، ئۇلار خەلق-
نىڭ ئازاتلىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلغاچقا گومىنداڭ ھۆ-
كۈمرانلىقىنىڭ زىندانلىرىدا دەھشەتلىك ئازاپ چەكمەك-
تە، شۇنداقلا بۇ گومىنداڭ ھاكىمىيىتىدىكىلەرمۇ خەنزۇ-
لاردۇر. بىز شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئەنە شۇ كوم-
مۇنىستلارنى خەنزۇ خەلقىنىڭ ئەڭ ياخشى پەرزەنتلى-
رى دەپ تونۇپ كەلدۇق ۋە ئۇلارغا يېقىندىن ئەگەشتۇق،
شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ تۈرمىلارغا قامالماسلىقىنى، تۈر-
مىلاردىن بوشۇتۇلۇشىنى باشتىن ئاخىر تەلەپ قىلىپ كەل-
مەكتىمىز. ھالبۇكى: بىزنىڭ تەلۋىمىز شۇنداق تۇرسا
يەنە بىز قانداق قىلىپ خەنزۇ خەلقىغە قارشى تۇرغان
بولۇپ قالىمىز، دېدىم.

2 - بەزىلەر تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ بايراقلىرى-
نى قولغا چۈشۈرۈپ ئالغانلىقىنى ئېيتىشىدۇ ۋە ئۇزلىرى-
نى شەرقى تۈركىستان پارتىزانلىرى دەپ ئاتىدى، دەي-
دۇ. بۇ پۈتۈنلەي يالغان سۆز. چۈنكى قوزغىلاڭ كۆتەرگەن
خەلقنىڭ قولىدا ھېچقانداق بايراقمۇ بولمىغان، ھەممى-
نىڭ ئارزۇسى 11 ماددىلىق بىتىمنى ئىجرا قىلىش، ئەر-

كىشىلىكىنى تەلەپ قىلىش بولۇپ قوزغىلاڭ ۋاقتىدا ئوز -
لىرىگە ھېچقانداق ئاتمۇ قويمىغان ئىدى. لېكىن قوزغى-
لاڭ كۆتەرگەن خەلقنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى دەھ-
شەتلىك باستۇرغاندىن كېيىن ھايات قالغان كىشىلەر چەت-
چانغا توپلىنىپ ئاندىن ئۆزلىرىگە تۇرپان پارتىزانلىرى
دەپ نام بەردى ۋە ئەلى تەرەپكە يۈرۈش قىلدى.

3 - بەزىلەر تۇرپان قوزغىلىڭىنى ئەخمەتجان قاسى -
مى ئۇرۇمچى نەنخۇا يوەندە پىلانلىغان، تۇرپان ئاستانى -
نى بازا قىلدى ، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى نامانجانىنى تۇرپاندا
قوزغىلاڭ قىلىشقا ئەۋەتتى دىدى. بۇ سۆزلەرمۇ پۈتۈنلەي
يالغان. مەسىلەن: 47 - يىلى 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىدا
توخسۇندىن ئاقۇپ ھەم ھىساممىدىن دىگەن كىشىلەر ئۇ -
رۇمچىگە چىقىپ، گومىنداڭ كىشىلەرنى كېچىلەردە ئو -
غۇرلاپ كېتىۋاتىدۇ. يۈرۈش - تۇرۇش ئەركىنلىكىمىز قال-
مىدى، ھاياتىمىز خەۋپ ئىچىدە قالدى، شۇڭا ئالغوي
تاغلىرىغا قېچىپ چىقىۋالدۇق؛ قوزغىلىمىساق جېنىمىز ساق
قالمايدىغان ئوخشايدۇ، لېكىن بىزدە بىر تال قورالمۇ
يوق، ئەلى تەرەپ ياردەم قىلارمىكىن دىدى. مەن ئەلى
ۋەكىللىرىدىن سورىۋىدىم، ئۇلار مۇنداق قىلىش بىتىمگە
خىلاپ بولىدۇ دەپ جاۋاپ بەردى. ئۇنىڭ كەينىدىنلا
ئوشۇر كېردىم (ھازىر ئەلى ناھىيىسىدە) چىقىپ، ئادەم قا-
ماش، مەخپى ئولتۇرۇشلەر ئەۋج ئېلىپ كەتتى، قوزغى -
لاڭ قىلمىساق باشقا ئامال قالمىدى دەپ كەلدى. مەن
ئۇنىڭغا ئەلى تەرەپ قوزغىلاڭ قىلىش بىتىمگە خىلاپ بو-
لىدۇدەۋاتىدۇ، دىدىم.

بىر يىغلىماقنىڭ كۆلىمىگىمۇ بار. 1949 - يىلى خەلق
ئازاتلىق ئارمىيىسى جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھ -
بەرلىگىدە شىنجاڭنى تېچلىق بىلەن ئازات قىلدى. ئۇلۇغ
كومپارتىيە بىز ھەر مىللەت خەلقىنى جاپا - مۇشەققەت،
بالايى - ئاپەتتىن قۇتقۇلدۇرۇپ چەكسىز خوشال قىلدى. گو -
مىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى قىرىپ تۈگۈتەلمىگەن تۇرپان
قوزغىلاڭچىلىرى شەرەپلىك ھالدا خەلق ئازاتلىق
ئارمىيە سېپىگە قوشۇلدى. ئەھۋال ئەنە شۇنداق تۇرۇقلۇق
ھازىر 35 يىل ئۆتكەندىن كېيىن بەزىلەر تۇرپان دىخان -
لىرىنىڭ ئىنقىلاۋى قوزغىلىڭىنى ۋەتەن بىرلىكىنى بۇ -
زۇش، خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش دەپ يەنە بىزنى ھاقا -
رەتلەپ توھمەت چاپلىسا بۇ ئەلۋەتتە ناھايىتى چوڭ نا -
ھەقلىق بولار. ھەقىقى ئەھۋالنى ئۆز بېشىمىزدىن كەچۈر -
گۈچىلەر قۇلۇغىمىزنى يوپۇرۇپ ئېلىپ ئەھۋالنىڭ ئەي -
نىنى خەلق ئاممىسىغا ئىنكاس قىلمىساق، ئىنقىلاپ يو -
لىدا قۇربان بولغان قېرىنداشلىرىمىزنىڭ قەبرى ئالدى -
دا قاندىقمۇ باش كۆتۈرۈپ تۇرالايمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن
ھەقىقى پاكىت — ھېچقانداق بۇرمىلانماستىن، تۇرپان
خەلقىنىڭ 1947 - يىلدىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە
قارشى كۆتەرگەن قوزغىلىڭى ئىنقىلاۋى ھەركەت دەپ تا -
رىخ سەھىپىسىدىن ئورۇن ئېلىشى كېرەك. تارىخ بۇنىڭدىن
ھۆكۈم چىقارسۇن.

1933 - 34 - يىللاردا قەشقەردىكى خەلق قوزغىلاڭلىرى ۋە قىرغىزلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

ھوسۇيىن ھاجى

1

ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولغان شىنجاڭدا ئوتمۇشتىكى قۇللۇق ۋە پېودالىزىمنىڭ ھوكۇمرانلىق قىلغان جاھالەت دەۋرىدە زۇلۇمغا چىدىماي ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتكە قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرى داۋاملىق بولۇپ تۇرغانلىقى تارىخىمىزدا ناھايىتى ئېنىق.

ماركسىزىملىق نۇقتىئىنەزەردىن قارىغاندا قەيەردە زۇلۇم - ئېزىلىش ۋە بېسىم كوپ بولىدىكەن، شۇ يەردە قوزغىلاڭ ۋە ئىنقىلاپ پارتلايدۇ، دىگەن داۋلىغا ئاساسلانغاندا يېقىنقى زامان تارىخىمىزدا جەنۇبى شىنجاڭ ۋە قەشقەر رايونىدا كونا ئىستىبدات چىرىك ھاكىمىيەتكە قارشى كوتۇرۇلگەن قوزغىلاڭلار ھەرگىز تەسادىپى ئەمەس. ئۇ دەۋردە خەلققە بولۇۋاتقان زۇلۇم ھەقىقەتەن ئېغىر ئىدى.

مەسىلەن: قەشقەردە ھوكۇمرانلىق قىلغان ماتىتەي،

چىكىدىن ئاشقان ۋەھشى زالىم ئىدى. ئۇ خەلقلەرگەزۇ-
لۇم سېلىپ دىخانلارنى مەجبۇرى ھايداپ كېلىپ بوز يەر
ئاچتۇرغان ئىدى. بۇ جەريانىدا ئۇرۇپ - چېپىپ ئۆلتۈ-
رۈلگەن ئادەملەر ناھايىتى كوپ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ-
لۇغچاتتىكى ماي كانىنى ئاچتۇرۇپ، مۇم شام ياسىتىپ،
قىرغىز خەلقىنى قىيناپ بىكارغا ئىشلىتىپ جېنىدىن جاق
تويغۇزدۇ. ئۇ يەنە تۇرمۇشتا چىر دىكلەشكەن شەھۋەتپەرەس
ئىدى. قۇۋۋەت دورىسى ياسىتىمەن دەپ خەلققە مىڭدانە
ئاق قۇشقاچنىڭ تىلى ۋە مىڭىسىنى ئالۋاڭ سالدۇ. نە-
تىجىدە بىر كەمبەغەلگە 100 دانە قۇچقاچ ئالۋاڭ چۈشكەندە ئۇ
كەمبەغەل قۇچقاچنى تۇتالمايدۇ. تۇتسىمۇ سانىنى توشقۇزالماي-
دۇ. بەگ „قېنى قۇچقاچ" دەپ سوراپ كەلگەندە، كەمبەغەل تۇ-
تالمىدىم دەپ جاۋاپ بېردۇ. زالىم بەگ ئۇنى كايىپ - تىللاپ
ماتىتەيگە مەلۇم قىلىدۇ. ماتىتەي ئۇ كەمبەغەلنى تۇتتۇ-
رۇپ كېلىپ، ئۇزىنىڭ پېيىنى كېسىپ تاشلايدۇ. مۇشۇنىڭ-
غا ئوخشاش زۇلۇم توپەيلىدىن خەلقنىڭ قارشىلىقى كۈ-
چىيىدۇ. ئۇرۇمچىدىكى ياڭجاڭجۇنغا ئەرزە ۋە ئىنكاسلار
كوپلەپ بارغاندا، ياڭزېڭشىن خۇيزۇلارنىڭ مەزھەپچىلىك
زىددىيىتىدىن پايدىلىنىپ ئاقسۇ ئۇچتۇرپاندا تۇرغان ما-
شياۋۇغا بۇيرۇق بېرىپ 1926 - يىللىرى ماتىتەينى يوقى-
تىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا ماشياۋۇ قەشقەر ۋالىسى بولىدۇ.
شۇ تەقلىتتە ئورۇن ئالماشقان بىلەن تۇزۇم ئالماشمىغان-
لىقتىن يەنە ئوخشاشلا ئىزىلىش - ئىزىلىش داۋام قىلىۋې-
ردۇ. مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان ئېغىر ئەھۋاللار خەلق قوز-
غىلىڭىنىڭ پارتلىشىغا سەۋەپ بولغان.

ئىككىنچىدىن 1927 - يىللاردىن باشلاپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پەرغانە رايونى ۋە باشقا جايلاردىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىغا قارشى تۇرغان بىر مۇنچە كىشىلەر قېچىپ كېلىپ سوۋېت-جۇڭگو چېگرىسىدا تۇرۇۋېلىپ، بۇلاڭ - تالاڭ يۈرگۈزدى. بۇلار جانىبەك قازى، خال خوجا، هادى، ھەيت مۇبارەك ۋە باشقىلار ئىدى. بۇلار سوۋېت ئارمىيىسى بىلەن سوقۇشۇپ كۆچى يەتمىگەندە جۇڭگو چېگرىسىغا قېچىپ كېلىپ باش قاچۇرۇپ يۈرۈشىدۇ. مۇشۇ ۋاقىتلاردا 1927 - 28 - يىللىرى جۇڭگو چېگرىسىدا تۇرغان ئىسخاقبەك، ماتى، شابىدان دېگەن ياشلارنى سوۋېت ئىتتىپاقى چاقىرتىپ ئېلىپ كېتىپ ئىككى يىل تەربىيەلەپ قايتۇردى.

1929 - 30 - يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقى قەشقەر ھوكۇمىتىگە "سوۋېتتىن قېچىپ كېلىپ چېگرىدا تۇرۇۋالغان باسمىچىلارنى تۇتۇپ بېرىش، ياكى ھوكۇمەت ئۆزى بىر تەرەپ قىلىۋېتىش" توغرىسىدا ئۆتۈنۈش قىلىپ قىستايدۇ. قەشقەر ۋالىسى ماشياۋۋۇ باسمىچىلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ: "سىلەرنى پۇقرا قىلىپ ئالىمەن" دەپ چاقىرتىپ كېلىپ ئۇلارنىڭ باشلىقى جانىبەك قازىنى خوتەنگە پالايدۇ. بۇلارنى ئەگىشىپ كەلگەن ياكى ئۆزى كەلگەن نۇرغۇنلىغان سودىگەر ياكى دىخان - چارۋىچى ئۆزبېك، قىرغىزلار قەشقەر رايونىدىكى يېزا - شەھەر ۋە تاغ خەلقلىرى ئارىسىغا سىڭىپ كىرىۋېلىپ يۈرىۋېرىدۇ. ھوكۇمەت تەرىپىدىنمۇ بۇلارنى سۈرۈشتە قىلىپ چىقىپ، يۇرتلىرىغا قايتىپ كېتىڭلار، دەپ ھايداشقا باشلايدۇ. شۇن-

داق قىلىپ ئىككى دولەت ئوتتۇرىسىدا قىسىلىپ قالغان بۇنداق ئادەملەرمۇ بىرەر قوزغىلاڭنىڭ بولۇشىنى ئۈمىت قىلاتتى.

2

1931 - 32 - يىللاردا پارتلىغان قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭى بارغانسېرى ئۇلغىيىپ، تۇرپان، پىچان، توقسۇنلارغا كېڭىيىدۇ. 1932 - يىلىنىڭ ئاخىرى ۋە 1933 - يىلىنىڭ باشلىرىدا ئەسلى توقسۇنلۇق كۆچاردا تىرانسپورت كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تۆمۈر ئېلى ۋە كۆچارلىق ھەمدەم بەگ ھاجى قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا دىخانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ. ئۇلار كۆچار ۋە ئاقسۇلارنى ئىشغال قىلىپ قەشقەر تەرەپكە يول ئالىدۇ. بۇ چاغدا قەشقەردىن ياڭ تۇەنجاڭ (ياڭ چىڭمىن) ئەسكەر تارتىپ تۆمۈر ئېلىنىڭ ئالدىنى توسۇش ئۈچۈن ئاقسۇغا بارىدۇ. ئىككى تەرەپ بىرىنچى قېتىمدا ياقېرىقتا سوقۇشىدۇ. ئىككىنچى قېتىمدا مارالۋېشىنىڭ تۇمشۇق دېگەن يېرىدە سوقۇشىدۇ. ئەنە شۇ چاغدا يەنە قەشقەر ۋالىسى ماشياۋۋۇ ئۇلۇغچات چېگرىسىغا مەسئۇل بولۇپ، تۇيۇندا تۇرىدىغان چىڭ تۇڭلىڭنى ياڭ تۇەنجاڭغا ياردەمگە ئەۋەتمەكچى بولىدۇ. چىڭ تۇڭلىڭ قىرغىزلاردىن 100 نەپەر ئەسكەر ئېلىپ ماڭماقچى بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئۈزۈندىن چىڭ تۇڭلىڭنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ كەلگەن ئوسمان ئېلىمۇ بار ئىدى. شۇنىڭدەك سوۋېت يېرى-

ده باسمىچى بولۇپ سوقۇشلاردا چىنىققان قوشمەت، ھا-
دى دىگەنلەرمۇ بار ئىدى. بۇلار تاغ يولى بىلەن قارا
جۇل ئارقىلىق پىچان دىگەن جايغا كېلىپ توختى بەگ
دىگەن كىشىنى كەلپىن تەرەپكە تىلك - تىلاشقا ئىۋە-
تىدۇ. توختى بەگ ئەھۋال ئىگەللەپ: «كېلىۋاتقانلار مۇ-
سۇلمان ئىكەن، بىز مۇسۇلمان تۇرۇپ ئۇلارغا قارشى ئوق
ئاتساق چوڭ گۇنا بولىدۇ. خەلقلەر ئۇلارنى قوللايدىكەن،
كونا ھوكۇمەت يېڭىلىدۇ، دىگەن پاراڭلار كوپ ئىكەن»
دەپ كېلىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان باشلىقلار بىر چەتكە چىقىپ
مەسلىھەتلىشىپ نەيزىنىڭ ئۇچىنى ئارقىغا ياندۇرۇپ چىك
تۇڭلىكىنى ئولتۇرۇپ قورالLIرىنى ئېلىپ قەشقەرگە قاراپ
يۈرۈش قىلايلى دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەتىسى چىكىنى ئول-
تۇرىدۇ ۋە ئوسمان ئېلىنى باشلىق قىلىپ سايلىشىدۇ. بۇ
ئىش 1933 - يىلى 3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا بولغان ئىدى. ئۇ-
لار ئەمدى قاراجۇل، تىگورمىتى، تېرەك، توۋيۇن، قىزىل
ئوي قاتارلىق جايلارغا ئادەم ئىۋەتىپ چاقىرىق قىلىپ
ئۇ يەرلەردىن بىر مۇنچە ئادەم توپلاپ، ئاتۇشقا كېلىپ
يەنە ئادەم توپلاپ، كالتەك - چوماق، نەيزە - قىلىچلار
بىلەن داغدۇغۇلۇق ھالدا قەشقەر شەھرىگە ھوجۇم قىلى-
دۇ. قەشقەر كونا شەھەرنىڭ سېپىللىرىنى بۇزۇپ يول سې-
لىپ ئاتلىق چىقىپ سېپىل ئۈستىنى ئىگىلەپ سوقۇش
قىلىش ئارقىلىق شەھەرنى ئىشغال قىلىدۇ ۋە يېڭى
شەھەرنىمۇ ئىشغال قىلىۋالىدۇ.

ئوسمان ئېلى سىجاڭلىق ئۇنۋان بىلەن سىبۇغا ئو-
رۇنلۇشىدۇ. بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن توۋمشۇق-

تىكى ئۇرۇش ئاياقلىشىپ ياڭ تۆەنجاڭ تەسلىم بولۇپ
تومۇر سىجاڭ ۋە مازىخۇي دىگەنلەر (ماجەنساڭ) قەشقەر-
غە كېلىپ، تومۇر سىجاڭ ۋالى مەھكىمىسىگە، مازىخۇي
يېڭى شەھەرگە ئورۇنلۇشىدۇ.

3

قەشقەر ئاتۇشلۇق ساۋۇت داموللا ئابدىباقى ئوغلى دىگەن كىشى دىنىي ئوقۇشنى ئەلاچىپۇتتۇرگەندىن كېيىن، چەت دولەتلەرگە چىقىپ سوۋېت ئىتتىپاقى، تۈركىيە، ئەرەبىستان، مىسىرلارنى ئايلىنىپ يۈرگەن ۋاقىتتا قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭى كوتۈرۈلىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ساۋۇت داموللا قايتىپ كېلىپ خوتەندە كورۇنۇشتە مەدرىسىدە دەرس ئېيتىپ، ئەمەلىيەتتە قوزغىلاڭغا جىددى تەييارلىق قىلىدۇ. ئوسمان ئېلى باشلىق قىرغىزلار قەشقەرگە بېسىپ كىرگەنلىكىنى ئاڭلاپلا، ساۋۇت داموللا، مۇھەممەت ئىمىن بوغرا، ئۇنىڭ ئۇكىلىرى ئەمىر ساھىپ (نۇر مۇھەممەت)، شاھ مەنسۇر (ئابدۇللا مەخدۇم)، مۇھەممەتنىياز ئەلەم، توخسۇنلۇق ئابدۇلخەبىرھاجى قاتارلىق كاتتا دىنىي ئولىمالار باش بولۇپ، قوزغىلاڭ كوتۈرۈپ تېز ۋاقىت ئىچىدىلا خوتەن ۋىلايىتى بويىچە ھەممە جايلارنى ئىشغال قىلىپ كونا ھوكۇمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ. ئاردىن ئۇزۇن ئوتمەيلا ساۋۇت داموللا، ئىلگىرى خوتەنگە پالانغان قىرغىز جانىبەك قازى، شامەنسۇرلار قەشقەرگە كېلىدۇ. ئۇلار موي-دىنخانباينىڭ بېغىدا مېھمان سۈپىتىدە چۈشۈدۇ. شۇ ئاردا شا مەنسۇر (ئاب-

دۇللا مەخدۇم) بىر ئولتۇرۇشتا «بۇ ھارۋىكەش چوڭ ئىش-
لارنى باشقۇرالمايدۇ، ئۆزى بىكارغىلا ئاۋارە بولۇپ يۈ-
رۈيدۇ،» دىگەن سوزنى قىلىدۇ. بۇ گەپ تۇمۇر ئېلىگە
ئاڭلىنىدۇ-دە، تومۇر ئېلىنىڭ ئاچچىقى كېلىپ خوتەن-
لىكلەرنى قۇرالسىزلاندۇرۇپ، باشلىقلىرىنى نەزەربەنت قى-
لىپ قويىدۇ. مانا شۇ پەيتلەردە يەكەن شەھىرى تېخى
قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتمىگەن، كونا ھوكۈمەت
ئەسكەرلىرى تۇپلىنىۋاتقان ھالەتتە ئىدى. يەكەننى ئې-
لىش ئۈچۈن ئوسمان ئېلى ئوراز تۆەنجاڭنى، تومۇر ئېلى
بولسا ھاپىز لۈيجاڭنى ئەۋەتىدۇ. ئۇلار يەكەنگە يېقىن
بارغاندا يەكەن شەھىرىدىكى ئاخۇنلار ۋە يۇرت باشلىق-
لىرى ۋەكىل بولۇپ چىقىپ «بىز تەسلىم بولۇمىز، مۇسۇل-
مان بول دىسىڭىز قوبۇل قىلىمىز، بىزگە ئامانلىق بەرسە
ئوز يۇرتلىرىمىزغا قايتىپ كەتسەك ياكى قەشقەرغە بار-
ساق» دەيدۇ، بۇ تەرەپمۇ ماقۇل بولۇپ ۋەدىلىشىپ سو-
قۇش قىلمايدىغان بولىدۇ. ئاندىن يەكەندىكى كونا ھو-
كۈمەت ئەسكەرلىرى ۋە ئەمەلدارلىرى كۆچۈپ چىقىپ قەش-
قەرغە ماڭغاندا ئوراز بىلەن ھاپىزنىڭ ئەسكەرلىرى باش-
باشتاقلىق قىلىپ ئولجىغا قىزىقىپ ھەممىنىڭ
سېپى دىگەن سايلىقتا ئۇلارنى بۇلاپ - تالايدۇ.
ئىككى تەرەپ ئۇرۇشۇپ نۇرغۇن قان توكۈلىدۇ. بۇ-
لارنىڭ بىر قىسمى قەشقەر يېڭى شەھەرگە قېچىپ كېلىپ
مازىخۇيدىن پانا تىلەيدۇ. يانا بىر تەرەپتىن ئۇرۇمچى
تەرەپتە خوجا نىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭلارنىڭ ئا-
رىسىدا زىددىيەت پەيدا بولغانلىقىنى ئاڭلاپ قەشقەردىكى

مازىخۇي بىلەن تومۇر ئېلى ئوتتۇرىسىدىمۇ زىددىيەت پەي-
دا بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تومۇر ئېلى مازىخۇينى قىس-
تاپ باش قوماندانلىق تامغىسىنى تاپشۇرۇپ ئالىدۇ. ئوس-
مان ئېلى بولسا قەشقەرنى مەن پەتھى قىلغان، شۇڭا مې-
نىڭ باش قوماندان بولۇشۇم كېرەك دەپ، تومۇر ئېلىنىڭ
باش قوماندان بولۇشىغا نارازى بولىدۇ. شۇ پەيتتە ئوس-
مان ئېلى بىلەن مازىخۇي ئاستىرتىن سوزلۇشۇپ ئىددىيە
جەھەتتە مەخپى كېلىشىم قىلىپ باش قوماندانلىقنى
ئوسمانغا ئوتكۇزمەكچى بولۇدۇ. شۇنداق قىلىپ ئوسمان
ئېلى بۇزۇلۇپ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ تاققا چىقىپ كېتى-
دۇ. تومۇر بۇنى ئاڭلاپ مازىخۇيغا ئوسماننى قوغلاشقا بۇي-
رۇق قىلىدۇ ۋە ئوزى ئەسكەر ئالماي يالا كىچىك ماشىنىغا
ئولتۇرۇپ ئوسماننىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەتكەن ئەسكەر-
لەرنىڭ ئەھۋالىنى كورۇپ كېلىشكە ماڭىدۇ. ئۇ، ئۇيەر-
گە بېرىپ قايتىپ كېلىۋاتقاندا يول ئۇستىدە مازىخۇي-
نىڭ ئەسكەرلىرى ئۇچرايدۇ، ئۇ ماشىنىنى توختۇتۇپ مازى-
خۇينىڭ ئەسكەر باشلىقلىرىنى ۋاقتىدا كەلمىدىڭلا دەپ
تەنقىت قىلىدۇ. تۇنگان ئەسكەرلىرى شۇ يەردە ئوق چى-
قىرىپ تومۇر ئېلىنى ئولتۇرىدۇ.

قەشقەر شەھرىدىكى يۇرت چوڭلىرى ئوسمان ئېلى-
نىڭ دوستلىرىغا كىشى ئەۋەتىپ خەت يېزىپ ئۇنىڭ قاي-
تىپ كېلىپ قەشقەر شەھرىدىكى پۇتۇن خەلقنى مازىخۇي-
نىڭ قولىدىن قۇتۇلدۇرۇۋېلىشنى موراجىئەت قىلىدۇ. ئوس-
مان بۇنى ئاڭلاپ دەرھال قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ مازى-
خۇينىڭ ئەسكەرلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ شەھەرنى تىنجىتىدۇ.

يۇقۇرىدىكى رەسىمنىڭ چۈشەندۈرۈشى

1933 - يىلى 6 - ئايدا غالىبىيەتنى تەبرىكلەپ قەشقەر
تۆمەن بويىدا ئۇيغۇر، قىرغىز ئەسكەرۋە ئەمەلدارلار بىرلىكتە
چۈشكەن رەسىم: سولدىن: 1-كىشى تۆمۈر سىجاڭ، 2-كىشى
ھامۇتخان لۈيجاڭ (تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئوڭ يېنىدا ئوسمان سىجاڭ
بار ئىدى. 50 يىلغا يېقىن ساقلاش جەريانىدا چاشقان
قىرقىپ قويغان)

2 - رەتتە: قالپاق كەيگەن كىشى زاكىر (قازاق)
دوپپىچان كىشى شاكىر (قازاق) ۋە باشقا قىرغىزئەسكەرلەر.

ھانا شۇنىڭدىن كېيىنلا قەشقەرنى ئىككى قېتىم پەت-
ھى قىلغان (ئاچقان) غازى ئوسمان پاشا دېگەن ئۇنۋان-
غا ئىگە بولىدۇ. قالغان ئۆزبېك، ئۇيغۇر ھەربى باشلىق-
لارمۇ ئوسماننىڭ باش قوماندان بولۇشىنى ئېتىراپ قى-
لىدۇ.

4

تۆمۈر ئېلى ئۆلگەندىن كېيىن نەزەربەنتتە تۇرغان
ساۋۇت داموللا، شاھ مەنسۇر، جانىبەك قازىلار ئازات بو-
لىدۇ. شاھ مەنسۇر خوتەنگە قايتىدۇ. جانىبەك قازى ئوس-
ماننىڭ يېنىدا قالىدۇ. ساۋۇت داموللا بولسا دىنىي ئى-
لىم جەھەتتە ئىناۋىتى ئۈستۈن بولغاچقا يەرلىك خەلق-
لەر بولۇپمۇ سودىگەر بايلار بۇ كىشىنى ھۆرمەتلەپ يۇ-
قۇرى كۆتۈرىدۇ. يانا بىر تەرەپتىن، شۇ چاغدا سوۋېت
ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشىدىن قېچىپ كەل-

گەن ئۆزبېك سودىگەرلەر، قول ھونەرۋەنلەر، زىيالىلار، پېۋدال - پومېشچىكلەر ۋە ئاخۇن - موللىلار ساۋۇت دامۇللىنىڭ پان ئىسلامىزىم تۈسىنى ئالغان مىللەتچىلىك تەشۋىقاتىغا يېقىندىن ئەگەشتى. ساۋۇت داموللا ئۆزىدە ھەربى كۈچ بولمىغانلىقى ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قېچىپ كېلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ھەرىكەت قىلىۋاتقان ئۆزبېك، قىرغىزلارنىڭ ھەربى كۈچلىرىنى ئۆزىگە تارتتى. يۈسۈپجان قۇربېشى، سېتىۋالدىجان دىگەنلەر ئۆزىنىڭ ھەربى كۈچى بىلەن ساۋۇت داموللىنى قوللايدۇ. سۇلتان جان، قاسىم جان، زېرىپ قارى ھاجى قاتارلىق ئۆزبېكلەرمۇ قوللايدۇ. ئوسمان ئېلىنى باش قوماندان دەپ ماختاپ ئۆزىگە تارتتى. سودىگەر ۋە دىنىي ساھەدىكى ئاتۇشلۇقلارمۇ قوللايدۇ. شۇنداق قىلىپ ساۋۇت داموللا «شەرقى تۈركىستان ئىسلام ھۆكۈمىتى» قۇرۇش ئىشىگە جىددى كىرىشتى.

بۇ چاغدا مەيلى ئوسماننىڭ، مەيلى ساۋۇت داموللىنىڭ قول ئاستىدىكى كۈچلاردا ئىككى خىل كۈچ يەنى سوۋېتكە قارشى كۈچ بىلەن سوۋېت پەرەس كۈچ مەۋجۇت بولۇپ بىر - بىرسى بىلەن قارىمۇ - قارشى تۇراتتى. مەسىلەن: ئوسماننىڭ قارىمىقىدا جۇمە باي دىگەن بىر ئوپىتسىر بولۇپ، ئۇ سوۋېتپەرەس ئىدى. بۇنى ئوسمان جازالىماقچى بولغاندا قالغانلار تىلەپ ئالغان ئىكەن. مەرھوم ئىسخاقبەگمۇ شۇ چاغلاردا پەيجاڭ بولۇپ، بۇمۇ سوۋېتپەرەس ئىدى. يەنە ئوسماننىڭ ئەڭ يېقىن ئادىمى ھادى دىگەن ئادەم جانىبەك قازىنى سوۋېتكە تۇ-

تۇپ بېرىپ ئۇنۋان ۋە مۇكاپات ئالماقچى بولىدىكەن. ئوسماندىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندىكى ئوراز تۇەنجاڭ دىگەننىڭ بالدۇردىن تارتىپ ئوسمان بىلەن زىددىيىتى بولغان ئىكەن. ئورازنىڭ ئوسمان ئېلىغا قارىغاندا ئىنا-ۋىتى ۋە نوپۇزى يۇقۇرى بولغاچقا ئوپېتسىرلەر، ئەسكەر-لەر، پۇقرالار ئۇنى ھىمايە قىلىدىكەن. مۇشۇنداق ئەھ-ۋال ئاستىدا ئوراز، جانىبەك قازى، جۇمە باي، ئابدۇ-خالىق، ئابدۇللا قاتارلىق باشلىقلار ئىددىيە جەھەتتە بىر-لىشىپ، ئوسماننى يىتىم قالدۇرۇپ قىيىن ئەھۋالغا چۈ-شۈرۈپ قويۇدۇ. ئامالسىز قالغان ئوسمان ئۆز يۇرتىغا قې-چىپ تاقىقا چىقىپ كېتىدۇ. بۇلار ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنى تۇتۇپ كېلىدۇ. نەتىجىدە ھادى، ئوسمان ئېلىلارنى ئىس-لام شەرىئىتى چەكلىگەن ئىشلارنى قىلدى، كوپ خوتۇن ئالدى، پاھىشە ئويىندى، ھاراق ئىچتى، ئەپيۇن چەكتى، ناماز ئوقۇمىدى، ۋاھاكازا دىگەن جىنايەتلەرنى توقۇپ، ھادىغا ئولۇم جازاسى بېرىپ ئوسمان بىلەن قوشمەتنى يەكەنگە سۈرگۈن قىلىدۇ. ئورازنىڭ قارىمىقىدا پەيجاڭ بولۇپ تۇرغان ئىسخاقبەك چېگرا ساقلاش ۋەزىپىسىنى ئو-تىسەم دەپ ئەسكەرلىرى بىلەن سىنخانىدا چېگرا ساق-لايدۇ. ئوسمان ئېلىنىڭ ئورنىغا ئوراز باش قوماندان بولىدۇ.

ئەمدى ساۋۇت داموللا بولسا قەشقەرنىڭ باي - پېو-دالىلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ھوكۇمەت تەشكىل قى-لىشقا ئالدىرايدۇ. يانا بىر تەرەپتىن يېڭى شەھەردىكى مازىخوي بىلەن داۋاملىق سوقۇشۇپ تۇرۇدۇ. بۇ ئۇرۇشقا

يۇسۇپجان قۇر بېشىنى قوماندان قىلىدۇ. ساۋۇت داموللا
بىر نەچچە قېتىم يىغىن ئېچىپ بىر لايىھە ئىشلەپ «شەر-
قىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ھۆكۈمىتىنى قۇرۇپ خوجا-
نىياز ھاجىنى جۇمھۇر رەئىس، ئۆزىنى باش ۋەكىل (زۇڭلى)
دەپ بىر نەچچە مىنىستىرلىكلەرنى تەيىنلەيدۇ. شۇ چاغدا
ئاقسۇدا تۇرغان خوجانىياز ھاجىغا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ
ئەھۋالنى مەلۇم قىلغاندا، خوجانىياز ھاجى: "مەن شىڭ
شىسەي بىلەن مۇئاھىدە تۈزگەن، بۇنىڭغا قوشۇلمايمەن"
دەپ جاۋاپ قايتۇرىدۇ، ئەلچىلەر بۇ جاۋاپنى ئېلىپ
قايتىپ كەلگەندە ساۋۇت داموللا ئۇنىماي "ھېچ بولمىغاندا
بىر ئاساس بولۇپ قالار" دەپ ئالدىراپ 1933 - يىلى
11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ھۆكۈمەت تەشكىل قىلغانلىقىنى
ئېلان قىلىدۇ، جۇمھۇر رەئىسلىكنى خوجانىيازھاجىغا قال
دۇرۇپ ساۋۇت داموللا زۇڭلى، چىپاق قازى دېگەن قىر-
غىز فۇزۇڭلى، يۇنۇسبەك ئىچكى ئىشلار مىنىستىرى، قو-
شۇمچە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى، ئوراز دۆلەت مۇدا-
پىئە مىنىستىرى قوشۇمچە قەشقەر شەھرىنىڭ شەنجاڭى.
ئېلى ئاخۇن (ئېلى ۋاگان) سودا مىنىستىرى، سۇلتانجان
دېگەن ئۆزبېك باش كاتىپ (ئۇ كىشى ھازىر تۈركىيىدە بار-
مىش)، كۆچارلىق مۇھەممەت نىياز ئەلەم ھاجى بىر مى-
نىستىر، ئابدۇللا دېگەن قىرغىز كىشى بىر مىنىستىر قا-
تارلىقلارنى تەيىنلەيدۇ، ساۋۇت داموللا ئۆزىنىڭ ئىش-
خانىسىنى شەھەرنىڭ سىرتىدىراق بىر يەرگە
قۇرىدۇ، ساۋۇت داموللا ئۆز قولى بىلەن پارس تىلىدا
خەت يېزىپ ئافغانىستاندىن ياردەم سورايدۇ.① يەنە بىر

تەرەپتىن ئافغانىستاندا تۈرۈشلۈق تۈركىيە كونسۇلىغا خەت يېزىپ ئۈستۈن ئاتۇش ئىكساقلىق قادىر هاجى دېگەن سو-دىگەرنى ئەۋەتىدۇ، بۇ كىشى بېرىپ ئۇ يەردىن جاۋاپ ئېلىپ قايتىپ كېلىدۇ، تۈركىيە كونسۇلى بىر ئايغا قال-ماي قورال - ياراق ۋە باشقا نەرسە - كېرەك ياردەم ئەۋە-تىمەن، هازىر ۋەزىيەت ساۋۇت داموللا ئۈچۈن قولاي-سىز، ئۇنى قاغىلىققا ئەكېلىپ قويۇپ زورۇر تېپىلغاندا قاغىلىقنىڭ تاغلىق رايونىدا چارۋىچىلار ئارىسىغا يوشۇرۇپ تۇرساڭلار دەپ تاپشۇرىدۇ ھەم بەش ئاتار مىلتىققا دورا ياسايدىغان ئىككى تېخنىك قوشۇپ ئەۋەتىدۇ، بۇ هوكۈ-مەت ئاق قەغەز ۋە ئاق لاتىدا پۇل بېسىپ چىقىرىپ تارقاتتى، «ئەركىن تۈركىستان» ناملىق گېزىت نەشىر قى-لىپ قۇتلۇق شەۋقى باش مۇھەررىرلىك قىلىدۇ، قوياشبەك تەخەللۇسلۇق بىر ئۇيغۇر كىشى شۇ چاغدا بېرلىندە چى-قىدىغان «ياش تۈركىستان» ناملىق ژورنالغا بۇ قوزغى-لاڭنىڭ ئەھۋالىنى خوجانىياز هاجى بىلەن ساۋۇت داموللا ئوتتۇرىسىدىكى ئەھۋاللارنى يېزىپ تەپسىلى خەۋەر بې-رەتتى؛ ئەسكەرلەرگە ھەربى تەلىم - تەربىيە بېرىدىغان ئەھمەت تەۋپىق دېگەن بىر تۈرك ئىنىستىرۇكتورمۇ بول-غان.

① پارىس تىلىدا يېزىلغان بۇ خەتنىڭ كۆپىيىسىنى 1958-يىلى ئىبراهىم تۇردىنىڭ قولىدا كۆرگەن ئىدىم.

5

ئۈرۈمچى ئەتراپىدا خوجانىياز ھاجى بىلەن ما-
جۇڭيىڭنىڭ ئوتتۇرىسى بۇزۇلۇپ، خوجانىياز ھاجى شىڭ-
شىسەي بىلەن كېلىشىم تۈزگەندە ماجۇڭيىڭ بۇنىڭغا قات-
تىق غەزەپلىنىپ: خوجانىياز ھاجى، مېنى ئاتايىن تەك-
لىپ قىلىپ ئەكىلىپ مۇشۇنداق ئەسكى ئىش قىلامدۇ
دەپ شىڭ شىسەي بىلەن قىلىشۋاتقان ئورۇشنى توختۇتۇپ
خوجانىياز ھاجىنى قوغلاپ، جەنۇبى شىنجاڭغا قاراپ ما-
ڭىدۇ. خوجانىياز ھاجى قاراشەھەر ئەتراپىدا، بىرنەچچە
قېتىم ئېلىشىپ، داۋاملىق يېڭىلىدۇ ۋە قېچىپ كورلا،
كۇچارلارغا كېلىدۇ، ۋە ئاقسۇدىكى باي سىجاڭدىن يار-
دەم سورايدۇ، ماجۇڭيىڭ بولسا، قارا شەھەرنى
ئىگەللەپ، بىر مەزگىل دەم ئېلىپ تۇرۇدۇ،
باي سىجاڭنىڭ قول ئاستىدا ئاقچى ناھىيىسىدىن
بارغان 100 دىن ئارتۇق ئەسكىرى بار يۇسۇپ ئىسمە-
لىك بىر يىڭجاڭ بولغان، باي سىجاڭ بۇ كىشىگە بىر
نەچچە لەن ئۇيغۇر ئەسكەرنى قوشۇپ، ياردەمگە ئەۋەتى-
دۇ. خوجانىياز ھاجى بولسا، قىرغىزلار تاققا ماسلىشىدۇ
دەپ، يۇسۇپنى ھەم مۇيدۇن يىڭجاڭنى باشلىق قىلىپ، باش
ئەگمىنىڭ بوغىزى (تارقاپچىغاي) نى توستۇرۇپ، ئىستىھ-
كام قۇرۇدۇ، بۇلارمۇ چىڭ تۇسۇپ ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەر-
لىرىنى ئۆتكۈزمەيدۇ. 1933 - يىل 8 - ئايدا خوجانىياز
ھاجى كۇچاردىن ئاقسۇغا كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئۈچتۇرپاندا

سوۋېت ئىتتىپاقىغا مال ئوتكۈزۈپ سوددىگەرچىلىك قىلى-
دىغان، بۇرۇن تومۇر ئېلىنىڭ قارمىغىدا بولۇپ كېيىن
ئۈچتۇرپاندا تۇەنجاڭ بولۇپ تۇرغان قىرغىز قۇلبەگنىڭ
مەسلىھەتچىسى هاشىم ئاقساقال (ئابدىكېرىم ئابباسنىڭ
ئاتىسى) ۋە ئۇنىڭ ئۇكىسى مامۇت بايدىگەنلەرنى قارا-
قول ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئىۋەتىپ قورال سېتى-
ۋالماقچى بولىدۇ. باي سىجاڭ ھەر بىر ناھىيە ۋەچار-
ۋا رايونلارغا ئاخۇنلارنى ئىۋەتىپ في سەبىلىللا (حۇدا
يولىدا غازات ئۈچۈن) ياردەم دەپ قوي ئىئانە توپلايدۇ.
هاشىم ئاقساقال سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سوزلۇشۇپ 80 مىڭ
قوي ئوتكۈزۈپ، ياراق ئالماقچى بولۇپ يولنى قار بېسىپ
قالغانلىقتىن مالنى ئوتكۈزەلمەي كېيىنكى يىلى ئەتىيازدا
ئوتكۈزمەكچى بولۇپ ۋەدىلىشىپ قورالنى ئېلىپ كېلىدۇ.
خوجانىياز هاجى بولسا، ئاقسۇدا ئەسكەرلىرىنى بىر
قاتار رەتكە سېلىپ، يېڭى قورال بىلەن قوراللاندۇرۇپ،
ماجۇڭيىڭ ئىۋەتكەن مافۇيۈەن قىسىملىرى بىلەن قارايۇل-
غۇندا بىر قېتىم سوقۇش قىلىدۇ. نەتىجىدە يەنىلا مەغ-
لۇپ بولۇپ قېچىپ قاخشال يولى بىلەن قەشقەرگە قاراپ
ماڭىدۇ، باي سىجاڭغا ئوق تىگىپ ئولۇدۇ. ئەسكەرلىرى
چېچىلىپ كېتىدۇ، خوجانىياز هاجى قاخشال يولىدا پىت-
چان دىگەن جايغا يەتكەندە، قۇلبەگ خوجانىيازهاجىنىڭ
بىر ئىككى توگىدىكى ئوق-دورىسىنى تارتىۋالىدۇ. خو-
جانىياز هاجى 1933 - يىلى 12 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى مې-
ڭىپ 1934 - يىل 1 - ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىدا قەشقەرشەھ-
رىگە يېتىپ بارىدۇ.

6

خوجانىياز ھاجى ئاتۇشقا يېتىپ بارغاندا، ساۋۇت داموللا ئەلچى ئەۋەتىپ «بىزنىڭ پىكرىمىزگە قوشۇلامدۇ، يوق، ئەگەر قوشۇلمىسا، قەشقەرگە كىرمىسۇن» دەيدۇ، خوجانىياز ھاجى مۇنداق قىيىن شارائىتتا، مەن قوشۇلاي دەپ ۋەدە بېردۇ. ئەلچى قايتىپ بارغاندىن كېيىن ساۋۇت داموللا دەرھال ھەربى-مەمۇرى باشلىقلارنى يىغىپ مەجلىس ئېچىپ (ئۇزى ھاكاۋۇر، جازىسى بار ئادەم ئىكەنمىش) «سىزلەرگە خۇش خەۋەر، خوجانىياز ھاجى بىزنىڭ پىكرىمىزگە قوشۇلۇپتۇ، ئۇ ئۇزىنى توزۇتۇپ كەپتۇ، ئەگەر ئۇنداق قىلمىغان بولسا، بىزنىڭ قەھرىمان ئوزبېك قوشۇنلىرىمىز ئۇلارنىڭ ئەددۇۋىنى بەرگەن بولاتتى، ئەگەر ئىتتىپاقلىشىدىغانلا بولساق، تۇنگانلارنىمۇيىڭەلىشىمىز مۇمكىن» دەپ سوزلىگەن. خوجانىياز ھاجى قەشقەرگە كىرگەندىن كېيىن، ساۋۇت داموللا بىلەن يەنىلا ئىتتىپاقلىشالمىغان، ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ قەشقەرگە كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ 10 كۇندەك تۇرۇپلا مەھمۇت سىجاڭ باشلىق ئاساسلىق ھەربى كۇچنى، نەرسە-كېرەكلىرىنى قاغىلىق تەرەپكە چېكىندۇرۇپ، ئۇزى 100 دەك ئادەمى بىلەن ئاتۇش ئارقىلىق ئاغو، تىكورمىتى تەرەپكە كېتىدۇ.

ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ قەشقەرگە كېلىۋاتقان ھەيۋىسىنى ئاڭلىغان ساۋۇت داموللا، يۇسۇپجان، ئورازلارشە-

ھەرنى تاشلاپ قېچىپ كېتىدۇ، ئۇراز تاقاقا كېتىدۇ. ما
جۇڭيىڭ قىسىملىرى قەشقەرگە يېقىن كېلىپ، ئەھۋال
كۆزۈتۈپ تۇرغاندا، شەھەر ئاخۇنلىرى، سودىگەرلىرى ئال-
دىغا چىقىپ "ئۇلار شەھەرنى تاشلاپ كەتتى، ھازىر شە-
ھەر بىزنىڭ. سىزلەرنى تەكلىپ قىلىپ كەلدۇق" دەپ ئۇ-
لارنى شەھەرگە باشلاپ كېلىپ ئورۇنلاشتۇرۇدۇ. بىر-ئىك-
كى كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، يۈسۈپجان قوۋۇر بېشى ماجۇڭ-
يىڭ قىسىملىرىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى جىق
زىيانغا ئۇچرىتىدۇ. ئاندىن ئۇلارنىڭ غەزىۋى ئورلەپ،
قەشقەر خەلقى بىزگە سۇيىقەست ئىشلەتتى. كۆڭلى قارا
ئىكەن دەپ قەشقەر شەھرىنى ئىككى قېتىم ئاتۇو قىلى-
دۇ ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلدۇردۇ ھەم يۈسۈپجانلارنى قوغ-
لاپ چىقىپ، تاشتۇرغان چېگرىسىغىچە ئۆتكۈزۈپ قايتىپ
كېلىدۇ. ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى يەنە خوجا نىياز ھاجى
يوشۇرۇنۇپ تۇرغان ئاغۇننىڭ بىر كەنتىنى ئاتۇو قىلىپ،
ئارقىسىدىن قوغلاپ تەك ۋە تار دىگەن جايدا ئىككى
قېتىم قاتتىق سوقۇشۇدۇ. خوجانىياز ھاجى 77 نەپەر كى-
شى بىلەن قېچىپ ئۇلۇغچاتقا بارىدۇ. ئوراز تۇنگانلارنى
ئۇلۇغچات تەرەپكە ئۆتكۈزمەيدۇ، خوجانىياز ھاجى ئۇلۇغ-
چاتقا بارغاندا، چىپاق قازى، ئىسخاق بەگلەر ھۆرمەتلەپ
ياخشى كۈتۈۋالىدۇ، خوجانىياز ھاجى بولسا، سوۋېت
ئىتتىپاقىدىن ياردەم سورايمەن، بۇرۇنقى قورالدىن قال-
غانلىرىنى ئالىمەن دەپ، سوۋېت چېگرىسىدىكى سىمخانى-
غا بېرىپ، مەرھۇم ئىسخاق بەككە مۇراجىئەت قىلىدۇ،
ئىسخاق بەك ۋاستە بولۇپ سۆزلۈشىدۇ. ئۇ يەردە نىمە

سوز بولغانلىقى ئېنىق ئەمەس. بەزىلەر ئازراق قورال بەردى دەيدۇ. خوجانىياز ھاجى شۇ يەرلەردە تۇرغان چاغدا، سوۋېت ئىتتىپاقى ئىسخاق بەك، ئاتىش بەگلەر ئارقىلىق، خوجانىياز ھاجىنى تۇتۇشنى پىلانلىغان ئىكەن. ئىسخاقبەك، ئاتىشلار مەسلىھەتلىشىپ، خوجانىياز ھاجىنى چىپاق قازىنىڭ ئۆيىگە مېھمانغا چاقىرىپ شۇ يەردە تۇتساق دىگەندە، چىپاق قازى "خەلق ئۈچۈن، دىن ئۈچۈن، جاپا چېكىپ ئىنقىلاب قىلىۋاتقان كىشىنى ھەرگىزمۇ تۇتۇپ بېرىشكە قوشۇلالمايمەن" دەپ ئۇنىمىغانلىقتىن ئەمەلگە ئاشمىغان.

خوجانىياز ھاجى ئۈلۈغچاتتىكى ۋاقتىدا قەشقەردىكى سوۋېت كونسۇلى بىر تاتار كىشىنى ئەۋەتىپ، ساۋۇت داموللا، زېرىپ قارى ھاجى، جانىبەك قازى، سۇلتانجان باشلىق 13 نەپەر كىشىنى قولغا ئېلىشنى بۇيرۇپ، شىڭ شىسەيىنىڭ بۇيرىقى دەپ تاپشۇردۇ. خوجانىياز ھاجى قايتماقچى بولغاندا، ئىسخاقبەك، چىپاق قازىلار ئادەم قوشۇپ تاغ يولى — بوستان تىرەك، ئوپال ئارقىلىق يېڭىسارغا يەتكۈزۈپ قويىدۇ. خوجانىياز ھاجى يېڭىسارغا يېقىن بىر كەنتتە تۇرۇپ، يەكەنگە ساۋۇت داموللىنى تۇتۇشقا ئادەم ئەۋەتىدۇ ۋە ئەمىر ساھىپقا ئوسمان ئېلىنى قويۇپ بېرىشكە خەت يازىدۇ. خوجانىياز ھاجى بۇيەردە تۇرغان ۋاقىتتا، ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى بىلەن شاھ مەنسۇر ۋە ئەمىر ساھىپلار قاتتىق ئۇرۇشىدۇ. شاھ مەنسۇر بىلەن ئەمىر ساھىپ ئىككىسى ئۆلىدۇ. ئەسكەرلىرىمۇ قىرىلىپ كېتىدۇ. خوتەندە باش قوماندانلىق قىلىپ

تۇرغان مەھتەمىن بوغرا ئەككى ئۆكىسى ئولۇپ مەغلۇپ
بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئافغانىستانغا قېچىپ كېتىدۇ. يەكەنـ
دىن ساۋۇت داموللاملارنى تۇتۇپ كېلىدۇ. شۇنداق قىلىپ
كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ھالدا قۇرۇلغان يالغان
«شەرقىي تۈركىستان» ھۆكۈمىتى 60 كۈندەك ئۆمۈر سۈرۈپ،
كۆزگى مامكاپىنىڭ بېشىدەك تۈزۈپ كېتىدۇ. ئوسمان ئېلى
يەكەندىن خوجانىياز ھاجىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، قولىغا
خەت بېرىپ، قەشقەرگە قايتۇرىدۇ. خوجانىياز ھاجى بىلەن
مەھمۇت سىجاڭلار يەكەن دەرياسىنى بويلاپ ئاقسۇ تە-
رەپكە قاراپ ماڭىدۇ. بۇ خەۋەرنى قەشقەردىكى ماجۇڭـ
يىڭ قىسىملىرى ئاڭلاپ پىدائىي ئەترەت تەشكىللەپ قوغـ
لايدۇ. خوجانىياز ھاجى شاقۇر دېگەن جايدا كېچىسى بىخە-
خوت ئۇخلاۋاتقان چاغدا، ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى يېتىپ
بېرىپ، ھۇجۇم قىلىدۇ. خوجانىياز ھاجىلار نەرسە - كې-
رەك، ئوق - ياراقلىرىنى تاشلاپلا ئورمان ئارىسىغا قېچىپ
كىرىپ كېتىدۇ. خوجانىياز ھاجى ئەتىسى ئۇ يەر، بۇ يەر-
دىن ئەسكەرلىرىنى يىغىپ، ئاقسۇغا قاراپ ماڭىدۇ. 1934-
يىلى 4 - ئايدا ئاقسۇغا كېلىپ، ماجۇڭيىڭنى قوغلاپ ما-
رالۋېشىغا بارغاندا قەشقەردىكى ئەنگلىز كونسۇلى سوۋېت
كونسۇلىغا نارازىلىق خەت تاپشۇرۇپ نىمىشقا ئارىلىشى-
سىلەر، خەلقارا قائىدىنى بۇزدۇڭلار، رۇس ئەسكەرلىرى
مارالۋېشىغا نېمە دەپ كەلدى دەپ پاكىت قويغاندا، ما-
رالۋېشىدىن ئاقسۇغا قايتقان رۇس ئەسكەرلىرىگە قو-
شۇلغان خوجانىياز ھاجى ئىلگىرى ئالغان قورالنىڭ
قويلىرىنى سوۋېتكە ئۆتكۈزۈپ ئاندىن ئۈرۈمچىگە كېتىدۇ.

7

قەشقەردە تۇرغان ئەزگىللەردە ماجۇڭيىڭنىڭ، ماخۇسەن، ماشىمىنلەر ئۆز ئارا زىددىيەتلىشىپ، بىر - بىرى بىلەن كېلىشەلمەيدۇ، ماجۇڭيىڭ بولسا، ماخۇسەننى پۈتۈن ئەسكەرلەرگە باشلىق قىلىپ، خوتەنگە يولغا سېلىپ، ئۆزى ئارقىدىن بارىمەن دەپ قەشقەردە قالىدۇ. ئاندىن قەشقەردىكى سوۋېت كونسۇلى بىلەن سۆزلۈشۈپ سوۋېتكە كەتمەكچى بولۇپ رەسمىيەت ئۆتەيدۇ ۋە 200 گە يېقىن كىشى بىلەن ئۇلۇغچات ئارقىلىق سوۋېتكە چىقىپ كېتىدۇ. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە ئولجا ئالغان 28 توگە ئالتۇن - كۆمۈشلەرنى ئېلىپ بېرىپ قورال سېتىۋېلىپ كېلىمەن دەپ ماڭغان.

مەرھۇم گېنېرال ئىسخاقبەك ماجۇڭيىڭنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئېلىپ، بىر نەچچە كۈن ياخشى كۈتۈپ، چېگرادىن ساق ئۇتكۇزۇپ قويىدۇ. 1934 - يىلى 5 - ئايدا ماجۇڭيىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ، موسكۋادا بىر نەچچە ۋاقىت تەربىيىلەنگەن ھەم ئويلۇنۇپ ئىككى بالىلىق بولغانىمىش. بۇرۇنقى ياپونپەرەس مەيدانىدىن ۋاز كەچكەنىمىش. يەنە ماجۇڭيىڭنى ئەگىشىپ كەتكەن باشلىقلاردىن 10 نەپەر كىشى قايتىپ كېلىپ، ماخۇسەنگە قوشۇلۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۈچۈن خىزمەت ئىشلىگەن دېيىشىدۇ.

ئوسمان ئېلى بولسا، 1934 - يىلى 3 - ئايدا پەيزىۋاتتا خوجانىياز ھاجىنىڭ قېشىغا بېرىپ كۆرۈشىدۇ. خوجانىياز ھاجى ئۇنى ماختاپ، قەشقەرنى ئىككى قېتىم پەتھى قىلدىڭىز، سىزنىڭ ئەسلى خىزمىتىڭىز سىجاڭلىقنى ئوتەيسىز، بېرىپ ئەسكەرلىرىڭىزنى يىغىۋېلىپ قەشقەردە تۇرۇپ، مەھمۇت سىجاڭغا ياردەملىشىسىز، ماجوڭيىڭ. ماخۇسەنلەرگە قارشى ھەركەتلىنىسىز، دەپ قولىغا ئالاقە يېزىپ بەرگەندە، ئۇ قايتىپ كېلىپ، بۇرۇنقى ئەسكەرلىرىنى ئۇ يەر - بۇ يەردىن يىغىۋېلىپ بۇرۇنقى ئورازئىسماي دىگەنلەرنىمۇ ئوزىگە بېقىندۇرۇپ، بىر مەھەل قەشقەر شەھرىدە تۇرىدۇ. كېيىن تاققا چىقىدۇ. بۇ چاغلاردا سوۋېت ئىتتىپاقى ھىسامىددىن دىگەن بىر خىزمەتچىنى ئىۋەتىپ، ئوسمانغا "سىز بىز ئۇچۇن خىزمەت قىلسىڭىز سىزگە قانداق ياردەم بولسا بېرىمىز، ئورنىڭىزنى مۇقىملاشتۇرىمىز» دەپ ئىككى دانە تاپانچا سوغات قىلىدۇ. سوۋېتكە قارشى كىشىلەرنى تۇتۇپ بىزگە ئىۋەتىسىڭىز دەپ ئوتۇنۇش قىلىدۇ. ئوسمان ئېلى شۇ چاغدا، سوۋېتتىن قېچىپ كېلىپ يۈرگەن قورالىق ئابدۇللانى قوغلاپ چېگرادىن ئوتكۇزۇپ بېرىدۇ. يەنە بىر قانچە كىشىلەرنىمۇ ئىۋەتىپ بېرىدۇ.

ئوسمان ئۇۋغا چىقىۋاتقان چاغدا تاپانچىسىنىڭ ئوقى تويۇقسىز ھىسامىددىنغا تېگىپ كېتىپ ئولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلۇغچات چېگرادا تۇرغان ئىسخاقبەك، جۇمە بايلارنى تۇتۇشقا ئادەم ئىۋەتمەكچى بولغاندا بۇ ھەركىتى مەغلۇپ بولىدۇ. نەتىجىدە ئىسخاقبەك سوۋېت

ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى ئاستىدا، ئايرىم پولك تەشكىل قىلىپ ئوسمان ئېلىغا قارشى ئاتلىنىدۇ. ئوسمان بىلەن بىر نەچچە قېتىم تۇگۇرمەتى، قاراجۇللاردا سوقۇش قىلىدۇ. ئوسمان ئاخىرى قېچىپ ئوپانغا بارىدۇ. ئۇنىڭ يېنىدىكى بىر قانچە ئوزبېك، قىرغىز باشلىقلار ئوسماننى ئافغانىستانغا ئېلىپ كېتەيلى دېگەندە ئۇ «مەن ئولسەمۇ ئوز ۋەتىنىمەدىن ئايرىلمايمەن» دەپ ئۇنىمايدۇ. جانىبەك باشلىق بىر قانچە كىشىلەر ئافغانىستانغا كېتىدۇ. ئوسمان قوغداپ قالارمىكىن دېگەن ئۈمىت بىلەن قەشقەردىكى مەھمۇت سىجاڭنىڭ ئالدىغا كېلىپ، قورالنى تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. مەھمۇت سىجاڭ ئۇلارنى قورالسىزلاندۇرۇپ، ئوسمان ئېلى، توختىبەك، مۇھەممەت سالى قازى قاتارلىق 5 كىشىنى شىڭ شىسەيگە ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. 1940 - يىللارغىچە ئوسمان ئېلى، ساۋۇت داموللا قاتارلىقلار تۈرمىدە بار ئىدى.

8

مەرھۇم گېنېرال ئىسخاقبەك ئۈلۈغچات ناھىيىسىنىڭ سوۋېت چېگرىسىغا يېقىن سىمخانا دېگەن جايدىن بولۇپ، ئۇ 1933 - يىلىدىكى ئوسمان ئېلى باشلىق خەلق قوزغىلىڭىغا قاتنىشىپ، پەيجاڭ بولغان، 1934-يىلى، 35 - يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ۋە شىڭ شىسەيگە گۇماندارلىق تونۇلغان فېئودال كۈچلەرنى تازىلايدۇ. 1936-يىلى ئۈلۈغچاتتا ھاكىم بولىدۇ. 1937 - يىلى ماخۇسەننىڭ ئەسكەرلىرى جەنۇبى شىنجاڭنى پاراكەندە* قىلغاندا،

ئىسخاقبەك يەنە پولك تەشكىل قىلىپ، سوۋېتنىڭ يار-
دىمىنى قوبۇل قىلىپ، ئاتۇشتىن تارتىپ مارالۋېشى، يەر-
كەن، خوتەنگىچە يۇرۇش قىلىپ، توپىلاڭچىلارنى بېسىقتۇ-
رۇپ خەلقنى تىنجىتىدۇ-دە، قايتىپ قەشقەرگە كېلىپ بىر
لۇي (ئاتلىق بىرىگادا) قۇرۇپ سېپىدا تۇرۇدۇ. پۈتۈن
جەنۇبى شىنجاڭدىكى چېگرا مۇھاپىزەت ئەترىتىنىڭ باش-
لىقلىقىنى قوشۇمچە ئوتەيدۇ.

مەرھۇم ئىسخاقبەكنىڭ كوزگە كورۇنەرلىك ياخشى
ئىش ئىزلىرىدىن بىرى، قىرغىز رايونلىرىدا ئۇزۇن يىل-
لىق قوزغىلاڭ ۋە ئۇرۇشلارنىڭ تۇپەيلىدىن پۈتۈن خەلق
ئىگىلىگى ۋەيران بولۇپ، قىرغىز خەلقى ناھايىتى كەم-
بەغەللەشكەنلىگىنى نەزەردە تۇتۇپ، شۇ ۋاقىتتىكى ھوكۇ-
مەتكە ئەھۋال تونۇشتۇرۇپ ئىلتىماس يېزىپ ھوكۇمەتتىن
نۇرغۇن پۇل ياردەم ئېلىپ، بۇ پۇلغا 4 مىڭ دانە قوي،
200 قوش ھوكۇز ۋە دېخانچىلىق سايمانلارنى سېتىۋېلىپ،
قوينى كەمبەغەللەرگە ھەقسىز تارقىتىپ بېرىدۇ. ھېچنەر-
سىسى يوق 70 ئائىلىنى قىزىلئويگە ئەكىلىپ، يەر، قوش
كالا، چارۋا بېرىپ ماكانلاشتۇرىدۇ.

1939 - يىلى شىڭشىسەي ئىسخاقبەكتىن گۇمانلىنىپ،
ئۇرۇمچىگە ئېلىپ بېرىپ، نەزەربەنت قىلىدۇ، 40 - يىلى
ئىلى قازاق ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىغا رەئىس قىلىپ ئەۋەت-
كەندە، بۇ خىزمەتنى ياخشى ئىشلەيدۇ.

1942 - يىلى 4 - ئايدا ئىسخاقبەكنى شىڭ شىسەي
تۇتۇپ قولغا ئالماقچى بولغاندا، بىلىپ قېلىپ، باش پانا
ئىزدەپ، سوۋېتكە قېچىپ كېتىدۇ. 1943 - يىلى سىمخا-

ئىلدىكى تۇققانلىرىنى، ئاتىسىنى يوشۇرۇن رەۋىشتە چېگرا-
دىن ئېلىپ كېتىدۇ. ئىسخاقبەك سوۋېت يېرىدە، شىنجاڭ-
دىن قېچىپ ئۆتكەن قىرغىزلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ،
شىنجاڭغا كېلىپ شىڭ شىسەيگە قارشى تۇرۇشنى پىلانلاي-
دۇ. بۇ چاغدا قاناتباي دېگەن بىرسى سوۋېت يېرىدىن
قەشقەرغە قېچىپ كېلىپ، گومىنداڭغا ئېيتىپ قويىدۇ.
گومىنداڭ هوكۇمىتى دەرهال هەركەتلىنىپ، بۇرۇن ئىس-
خاقبەككە ئەسكەر بولۇپ شۇ كۈنلەردە ئۆز ئائىلىسىدە
تۇرۇۋاتقان 180 ياكى 250 نەچچە كىشىنى يىغىپ قارا
شەهەرگە سۈرگۈن قىلىپ 3 يىل رىجىمدا ئىشلىتىدۇ.
تا 1946 - يىلى 7 - ئايدا 3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋى غەلىبە
قازىنىپ، 11 ماددىلىق بىتىم ئىمزالانغاندا ئاندىن ئۇلار
ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇلىدۇ. بۇلاردىن 70 دەك كىشى ئۆلۈپ
كەتكەن.

1944 - يىلى 11 - ئايدا نىلقا ناهىيىسىدە دېخان-
لارنىڭ خەلق دېموكراتىك ئىنقىلاۋى پارتلىدى. بۇنى ئاڭ-
لىغان ئىسخاقبەك دەرهال سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خالىسا-
نە ياردىمىنى ئېلىپ كېلىپ بۇ ئىنقىلاپقا قوشۇلۇپ، پۈ-
تۈن هەربى ئىشلارنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ ئۈچ ۋىلايەت
ئىنقىلاۋىغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ. 1945 - يىلى 7 - ئاي-
نىڭ 18 - كۈنى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى هوكۇمىتى ئىس-
خاقبەككە گېنېرال لېيتېنانتلىق ئۇنۋان بېرىپ، مىللى ئار-
مىيىنىڭ ئالى قوماندانى قىلىپ بەلگىلەيدۇ.

3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنىڭ بىر قىسمى بولغان تاش-
قورغان ئىنقىلاۋى 1945 - يىلى پارتلاپ بارغانسېرى كې-

كېلىپ، قارغىلىق، پوسكام، يېڭىسار قاتارلىقلارنى ئازات قىلدى، بۇنىڭغا قىرغىز ياشلىرىنىڭ كۆپ قىسمى قاتنىشىدۇ. ئىسخاقبەك 1946 - يىلى 3 - ئايدا بۇ ئىنقىلاپقىمۇ قوماندانلىق قىلدى.

9

دۆلىتىمىزدىكى ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقلىرى، ياڭ - چىن دەۋرىدە زالىم - ئەمەلدارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشى ئارقىسىدا، ئېچىنىشلىق ئېغىر كۈنلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن ئىدى. مىللىتارىستلارنىڭ زۇلمى، يەرلىك فېئودال زالىم - بەگلەرنىڭ تالاڭ-تاراج قىلىشى، ئىقتىسادى جەھەتتە ۋەيران قىلىپ، سىياسى جەھەتتە دېموكراتىيەنى بوغۇشى ئارقىسىدا تارىختا نۇرغۇن قېتىم خەلق قوزغىلاڭلىرى بولغان ئىدى. جۈملىدىن 1931 - 1934 - يىللىرىغىچە بولغان قۇمۇل خەلق قوزغىلىڭى ۋە جەنۇبى شىنجاڭ خەلق قوزغىلاڭلىرىنى ئېلىپ ئېيتساق گەرچە زۇلۇمغا قارشى كۆتۈرۈلگەن بولسىمۇ بۇ ئىنقىلاپنى توغرى يولغا يېتەكلەيدىغان پارتىيە بولمىغانلىقتىن ھەممىسى مەغلۇپ بولدى. بۇ قوزغىلاڭلارغا فېئودال كۈچلەر، ۋە دىنىي تەسىرلەر، شۇنداقلا چەتئەل كۈچلىرى ئارىلىشىۋالغان ئىدى. 3 ۋىلايەت خەلق دېموكراتىك ئىنقىلاۋىلا يۆنىلىشنى توغرى ئېلىپ بېرىپ ئۆز ئېقىمىنى جۇڭگو كوڭچەنداڭى رەھبەرلىك قىلغان خەلق ئازاتلىق ئىنقىلاۋىغا بىرلەشتۈرەلىدى.

پرولېتارىيات ئىنقىلاۋىنىڭ داھىسى ۋ. ئى. لېنىن «دۆلەت ۋە ئىنقىلاپ» دېگەن شانلىق ئەسىرىدە ... "زورلۇق كۈچ ئىجتىمائىي ھەركەت ئۆزى ئۈچۈن يول ئاچىدىغان ۋە ئۆلۈك قېتىپ قالغان سىياسىي شەكىللەرنى ۋەيران قىلىپ تاشلايدىغان قورال"، دەپ ئېيتقان ئىدى. يولداش ماۋزېدۇڭ «جۇڭگو ئىنقىلاۋى ۋە جۇڭگو گۇڭچەنداڭى» دېگەن شانلىق ئەسىرىدە "جۇڭگونىڭ فېئوداللىق جەمئىيەتتە دېھقانلارنىڭ ئەنە شۇنداق سىنىپى كۈرەشلىرى، ئەنە شۇنداق قوزغىلاڭلىرى ۋە ئەنە شۇنداق ئۇرۇشلىرىلا، تارىخىي تەرەققىياتنىڭ ھەقىقىي ھەركەتلەندۈرگۈچى كۈچى بولغان ئىدى. چۈنكى ھەرقېتىمقى چوڭراق دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشلىرىنىڭ نەتىجىسىدە شۇ چاغدىكى فېئودال ھۆكۈمرانلىققا زەربە بېرىلگەن ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بولمىغانلىقى. يېڭى سىنىپى كۈچلەر بولمىغانلىقى، ئىلغار پارتىيىلەر بولمىغانلىقى ئۈچۈنلا مۇنداق دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشلىرى ھازىرقى پرولېتارىيات ۋە گۇڭچەنداڭنىڭ توغرى رەھبەرلىكىدە ئېرىشەلىگەن ئىدى"، دەيدۇ. ماۋجۇشى يېقىنقى زامان تارىخىدا جۇڭگونىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بولۇپ ئۆتكەن خەلق قوزغىلاڭلىرى ۋە ئىنقىلاپلىرىنىڭ ئەھۋالى ۋە خاراكتېرىنى تەتقىق قىلىپ، چىقارغان بۇ خۇلاسە يۇقۇرىدا مەن ئېيتقان شىنجاڭدىكى خەلق قوزغىلاڭلىرىغا قارىتا ئېيتقاندىمۇ توغرى خۇلاسە بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. ھېچقاچان بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس. مەسىلەن:

شۇ ۋاقىتتىكى قۇمۇل ۋە قەشقەردىكى خەلق قوزغىلاڭلىرى ئاياقلاشقاندىن كېيىن، جەمىيەتنىڭ ئىدىئولوگىيە ۋە ئۇستى قۇرۇلمىسىدا زور ئۆزگىرىشلەر ۋە ئىلگىرىلەشلەر بولغان ئىدى. مەدەنىي - مائارىپ، دىخانچىلىق - چارۋىچىلىق جەھەتلەردە مەلۇم ئىلگىرىلەشلەر بولىدى. جەمىيەت تەرەققىياتىغا تۈرتكىلىك رول ئويناپ 3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋىغا يول ھازىرلىدى. بۇنداق بولۇشى ئۇلۇق داھىيمىز ماۋجۇشىنىڭ دانا ھوكمىنىڭ توغرى ئىكەنلىكىنى كورسىتىدۇ.

مۇھىم تۈزىتىش

119 - بەت يۇقۇرىدىن 4 - قۇردا „ سىلدىن " سىزى ئوڭدىن " دەپ تۈزىتىمىز؛

255 - بەت سۈرەت ئاستىغا „ ھېيتكار جامەسى " پ قوشۇپ ئوقۇلسۇن.

تەھرىر بولۇمى

25 - فېۋرال ۋەقەسىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالى زادى قانداق

زاكىر نىيازى

«25 - فېۋرال ۋەقەسى» 1947 - يىلى ئۈرۈمچىدە يۈز بەرگەن ئېچىنىشلىق قانلىق ۋەقە بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن تېخى چىقىپ كەتكىنى يوق.

ئۇ چاغدا ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئەمدىلا ئاخىرلاشقان، ئامېرىكا جاھانگىرلىكى ھەر قايسى ئەللەر ئەكسىيەتچىلىرىنى جىددىي قوللاندۇرۇۋاتقان بىر ۋاقىت ئىدى.

ئۇ چاغدا جاڭجېيشى باشچىلىقىدىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى چەتئەل جاھانگىرلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ياردىمىنى زور مىقداردا قوبۇل قىلىپ، ئۆز كۈچىنى تەڭداشسىز زور ھېساپلاپ، جۇڭگو گۇڭچەنداڭى رەھبەرلىك قىلىۋاتقان خەلق ئازاتلىق كۈچلىرىنى ”بىرلا ھۇجۇم بىلەن ئۇجۇقتۇرۇپ„ تاشلايمىز دەيدىغان خام خىياللارغا بېرىلىپ كورەڭلەۋاتقان، زور كۆلەمدە ئىچكى ئۇرۇش قوزغاپ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈشكە قىلىچىنى بىلەۋاتقان ئىدى.

شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىمۇ نەنجىڭ-

دىكى ئۆز خوجايىنلىرىنىڭ مۇددىئاسىغا ماسلىشىپ، جۇڭ-
گو ئىنقىلاۋىنىڭ بىر قىسمى بولغان ئۈچ ۋىلايەت ئىن-
قىلاۋى كۈچلىرى بىلەن تۈزگەن 11 ماددىلىق تېچلىق
كېلىشىمىنى يىرتىپ تاشلاشتىن ئىبارەت سۇيىقەستكە
جىددى كىرىشكەن ئىدى.

«25 - فېۋرال ۋەقەسى» — 11 ماددىلىق تېچلىق كې-
لىشىمىنى يىرتىپ تاشلاشنىڭ ئالدىنقى سىگنالى سۈپى-
تىدە پىلانلىق ئىشلەنگەن قانلىق ۋەقەلەردىن بىرسى
بولۇپ، سۆڭشىلىيەن، داڭبىڭئاڭ قاتارلىق ئەكسىيەتچىلەر
نەرىپىدىن پىلانلىق ئويۇشتۇرۇلغان سۇيىقەست ئىدى.

ئالدىن تۈزۈلگەن پىلان بويىچە جىددى تەييارلىق-
لار ئىشلەندى. نامايىشقا قاتناشتۇرۇلىدىغان ئەسكەر-ئو-
فىتسېرلارنىڭ سانى بەلگىلەندى. «نامايىش» نىڭ تەش-
ۋىقى، قوللانما، شۇئارلىرى گېنېرال شىتاۋىدا تۈزۈلۈپ
بېسىلغان تەرجىمان شېداۋجى ئارقىلىق ئۇيغۇرچىغا تەر-
جىمە قىلىنىپ، شېڭگراپتا بېسىپ تەق قىلىنغان ئىدى.

نامايىشتىن بىر كۈن بۇرۇن (24 - فېۋرال كۈنى)
شەھەر دەرۋازىلىرىغا سىم توساقلارنى تارتىپ، لىۋياۋچى
باشقۇرۇۋاتقان ئۈرۈمچى شەھەرلىك ساقچى ئىدارىسىدىكى
پۈتۈن خەنزۇ ساقچىلارنى نامايىشقا قاتناشتۇرۇش، مە-
ھەممەت قانارلىق ئىككى نەپەر ئۇيغۇر ساقچىنى تەرجى-
مانلىققا پايدىلىنىش ئۈچۈن ئەپقالغاندىن باشقا، قالغان
ئۇيغۇر ساقچىلارنى قورالسىزلاندۇرۇپ، شەھەر سىرتىدىكى
شوبە ساقچىلارغا چىقىرىۋەتكەن ئىدى.

25 - فېۋرال كۈنى ئەتىگەندە، بېشىدا لۈڭگە ئورۇ-

غان، ئۆچىسىغا كونا ھەتتا جىل - جىل بولۇپ كەتكەن پۇقراچە كىيىملەرنى كىيگەن ھەربىلەر ئۆلكىلىك فىرقىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا توپلىنىپ، خەنزۇ ئۆيۆشمىسىدا تەشكىللىنىپ، كوچىغا چىقماقچى بولىۋاتقان نامايىشچىلار بىلەن قوشۇلۇشقا تەييار تۇرماقتا ئىدى.

ئەكسىيەتچى گېنېرال سۇڭ، داڭ، ليۇلار چېنىپ قالىدىغان ھەر قانداق توشۇكلەرنى پېختا ئەتكەن بولسىمۇ، بىراق قاپاقتا نىمە بولسا، تېشىغا شۇ تېپەر دىگەندەك، نامايىشقا قاتناشقان ھەربىلەر گەرچە بېشىغا ھەر خىل لوڭگە تېڭىپ چىققان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئەسكەر ياكى ئوفىتسېر ئىكەنلىكى، مانا مەن دەپ چىقىپ تۇراتتى. ئەسكى چاپان كەيگەنلەرنىڭ ئىچىدىكى ھەربى چاپانلارنىڭ پەشلىرى چىقىپ، يان قوراللىرى پومپىيىپ كورۇنۇپ تۇراتتى. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىناسىغا كىرگەندە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى تەرەپ ۋەكىللىرىگە قوراللىرىنى كوز - كوز قىلىپ ھەتتا ئابدىكېرىم ئابباسوۋقا قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندا، تاپانچىلىرىنى ئۇنىڭ بىقىنى ۋە ياپىشلىرىغا تۇرتۇپ، مانى كورۇپ قوي، دىگەندەك قىلغانلىرى نامايىشچىلارنىڭ تەركىبىدە قورچاق ھەربى ساقچىلارنىڭ كوپلىگى ئاشكارىلىنىپ تۇراتتى. تۇۋەندىكى ئەمىلى ئىشلاردا ئۇلارنىڭ ئەپتى-بەشىرىسى تېخىمۇ پاش بولغان ئىدى.

25 - فېۋرالدىكى قانلىق ۋەقەدە 10 دىن ئارتۇق كىشى ئولتۇرۇلدى ۋە ياردار قىلىندى. جەبىرلەنگەن، تۇتۇپ قامالغان ۋە ئىزسىز يوقىتىلغانلارمۇ بار.

1 . مۆنۆپ ئاخۇن (ئۇيغۇر، 41 ياش، شوپۇر)

2 . داۋۇت (ئۇيغۇر، 40 ياش، موزدوز)

3. ئىبراھىم (ئۇيغۇر، 40 ياش، ئىشلەمچى)

4 . ھەسەن (ئۇيغۇر، 37 ياش، ناۋاي) قـاتـارلىق 4 كىشى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىناسىدا ۋە دەرۋازا ئالدىدا ئۆلتۈرۈلدى؛

1 . ياسىن ئاخۇن (ئۇيغۇر، 25 ياش)، 2 . جاپـپـار (ئۇيغۇر، 22 ياش)، 3 . سابىت (ئۇيغۇر، 55ياش)، قاتار- 3 كىشى شىمالى دەرۋازا (بېيمىڭدا) ئېسىپ ئۆلتۈرۈلدى؛

1 . ئابدۇقادىر (ئۇيغۇر، 30 ياش، ئۆرۈمچى تۆمۈر زاۋۇتىنىڭ ئىشچىسى)، 2 . تۇرسۇن سىدىق (ئۇيغۇر، 30 ياش ئىشلەمچى)، قاتارلىق ئىككى كىشى تاپانچا بىلەن ئېتىپ، ياردار قىلىندى؛

زۇڭسىلىڭبۇ پەۋقۇلئاددە دۇيىنىڭ ئاشپىزى رەھىم مەھمۇت (ئۇيغۇر، 23 ياش)، كەچ سائەت 5 دىن 12 گە قەدەر شىمالى دەرۋازىغا باغلاپ ئېسىپ قويۇلدى. كېيىن قويۇپ بېرىلدى؛

1 . توختاخۇن مەمتىلى (ئۇيغۇر، 20 ياش)، 2 . ئىمىن ئىنايەت (ئۇيغۇر، 30ياش)، 3 . ھەمزە روزى (ئۇيغۇر، 23 ياش)، 4 . تۇرسۇن كېرىم (ئۇيغۇر، 20 ياش)، 5 . رىشىت

كېرىم (ئۇيغۇر، 28 ياش)، 6 . مۇسا ئاخۇن (ئۇيغۇر، 35 ياش)، قاتارلىق 6 نەپەر كىشى كوچىدىن تۇتۇۋېلىنىپ زوڭسىلىڭبۇدا پۇتىغا كىشەن، قولىغا كويزا سېلىپ قاماپ، 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگە كەلگەندە قويۇپ بېرىلدى؛

رامازان (ئۇيغۇر، شىمالى دەرۋازىدا ئولتۇرۇشلۇق)، تۇردى (ئۇيغۇر، غۇلجىدىن، سودىگەرچىلىك قىلىشقا كەلگەن) قاتارلىق بۇ ئىككى كىشى 25 - فېۋرال كۈنى كوچىدىن تۇتۇپ كېتىلگەنچە ئولۈك-تىرىكلىكى نامەلۇم هالدا ئىزسىز يوقالدى.

ئۇ چاغدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى غالجىرلاشقان ئىدى. ئەنجەڭدە جياڭجيېشى: «كومموئنىستلارنى 3 ئاي ئىچىدە پاك - پاكىزە يوقىتىپ بولىمىز» دەپ ھوكىردىسە، سۇڭشىلىيەن، داڭبىڭاڭلار شىنجاڭدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋى كۈچلىرىنى يوق قىلىۋاتىمىز دەپ ۋاقىردىشاتتا ئىدى. ئەكسىيەتچىلەر ئەنە شۇنداق غالجىرلاشقىنى ئۈچۈن 25 - فېۋرال قانلىق ۋەقەسىنى ئويناپ چىقىشتىن قول تارتىمىدى. بىز بۇ ۋەقەنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئوتتۇرىغا قويدۇق. چۈنكى پاكىت ھەممىدىن ئارتۇق، ھەممىدىن غالىپ، 25 - فېۋرال ۋەقەسىنى پەدەزلەپ كورسەتكەن گېنېرال سۇڭشىلىيەنگە جاۋاپ بولسۇن دىگەن مەق-

سەتنىمۇ كوز ئالدىمىزغا كەلتۇرمىدۇق. سۇڭشىلىيەن پە-
دەزلىگەن فېۋرال ۋەقەسىنى بىز خۇنۇكلەشتۇرۇپ كورسە-
تىدىغان، ھېچقانداق ئىبارە قوشمىدۇق، ئەمەلىي پاكىت
بىلەن كىتاپخانلارنى تەمىنلەشنىلا مەقسەت قىلىمىز......

قولىمىزدا قەدىرلىنىپ ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بىر
كوچۇرمە تۇرۇپتۇ، بۇ كوچۇرمە جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ بىر
قىسمى بولغان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلاۋىنىڭ مەشھۇر يول-
باشچىلىرىدىن بىرى — مەرھۇم ئابدىكېرىم ئاباسوۋنىڭ
فېۋرال ۋەقەسى كۈنى نەق مەيداندا يازغان: «ئۇرۇمچىدە
25 - فېۋرالدىكى قانلىق ۋەقەدىن بىر خاتىرە» دىگەن ئە-
سەرنىڭ كوچۇرمىسى بولۇپ، ئاپتور، گېنېرال سۇڭشىلىيەن
پەردىنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ، داڭ بىگاك پەردىنىڭ ئال-
دىغا چىقىپ قوماندانلىق قىلغان 25 - فېۋرال سۇيىقەس-
تىنى تار مار قىلىشقا قاتناشقان ۋە بۇ كۇرەشنىڭ ئەڭ
ئالدىنقى سېپى — ئولكىلىك ھوكۇمەت بىناسى ا ئەخمەتجان
قاسىمى بىللە دۈشمەنگە تاقابىل تۇرغان جەڭچى
ئىدى. 25 - فېۋرال ۋەقەسىنىڭ ھەقىقى ئەھۋالىنى بى-
لىشتە مەرھۇمنىڭ خاتىرە قىلىپ قالدۇرغان بۇ ئەسىرىنى
بىر كورۇپ چىقساق يامان بولماس، ئەلۋەتتە!

ئۈرۈمچىدە 25 ـ فېۋرالدىكى قانلىق ۋەقەدىن بىر خاتىرە

ئا. ئابباسوۋ

1947 ـ يىل 25 ـ فېۋرال ئەتتىگەنلىكى ئۈرۈمچى شەھرى سەل يىراقتىكى ئادەمنى پەرق ئېتىپ بولمايدىغان تۇمان ئاستىدا، نىمىدىندۇر خۇددى چۈشى بۇزۇلغان ئادەملەردەك غەم دېڭىزىغا چۆمگەن ئىدى.

شەھەر جىمجىتلىق، كوچىلاردا ھېچقاچان ئۇنداق قوراللانمىغان سېرىق پاچاقلار......بەشلەپ، ئونلاپ، بىرسىنىڭ ئىزىدىنى بىرسى دەسسەپ يولنىڭ ئىككى چېتىدە شىمالدىن جەنۇپقا يۈرۈش قىلىپ، ئېشىك ئاچقان ھەمسۇغا چىققان كىشىلەرنى شەرەت بىلەن ئۆيلىرىگە ھايدىماقتا، سېرىق پاچاقلارنىڭ بۇ قىلمىشلىرى، ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنى چوڭقۇر ئويغا سالماقتا. سائەت 8 بولدى، كوچىلاردا بىرلەپ ـ ئىككىلەپ ئادەملەر كۆرۈنۈشكە باشلىدى. سىپىلنىڭ تېشىدىكى ئىدارە خىزمەتچىلىرى ئادەتتىكىدەك ئىشقا كېتىپ بارىدۇ. يول بويى بۇلارنى سىپىل سىرتىدا ھوكۇم سۈرۈۋاتقان ئەھۋال ئويلىتىدۇ ۋە تاقەتسىزلىك بىلەن سىپىلنىڭ ئىچىدىكى ئەھۋالنى بىلىشكە ئۈمىتلىنىدۇ. بۇ ئارىدا ئون ـ ئون بەش مىنۇت ئۆتۈش

بىلەن سىپىلىنىڭ ئىچىگىمۇ كىرىپ باردۇ. سەپ - سىپىلىپ قاردىغان ئادەمگە سىپىلىنىڭ ئىچى بىلەن سىپىلىنىڭ تېشى بىر بىردىگە ئوخشىمىغان ئىككى دۇنيا: خەنزۇ سودىگەرلىرى ئادەتتىكىدەك دۇكانلىرىنى ئـاچقان. سودا - تىجارەت ئازدۇر - كوپتۇر كېتىپ باردۇ. ھېچكىم بۇلارنىڭ ھەركىتىگە چەك قويمىغان. لېكىن سودىگەرلەرنىڭ ئاساسى دىققىتى كوچىدا، گويا بولغۇسى بىر ئىشنى كـۇتكەندەك. دەرۋەقە كوچىدا ئادەملەرنىڭ ھـەركىتى ئادەتتىكىدىن جىددى. بەزىلەر خۇددى زورۇر بىر ئىشقا كىچىككەندەك يۈگۈرۈشۈپ، بەزىلىرى كۆلۈشۈپ، بـەزىلىرى بارايمۇ-بارمايمۇ دىگەن گۇمان بىلەن كېتىشىپ باردۇ. بەزىلىرى بولسا، شەرەت قىلىنغان بۇيرۇقنىڭ مـەجبۇرىيىتىگە قارشىلىق قىلغان ھالدا، ئارقىسىغا تارتىشىپ چىـقـىـپ كېتىپ باردۇ.

سائەت 9 بولدى. مۇسۇلمان خىزمەتچىلەر ئارىسىدا: جىق ئادەملەر ئولكىلىك فىرقىنىڭ ئالدىغا توپلىنىۋاتىدۇ. قوللىرىدا بايراق، سەپتە تـۇرۇشلىرى تەرتىپ - ئىنتىزام كورگەن ئەسكەرلەرنى ئەسلىتىدۇ. ئارىسىدا ناھايەت ئاز كىشىلەر سەپنىڭ تەرتىۋىنى بۇزۇپ قويۇشى بىلەن ھېلىقى ئىنتىزاملىقلار تەرىپىدىن ھاقارەتلەنمەكتە. بۇلارمۇ ”ۋابوسى جۇنىدىن، ۋاسى لاۋبەيشىنىڭ، نىگۇەنۋا گەنسا„؟ (مەن ئەسكەر ئەمەس، مەن پـۇقرا، سېنىڭ مـەن بىلەن نىمە كارىڭ بار؟) ” دەپ قولىدىن كـەلگەن قـارشىلىقىنى قىلىۋاتىدۇ. ئۈچ - توت ئاكتىپلار فىرقىغا كىرىپ - چىقىپ يۈرۈيدۇ„ دىگەن مەزمۇندا مىش - مىش سوزلەر كېتىپ باردۇ.

ئارىدا ھېچقانچە ۋاقىت ئۆتمەي كوچىلاردا ۋاڭ -
چۇڭ تاۋۇشلار كۆتۈرۈلدى. مەن شۇ ۋاقىتتا، سەيپىدىن ئە-
پەندى بىلەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت كاتىۋات بولۇمىدە ئىش
ئۈستىدە ئىدىم. مۇسۇلمان خىزمەتچىلەر: "ئاببىاسوۋ! خەن-
زۇلار ناماينىش قىلىپ كوچىلاردا يۈرۈيدۇ. ھازىر ئۆلكى-
لىك ھۆكۈمەتكە كەلسە كېرەك» دىگەن خەۋەرلەرنى يەت-
كۈزۈپ تۇردۇ.

شۇ ئارىدا لى ئىسىملىك بىر خىزمەتچى كاتىۋات
بولۇمىگە كىرىپ، «ناماينىش» توغرۇلۇق خەۋەر بەرگەندە.
سەيپىدىن ئەپەندى، ئىككىمىز سوزلىشىپ ئولتۇراتتۇق.
ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت كادىرلار بولۇم باشلىقى ليۇدۇڭ ئىك-
كى - ئۈچ قېتىم ئىشىكتىن بېشىنى تىقىپ قاراپ قويۇپ
چىقىپ كەتتى. بۇنىڭغا قارىغاندا ليۇدۇڭ بىزنىڭ ئىدا-
رىغا كەلگەن - كەلمىگەنلىگىمىزنى بىلىش ۋەزىپىسى
بىلەن ئاۋارە بولسا كېرەك. ليۇدۇڭ ئەڭ قوپال خىزمەت-
چى ئىدى. ئۇنىڭ كاتىۋات بولۇمىنى ماراپ يۈرۈشى بىز-
نى گۇمانلاندۇردى.

چارەك سائەتتىن كېيىنلا، لى ئەپەندى كىرىپ،
ناماينىشنىڭ شۇئارلىرى، بىتىمنى ئىجرا قىلىش توغرىسى-
دا يېزىلغانلىقلىرى ۋە چاقىرىلغان شۇئارلارغا قارىغان-
دا، ناماينىشنىڭ ئانچە يامان ئەمەسلىكى توغرىسىدا خە-
ۋەر يەتكۈزدى. شۇندىن كېيىن، سەيپىدىن ئەپەندى
ئىككىمىز كاتىۋات بولۇمىدىن چىقىپ ئۆلكىلىك ھۆكۈ-
مەت ئەزالار مەجلىسخانىسىغا قاراپ يۈردۇق. شۇ كۈنى ئە-
زالار مەجلىس كۈنى ئىدى. سائەت 10 لار چامىسىدا

«ناماييشچىلار» ئۆلكىلىك ھوكۈمەت قوراسىغا تولدى. ما-
ڭىدىغان يول يوق، سەيپىدىن ئەپەندى ئىككىمىز ناما-
يىشچىلارنى ئاردىلاپ، شۇئارلىرىنى ئوقۇپ، ناھايىتى قىس-
تا - قىستاڭدا ئۆلكىلىك ھوكۈمەت ئەزالار مەجلىسخانى-
سىغا كىردۇق. بىرمۇ تونۇش - بىلىش ئۇچراتقىنىمىز يوق.
ھەممىسى ئۇستىگە يىرتىق جۇل - جۇل چاپان، ئىچىگە
كۆلرەڭ ھەربى كىيىم كىيگەن كىشىلەر، بويلىرى ئوخ-
شاش، تىزدىلىشىمۇ ئاددى ئەمەس. شۇ ھامان سەيپىدىن
ئەپەندى ئىككىمىز تېخىمۇ گۇمانلاندۇق ۋە كادىرلار بو-
لۇم باشلىغى ليۇدىڭنىڭ ماراپ يۈرگىنىدىن مەنا چىقار-
دۇق - دە "ئىش باشقىچە ئىكەن!" دەپ يۈرۈپ كەتتۇق!
ھوكۇمەت ئەزالار مەجلىسخانىسىدا ئەخمەتجان ئە-
پەندىم، رەھىمجان ئەپەندىم، ليۇمىشۇجاڭدىن باشقا ھو-
كۇمەت ئەزالىرى بار. مەجلىسخانىدىكىلەر ھېچنىمىنى
بىلمىگەندەك ئۇياق - بۇياققا مېڭىشىپ يۈرۈيدۇ. يالغۇز
ۋاڭ تىڭجاڭ (جالالىدىن) بىزگە كوز ئەينەكنىڭ ئۇستىدىن
پات - پات ئالىيىپ قاراپ قويىدۇ، ئۇنىڭ كوزىدىن چوڭ
خوشاللىق، شۇنىڭدەك چوڭ قايغۇلۇقمۇ سىزدىلىپ تۇرىدۇ.
ۋاڭ تىڭجاڭ ئالامەت "ھىكمەتلىك ئادەم" ئۇنىڭ
ھېچ بىر يېرى — مەيلى يۈرىگى، مەيلى قىياپىتى، پەقەت
سىر ساقلىمايدۇ. ئۇ ئەنە شۇ قاراشلىرى بىلەنلا بۈگۈنكى
سىرلىق ھەركەتنى ئېيتىپ بەردى. بۇنىڭ ئۇچۇن ئۇ،
ئوزىمۇ ماختانغاندەك قىلىپ قويىدۇ.
ھويلىدا "ئافۇجۇشى! ۋامىن ياۋ ئافۇجۇشى(بىزگە ئەخ-
مەت ئەپەندى كېرەك!)" دىگەن تاۋۇشلار كوتۈرۈلدى.

شۇ ھامان ۋالېنتىنچاك: «ئافۇجۇشى قېنى؟ نامايىشچىلار
ئافۇجۇشىنىڭ ئۆزى بىلەن كۆرۈشۈشنى خالىسا كېرەك،
سىز تېلېفون بېرىپ، ئافۇجۇشىنى چاقىرتسىڭىز»، دېگەن
تەكلىپنى بەردى. مەن «ئافۇجۇشى ھازىر كېلىپ قالار،
بىز ھۆكۈمەت ئەزالىرى چىقىپ نامايىشچىلارنىڭ پىكى-
رىنى ئاڭلاپ باقايلى!» دېگەن پىكىرنى تەغدىم قىلىشىم
بىلەن ۋالېنتىنچاك ئاغزىمدىكى سۆزۈمنى تارتىۋېلىپ:
«بۇلارغا ئافۇجۇشى كېرەك، ئافۇجۇشى بىلەن كۆرۈشىمىز
دەپ ۋارقىرىشىۋاتىدۇ. بىز چىقساق بولمايدۇ» دېدى.
باشقا ھۆكۈمەت ئەزالىرى كۆزلىرىنى چىمىلدىتىپ، باش-
لىرىنى لىڭشىتىپ، ۋالېنتىنچاكنىڭ سۆزىنى ياقلىغاندەك
قىلدى. ئاخىرى مەن يالغۇز بولسىمۇ چىقىپ «نامايىشچى-
لار» نى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدۇم. سەيپىدىن ئە-
پەندى سۆكۈت قىياپىتى بىلەن مېنىڭ چىقماسلىقىم كې-
رەكلىكىنى ئىپادىلىدى. ھەقىقەتەن مېنىڭ چىقماسلىقىم
لازىم. لېكىن بىز تەرەپتىن بىر ئادەمنىڭ «نامايىشچى-
لار» ئالدىغا قورقۇپ چىقماسلىقى ئەكسىلھەركەتچىلەرنىڭ
«نامايىش» نى تەشكىل قىلىش ۋە ئۇنى ئېلىپ بېرىشى-
دا كۆزدە تۇتقان تاكتىكىسىغا كۈچ قوشۇپ بېرىشى مۇم-
كىن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار پەقەت ئەخمەت ئە-
پەندىمنىڭ نامىنى چاقىرماقتا، شۇنىڭ ئۈچۈن ئەخمەت
ئەپەندىمگە ۋاكالىتەن «نامايىشچىلار» نىڭ ئالدىغا چىق-
تىم. بۇ چاغدا «نامايىشچىلار» بىر-بىرىنى ئىتتىرگەن
ھالدا ھۆكۈمەت رەئىسلىرى كابىنېتىنىڭ ئالدىغا توپلانغان.
ئۇلارنىڭ ئالدىغا غۇلجا، تارباغاتاي ۋە ئالتايدىن كو-

چۈپ بارغان كىشىلەر ۋە ياكى ئۇلارنىڭ ئۈرۈمچىدىكى تۇققانلىرى، خەنزۇ پۇقرالار، ئىككى چەتتە بەش - ئون خوتۇن - قىزلار، ئوتتۇرلىردا پۇقراچە كىيىنگەن ھەربى-لەر تىزىلغان «نامايىشچىلار» مېنى كۆرۈش بىلەن توپ-نىڭ ئىچىدىن يول بەردى ۋە قىستاپ ئىتتىرىپ يۈرۈپ دەرھال رەئىسلەر كابىنتى ئالدىغا ئاپاردى. كابىنت قولۇپلاقلىق ئىكەن. بىردىنى ئاچقۇچقا ئىۋەتتىم. شۇ ۋا-قىتتا ماڭا تونۇش بولغان پۇقراچە ياسانغان بىر ھەرب-ى كىشى تەنە قىلغاندەك: "ئافۇجۇشى نا؟ ئافۇجۇشى بولەي، بۇشىڭ! (ئەخمەت ئەپەندى قېنى؟ ئۇ كەلمىسە بولماي-دۇ!)» دەپ مېنى تېخىمۇ قىستاپ ئىتتىرىپ ئىشىك تۇ-ۋىگە ئەپباردى - دە، ئاردىدىن 25 ياشلاردا بىر خەنزۇ بالا توپنىڭ ئىچىدىن ئېتىلغان بويى "سا، سا، سا! (ئولتۇر، ئولتۇر! ئولتۇر!.)»، دەپ ۋاقىراپ ماڭا قاردىتا مۇش ئاتتى. مۇش مۈرەمگە ئانچە - مۇنچە تەگدى. توپ-نىڭ ئىچىدىكى قالغانلار، ئارقا ۋە ئالدى بىلەن قەس-تەن قىستىماقتا. بۇلار بەلكى ئوزلىرىدە قورال بارلىغى-نى ماڭا سەزدۈرمەك ۋە شۇنىڭ بىلەن مېنى قورقۇتماق بولسا كېرەك. ھەر ھالدا چاپان ئىچىدىكى ۋە يانچۇغىدىكى كىچىك قوراللىرىنى ھەممە جايلىرىمغا پاتۇرۇپ، تۇقۇپ قويىدۇ.

بۇ يەردە شۇنىسى ئادەمنى تېرىكتۇردىكى، شۇ قىس-تاڭچىلار ئارىسىدا غەربى شىمال مەمۇرى مەھكىمىسىنىڭ مەخسۇس بىر مۇھاپىزەتچىسى بېشىنى ياقىسىنىڭ ئىچىگە تىقىۋېلىپ كوزى بىلەن ھەممىگە يولىيورۇق كورسەتمەكتە ۋە مەندىن ئوزىنى يوشۇرماقتا.

ئاردىدا ئانچىلىك ۋاقىت ئۆتمەي، يەنە بىر كىشى-
نى سۇرۇپ - قىستاپ مېنىڭ قاتارىمغا ئەكىلىپ قويدى.
بۇ كىشى مۇئاۋىن رەئىس بۇرھان ئەپەندىم ئىدى. بۇر-
ھان ئەپەندىم توپنىڭ ”سا، سا، سا„ تاۋۇشى بىلەن قىل-
غان ھۇجۇمىغا قارشى قولىنى كوتەرگەن ھالدا ئوزىنى
مۇداپىئە قىلالماقتا. لېكىن بۇنىڭلىق بىلەن بۇرھان ئە-
پەندىمۇ ئوزىنى بىر ئىككى مۇشتىن ساقلالمىدى. ئاغى-
چە ئاچقۇچىنىمۇ ئېلىپ كەلدى. ھوكۇمەت رەئىسلىرى كا-
بىنېتىنىڭ ئىشىگى ئېچىلدى. بۇرھان ئەپەندىم بىلەن ئىككىمىز،
بۇرھان ئەپەندىمنىڭ كابىنېتىغا ئاران كىرىۋېلىپ، بىر ئاز
بولسىمۇ خەۋپتىن قۇتۇلغاندەك بولدۇق.

”نامايىشچىلار„ كابىنېت ئىچىگە بېسىپ كىرىشكە باشلىدى
ۋە بىزگە ئەخمەت ئەپەندىمنى ئىدارىغا كەلتۇرۇش توغ-
رىسىدا، قاتتىق تەكلىپلەرنى تاشلىدى. ئەھۋال ناھايىتى
جىددى بولغانلىقتىن، ئەخمەت ئەپەندىمنى چاقىرىپ
بېرىش توغرىسىدا ئۇلارغا ۋەدە قىلدىم ۋە ئەخمەت ئە-
پەندىمنى تېلېفونغا چاقىردىم: ئەپەندىم! ”نامايىشچىلار„
نىڭ پەيلى يامان، ئەھۋال جىددى، ئىدارىغا كېلىشتىن
ساقلىنىڭ! بىز بولغاندىكىن كۇپايە قىلىدۇ. ئەھۋالنىڭ
ئوزگۇرۇشىگە قاراپ، سىزگە خەۋەر قىلىپ تۇرىمەن! دەپ
ئېيتتىم. ئەخمەت ئەپەندىم: ”ياخشى بولىدۇ. ھەر ھالدا
ھوشيار بولۇڭلار، ئۆزەڭلەرنى خەۋپتىن ساقلاڭلار! ئەھۋال-
دىن ماڭا خەۋەر قىلىپ تۇرۇڭ„ دىگەن مەزمۇندا يوليو-
رۇق بېرىشى بىلەنلا تېلېفون سىتانسىسىدە مەخسۇس قو-
يۇلغان مىللى ساتقۇنلار، بىزنىڭ تېلېفون ئارقىلىق قىل-

غان سوزدەمىزدىن خەۋەر ئالغان بولسا كېرەك، سوز ئاياق-
لاشماي تۇرۇپ تېلېفوننى ئۈزۈپ قويدى. شۇندىن كېيىن-
لا تېلېفون ستانسە ماڭا ئەخمەت ئەپەندىمنى چاقىرىپ
بەرمەيدىغان بولدى.

«ناھايىشچىلار»: ئافۇجۇشى لەي بۇلەي؟ نى گەنكۇەي
جوتالەي! بۇلەي بۇشىلىڭ! (ئەخمەت ئەپەندىم كېلەمدۇ؟سەن
ئۇنى تېز كەل، دە. كەلمىسە بولمايدۇ.) دەپ مېنى خەۋپ
ئاستىغا ئېلىپ تۇردۇ.

بۇرھان ئەپەندىمۇ تېلېفون ئالدىدا، لېكىن تېلې-
فون ستانسە بۇرھان ئەپەندىمنى كېرەكلىك جاي بىلەن
بىرلەشتۇرمەي تۇردۇ.

«ناھايىشچىلار» نىڭ بىر قانچە ئاكتىپلىرى ئارقا -
ئارقىدىن بۇرھان ئەپەندىم بىلەن مېنى، ئەخمەت ئەپەن-
دىمنى چاقىرىپ بېرىش توغرىسىدا قىستىماقتا. بىز «چا-
قىردۇق، ھازىر كېلىدۇ» دەپ «ناھايىشچىلار» نىڭ غەزەپ-
لىرىنى بىر ئاز بولسىمۇ پەسەيتىشكە تىرىشتۇق. لېكىن
«ناھايىشچىلار» بۇنىڭغا قىلچە تاقەت قىلماي، ئۆزلىرى
ئەخمەت ئەپەندىمنى تېلېفونغا چاقىردى. ئەخمەت ئەپەن-
دىم بىلەن بىزنى بىرلەشتۇرمەي تۇرغان ستانسە «ناھا-
يىشچىلار» بىلەن ئەخمەت ئەپەندىمنى بىرلەشتۇردى. «نا-
ھايىشچىلار»: «ئافۇجۇشى چىڭنى كۇەيلەي! نى بۇلەي،
ۋامىن بانى ...(ئەخمەت ئەپەندى تېز كېلىڭ، كەلمىسى-
ڭىز بولمايدۇ، ئەگەر كەلمىسىڭىز ئۇۋاختا بىز سىزنى...)»
دەپ ھاقارەتلىك تىللار بىلەن تىللىدى. ئەھۋال شۇ دە-
رىجىگە يەتكەندە، تېچلىقنى ساقلاش قوماندانلىغىنىڭ

ھۇئاۋىنى گېنېرال مايور داۋبىگاك كىرىپ كەلدى. داۋ-
بىگاك: "يامان بولدى، ئافۇجۇشى كەلمىسە، غۇلغۇلىنى
بېسىش مۇمكىن ئەمەس، تېلېفوندا چاقىرىڭ، ئافۇجۇشى
كەلمەي قالمىسۇن، قورقمىسۇن، كېرەك يوق، بىز ساق-
لايمىز!" دېگەن تەكلىپنى قىلدى. مەن: "تېلېفوندا چا-
قىردىم، ھازىر كېلىپ قېلىشى مۇمكىن" دەپ جاۋاپ بەر-
دىم. داۋبىگاك ناھايىتى ھودۇققان ھالدا: "سىز ئافۇجۇ-
شىغا يەنە ئېيتىڭ، ھېچ خەۋپ يوق، بىز ساقلايمىز. تېز كەلسۇن!"
دېگەن تەكلىپنى قىلىپ ئارقىسىدىنلا، يا مەن ئۆزەم بېرىپ
ئەكېلەيمۇ؟ ئۆزەم باراي! دەپ ئالدىراش چىقىپ كەتتى.
بۇ چاغدا داۋبىگاك تېگىشلىك جايدىن ئەخمەت ئەپەندىم-
نى كەلتۇرەلمىگىنى ئۈچۈن قاتتىق تىل يېگەن بولۇشى
كېرەك.

داۋبىگاك كەتتى. مەن "ئەخمەت ئەپەندىم كېلىپ
قالمىغىدى!" دەپ كوپ ئەندىشە قىلدىم ۋە ئەخمەت
ئەپەندىمگە يەنە تېلېفون بېرىشكە ئۇرۇندۇم. لېكىن
سىنانسە ئەخمەت ئەپەندىمنى تېلېفونغا چاقىرىپ بەرمىدى.
"نامايىشچىلار"—توغرىسىنى ئېيتقاندا قوي تېرىسىگە
ئورالغان بۆرىلەر ئاغزىغا كەلگەننى دەپ قاۋىماقتا، سا-
ئەت 11 دىن ئاشتى. بۇرھان ئەپەندى ئىككىمىز "ناما-
يىشچىلار" نىڭ قەتئىي تەكلىۋىنى ئاڭلاپ ئولتۇراتتۇق. شۇ
ئارىدا ئەخمەت ئەپەندىم، رەھىمجان ئەپەندىم، داۋبى-
گاكلار كىرىپ كەلدى.

ئەخمەت ئەپەندىم كېلىش بىلەن يەنە "دا، سا
«ئۆر، ئولتۇر)" دېگەن تاۋۇشلار كوككە ياڭرىدى. "ناما-

يىشچىلار»نىڭ ھەركىتى جىددىيلەشتى. بىز ھەممىمىز بۇر-
ھان ئەپەندىمىنىڭ كابىنىتىدا ئولتۇردىمىز. «نامايىشچىلار»
ئىشىكلەرنى سۇندۇرغان، دېرىزىلەرنى چاققان ھالدا، كا-
بىنىتقا بۆسۈپ كىرمەكتە، بۇ چاغدا بايىقى ئالدىغا تى-
زىلغان ئەلى، تارباغاتايدىن كەلگەن خەنزۇ پۇقرالار
غايىپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا تونۇشى ئۆزگەرتكەن-
گومىنداڭ پىرقىسىنىڭ مەسئۇل خىزمەتچىلىرى، سەنمىن
جۈيى ياشلار تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىرى،
غەربىي شىمال مەھكىمىسىنىڭ خىزمەتچىلىرى، قورال ئاسقان
كىشىلەر پەيدا بولۇپ قالدى. بۇلارنىڭ ھەركىتى ھەرھالدا
پۇقرالارنىڭ ھەركىتىدەك ئاددى ئەمەس، ھەرقانداق ئېھ-
تىماللارغا قارشى تەييارلىق بىلەن ھەركەت قىلماقتا.
ھەركەت ناھايىتى پاجىئەلىك، ناھايىتى جاللاتلىق تۈس
بىلەن بارماقتا. شۇ ئارىدا تاشقىرىدا ئوق چىقىشقا باش-
لىدى. قورادا پاجىئە بولغانلىقى توغرۇلۇق خەۋەرلەر
تارقالدى. «نامايىشچىلار»نىڭ ئاكتىپلىرى پىشانىسىدىن
ئاغزىدىن قان چىققان، لېكىن يالغاندىن ھوشسىزلانغان
ئىككى خەنزۇنى ئەپكىرىپ: «مىجىسى نىمىندى رىن داخۇڭ-
لياۋ، باۋچۇ، يىشۇي خۇەنشۇي (سىلەرنىڭ ئادەملىرىڭلار
ئۇرۇپ ھوشسىزلاندۇردى، ئىنتىقام، قانغا قان ئالىمىز!)»
دەپ ۋاقىراشتى.

بۇ تاۋۇشتىن خەۋەر تاپقان قورادىكىلەر، «ئۇر» ئۈس-
تىگە «ئۇر»، «ئولتۇر» ئۈستىگە «ئولتۇر!» دېيىشىپ، بىر-
بىرىنىڭ ئۈستىدىن ئاتلىشىپ كابىنىت ئىشىگىگە ئۇرۇنماقتا!
بۇ چاغدا بىزنىڭ كىشىلەردىن، ھەتتا ئۇيغۇرلاردىن

بىرسىمۇ تالاغا چىقىش ۋە تالادىن كىرىش مۇمكىن ئەمەس، لېكىن شۇ باس - باسنىڭ ئىچىدىن سالىس، جانىمىقان كىرىپ كەلدى. يېنىدا 2 - 3 دىن قورال ئاسقان كىشى بار. بېشىغا تۈلكە تۇماق كەيگەن، خاتىرجەم تالاغا چىقىپ كىرىپ تۇرىدۇ. بۇ تۈلكە تۇماق خەنزۇلار بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى پروپوسكا ئىكەن.

سەيپىدىن ئەپەندىنىڭ ئېيتقىنىغا قارىغاندا: «سالىسلار بىر كىچىك بالىدىن 5 - 6 تۈلكە تۇماق ئالدۇرۇپ بىردىن كىيىشىپ، تالاغا چىقىپ كىرىشىپ: «ئۇيغۇرلار خەنزۇلارنى ئولتۇرۇپ قويدى، ئىش يامان بولدى!» دىگەن مەزمۇندا قاتتىق ئىغۋاتاراتماقتائىكەن.ئاكتىمۇ «نامايىشچىلار» بۇ يالغان پاجىئەگە يولۇنۇپ، ئىلى تەرەپ ۋەكىللىرىگە ھۇجۇم باشلىدى. دەل شۇ چاغدا قىستا-قىستاڭنىڭ ئىچىدىن بىر-ئىككىسى ھىمىت سۇلتاننى يولەپ، سورەپ يۈرۈپ بىزنىڭ يېنىمىزغا ئېلىپ كىردى. ھىمىت سۇلتاننىڭ پىشانىسى يېرىلغان، قان ئېقىپ تۇرىدۇ. توپنىڭ ئىچىدە مۇشنىڭ ئاستىدا قالغان ھىمىت سۇلتان ئاچچىغىنى باسالماي ئۇلارغا قارشى مۇش ئېتىشقا ئىنتىلمەكتە. بىز سەۋرى قىلىشقا دەۋەت قىلدۇق، ئاران توختىدى. بۇ ئارىلىقتا قاياقتىندۇر لىۋمىشۇجاڭ، لىۋتەپەيىۋەن، چۇيۇۋلار پەيدا بولدى. دەسلەپتە بۇلار خېلى سالماق تۇرۇپ، بىزنى ئۇياق - بۇياقتىن دالدا قىلىپ، مۇداپىئە قىلىشقاندەك بولدى. لېكىن «نامايىشچىلار» نىڭ ھەركىتى جىددىلىشىپ، ئىش ناچار بولۇۋاتقان چاغدا، ئۇلارنىڭ ھالى بىزنىڭكىدىنمۇ خاراپ، خۇددى ئولۇم ئوز بېشىغا كەلگەندەك

هودۇقۇشۇپ كەتتى. تېپچىلىقنى ساقلاش مۇئاۋىن قوماندانى
داڭ بىڭگاڭ بۇچاغدا يوقالدى. ليۇ مىشۇجاڭ مۇداپىئە ئەترەت-
لىرىنى يېتىپ كېلىشكە بۇيرۇق بېرىش مەقسىدىدە تېلې-
فوننى قولىغا ئالدى. لېكىن تېلېفون ستانسىسى تېلېفوننى
قوبۇل قىلمىدى. «نامايىشچىلار»نىڭ "سا! سا! سا!" تاۋۇشى
ئەرشكە كوتۇرۇلدى. ئويۇن راستقا ئايلىنىشقا باشلىدى.
بۇ ھالنى كورگەن ليۇ مىشۇجاڭ، ليۇتەپەييۇەن، چۇيۇۋلار
تامدەك قېتىپ قالدى. ليۇ مىشۇجاڭ ئوزىنىڭ ئادىيوتانتىنى
بىر پارچە قەغەز بىلەن خىزمەتكە بۇيرىدى. غولغۇلا تېخى
جىددى داۋام قىلىۋاتىدۇ. ليۇ مىشۇجاڭ، ليۇتەپەييۇەن،
چۇيۇۋلار ھودۇققىنىدىن نىمە قىلىشىنى بىلەلمەي قالدى.
بىچارىلەرنىڭ پۇتۇن ئەزاسىغا جاق-جاق تىترەك ئولۇشۇپ
كەتتى. «نامايىشچىلار» غا سوز ئاڭلىتالماي، ئاخىرى بىزگە
ئوزىمىزنى دالدىغا ئېلىشنى تەكلىپ قىلدى-دە، بۇر-
ھان ئەپەندىمنىڭ كابىنىتىنىڭ ئارقىسىدىكى خالىجاينىڭ
3 - 4 مېتىر كەڭ ۋە ئوزۇنلۇقتىكى مەيدانىغا قولىمىزدىن
يېتىلەپ چىقتى.

بۇ جاينىڭ كۇن چىقىش تەرىپىدىكى ئوگزىگە
قاياقتىندۇ بىر شوتا كەلتۇرۇپ قويغان، ليۇ مىشۇجاڭلار
ئەخمەت ئەپەندىمنى شوتا ئارقىلىق ئوگزىگە چىقىشنى
تەكلىپ قىلماقتا، لېكىن بىز ئۇنى قوبۇل قىلمىدۇق،
چۇنكى، ھەرھالدا بىر ھىلە بولۇشى مۇمكىن، گەرچە ھىلە
بولمىغان تەقدىردىمۇ ئوگزىگە چىقىش خەۋپلىك، چۇنكى
بۇدا ئىردە قەيەردە بولمىسۇن ھاياتقا كاپالەتلىك يوق.
چۇنكى بىرسەپىدشىمىز سەيپىدىن ئەپەندى بۇ ۋاقىتتا

بىزنىڭ ئىچىمىزدە يوقلىغى ئۈچۈن ئەندىشە قىلىمىز. ئۇ بىزنى كۆپ ئويلىتىدۇ، بۇ پۇرسەتتە، ئۇنىڭ بار-يوقلىغىغا باھا بېرىش ناھايىتى قىيىن. بۇ ئېغىر مۇھىتتا ئەلۋەتتە، ھاياتىمىز بىللە ماماتىمىز بىللە بولۇش كېرەك ئىدى. دەل شۇچاغدا تالا تەرەپنىڭ تاقاقلىق ئىشىگى ئىچىدە "ئابدىكېرىم" دىگەن تاۋۇش ئاڭلاندى. بۇ تاۋۇش سەيپىدىن ئەپەندىنىڭ تاۋۇشى ئىدى. دەرھال ئىشىكنى ئاچتۇق. ئەخمەت ئەپەندىم سەيپىدىننى قولىدىن تۇتۇپ ئارىمىزغا تارتىپ ئالدى. شۇئاردا غۇلجىدىن كەلگەن بالىلاردىن ئۈچ-تۆرتىمىز پەيدا بولدى.

بىز ئۆلۈمنى — خەلقىمىز يولىدىكى ئۆلۈمنى ئالدىقاچان ئۈستىمىزگە ئېلىپ قويغان، ئۆلسەك پارلاق ئۆلىمىز. قالساق پارلاق قالىمىز. ئەمما ئۆلۈم مەنىسىز بولۇشى كېرەك ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن كىچىككىنە شۇ جايدىمۇ خەلق دۈشمەنلىرى بىلەن ئاخىرقى جەڭ قىلىشقا تەييار بىز! ئۆلسەك ئۆلۈمگە مەرتلەرچە بارىمىز، قالساق ئۆلۈمدىن مەرتلەرچە قالىمىز. ھەر ئىككى مۇھىتتىمۇ ئاجىزلىق بىزگە خاس ئەمەس.

بىزدىكى بۇ روھى قىياپەتنى كۆرگەن خەنزۇ تەرەپ ۋەكىللەر ھەيران بولۇشتى. "ناماينىشچىلار"غا ۋە بولارغا يولباشچىلىق قىلىۋاتقان گومىنداڭ ھەم سەنمىنجۇيى ياشلار تەشكىلات ئەزالىرىغا، ھەربى خىزمەتچىلەرگە تارقاش توغرۇلۇق ئىشارەت بېرىلدى. ناھايىتى ئاز ۋاقىتنىڭ ئىچىدە "ناماينىشچىلار" كابىنىتنى بوشۇتۇپ تالاغا چىقىشىپ كەتتى. پەقەت بىرنەچچە ۋەكىللەر دىلا قالدى، بۇ ۋەكىل-

لەرنىڭ بىرسى ئىنقىلاپتىن بۇرۇن غۇلجا گومىنداڭ پىرقىسىدە كاتىپلىق ۋەزىپىسىدە بولغان لىگەنسى، بىرسى ئۈرۈمچى شەھەر كېڭىشىنىڭ كاتىۋى، بىرسى تارباغاتايدىن كەلگەن بىر كىشى، يەنە بىرسى بىرئاز ئېلىشاڭغۇ، ئوزىنىڭ نەدە، نىمە قىلىۋاتقانلىغىنى پەرق ئېتەلمەيدىغان بىر قېرى - چال بولۇپ، ئۇلار ئىلى تەرەپكە قارىتىپ بىرتەرەپلىمە قاتتىق تەلەپلەرنى قويدى. ئەخمەت ئەپەندىم ناھايىتى سالماقلىق بىلەن تىلەكلەرنىڭ توغرىسىنى توغرا خاتاسىنى خاتا دەپ كەسكىن جاۋاپ بەردى.

خەنزۇلار بوشاشتى. ئەمدىلىكتىكى ھەممە ھەركىتىنى زورغىلا قىلماقتا، دەرۋەقە ھېچنىمىدە ھېچنىمە يوق ھەركەتنى توختۇتۇش، ئەكسىلھەركەتچىلەر ئۈچۈن زەربە، ئەستىن چىقماسلىق ئەلەم! سائەت 4 - 3 بوپقالدى. بۇ چاغدا نەنگۈەن دەرۋازىسى ئالىمقاچان ئېتىلگەن. نەنگۈەن دەرۋازىسى ۋە باشقا دەرۋازىلار ئالدىغا 6 - 5مىڭ مۇسۇلمانلار تولۇنۇپ ئالغان. ئۇلار خەلق ۋەكىللىرىنى چىقىرىپ بېرىش توغرىسىدا ئەكسىيەتچىلەرگە قاتتىق تەلەپنى قويماقتا. خەنزۇلارمۇ خېلى ھودۇققان، ئۇيلىماي ئىش قىلىپ ئاغرىماي دەرت تارتماقتا. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزگە نەنگۈەندىكى مۇسۇلمانلارنى تارقىتىش چارىسىنى تەكلىپ قىلماقتا.

ئەخمەت ئەپەندىم: "بىز سالامەت، ئەندىشە قىلماڭلار، تارقاپ كېتىڭلار!" دەپ ئىمزاسىز خەت يازدى. ئۇلار تارقىغىنى يوق، ئۇلار تېخى بۇنى "خەنزۇلارنىڭ ھىلىسى" دەپ پەرەز قىلماقتا. نەنگۈەندىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تارقاپ كەتمەسلىكى خەنزۇلارنى قاتتىق ئەندىشىگە سالدى. خۇسۇ-

سەن شەھەر ئىچىگە سولۇنۇپ قالغان نەنگۈەندە ئۆيى بارلار ئارىسىغا تېخىمۇ قاتتىق ئەندىشە پەيدا قىلدى. شۇنداق قىلىپ خەلق ۋە خەلق ۋەكىللىرىنىڭ بېشىغا سېلىنىماقچى بولغان خەۋپ، خەنزۇ ئەكسىلھەركەتچىلىرىنىڭ بېشىغا چۈشتى. بۇ چاغدا خەنزۇ ئەكسىلھەركەتچىلىرىنىڭ رەڭگى - روھىدىن، بۇ ئاقىۋەتنى ئالدىن كورەلىگەن بولسا، شۇكۇنكى ناماييشنى پەقەت تەشكىل قىلماسلىغىنى ھېس قىلىپ بولىدۇ. پۈتۈن يۈزلۈك ئەندىشە خەنزۇلار ئارىسىدا ھوكۇم سۈرمەكتە.

ئەلۋەتتە دۈشمەننىڭ چارچىغان، بوشاشقان ۋە ھودۇققان ماھىيىتىنى ئىگەللەپ ئېلىپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش لازىم. چۈنكى بۇ مومىنت چېكىنىش — ئاتاكىغا، خەۋپ — غەلىبىگە ئايلىنىدىغان مومىنت ئىدى. سوزدە ئاتاكىغا ئوتۇش كېرەك. كۈرەشلەردىكى مۇنداق مومېنتتا كوپ ۋاقىت سوز زەمبىرەك سۈپىتىنى ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن «ناماييشچىلار ۋەكىلى»گە ئالدىمىزدا ئىككى يول بار. شۇنىڭ ئۈچۈن بىرسىگە مېڭىش كېرەك. ئۇنىڭ بىرى، ئەگەرسىزلەر تېچلىقنى خالىساڭلار، دەرھال چىقىپ «ناماييشچىلار»نى تارقىتىڭلار، بىزھەم چىقىپ نەنگۈەندىكى مۇسۇلمانلارنى تارقىتايلى! بۇ تېچلىق — سائادەت يولى، يەنە بىرسى، سىلەر بۇ ھەركەتنى داۋام قىلدۇرۇڭلار، بىز قاراڭغۇ چۈشكەنگە قەدەر چىقمايلى، بۇ دەھشەتلىك پاجىئە يولى، دەپ پىكىر بەردىم. كوپچىلىك بۇ پىكىرنى ياقلىدى، خەنزۇلار تېخىمۇ بوشاشتى. سوزنىڭ باش - ئايىغىنى تۇگەتمەي چىقىپ كەتتى.

هوكۈمەت ئەزالىرى دەم ئېلىش خانىسىدا تاماق
تەييارلىنىپتۇ، تاماققا چىقتۇق. سالىس، جانىمىقانلار پرو-
پوسكا (تۆلكە تۇماقلار)نى قولتىقىغا قىسىپ ئولتۇرۇشتى.
بۇلارىيەنە ناماييش بولۇشنى بىلسە كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن پروپوس-
كىدىن ئايرىلماي ئولتۇرۇشىدۇ. تېخى تاماقتىن تۇرمىغان ئىدۇق،
يەنە بىر توپ ئادەم ۋاقىرىشىپ ئىچكىركى هويلىغا كىرىپ
كەلدى. ئاڭغىچە داڭبىگاك: «ناماييشچىلار تارقىغىلى ئۇنى-
ماي، يەنە بېسىپ كىرىپ قالدى» دەپ خەۋەر يەت-
كۈزدى ۋە ئەخمەت ئەپەندىنىڭ چىقىپ، بىر ئىككى
ئېغىز سوز قىلىشىنى تەكلىپ قىلدى. بىز «ناماييشچىلار-
نىڭ ۋەكىلى» كىرىشنى تەكلىپ قىلدۇق. داڭبىگاك چىقىپ:
«ۋەكىل كىرگۈزۈشكە ئۇنىمىدى، ئەخمەت ئەپەندىنىڭ
چىقىشىنى قاتتىق تەلەپ قىلىۋاتىدۇ» دەپ يېنىپ كىردى.
داڭبىگاك ۋە بىرنەچچە خەنزۇ هوكۈمەت ئەزالىرى ئەخمەت
ئەپەندىنىڭ چىقىشىنى ياقلىدى. ليۇمىشۇجاڭ باشلىق
بىرنەچچىسى ئەخمەت ئەپەندىنىڭ چىقماسلىقىنى ياقلىدى.
ئەخمەت ئەپەندىم چىقىشقا قارار قىلدى، يۈردى. بىز
توسىدۇق ـ قارشىلىق قىلدۇق، شۇنداق قىلىپ، نەتىجىدە
بىر پۇقرا خەنزۇ ۋەكىل بولۇپ كىردى. ئۇ كىرىش
بىلەنلا يىغلاپ تۇرۇپ «مەن بۇ «ناماييش»نىڭ قانداق
ئۇيۇشتۇرۇلغانلىقىنى بىلمەيمەن، هازىر نەنگۇەنگە پۈتۈن
مۇسۇلمانلار توپلانغان، سىزلەر چىقىپ ئۇلارنى تارقاتمى-
ساڭلار، ئۇلار بۈگۈن نەنگۇەندىكى چوڭ ـ كىچىك بىگۇنا
خەنزۇلارنى قىرىپ تاشلايدۇ. ھەتتا هازىر قان توكۈشلەر
بولغانلىقى توغرىسىدا خەۋەر بار. مېنىڭ ئۆيۈم نەنگۇەندە

بولۇپ كىچىك باللىرىم بار ئىدى. سىز قانداق قىلىپ بولسىمۇ چىقىپ، نەنگۈەندە قان توكۇلۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىشىڭىزنى سورايمەن؟„ دىدى. ئۇنىڭغا نەنگۈەنگەچىقىش توغرىسىدا جاۋاپ بەردۇق. خوشال بولۇپ چىقىپ كەتتى.

داڭبىگاڭ بۇ «ناماينىشچىلار» ئىچىدىن يۇقىرىلارغا ۋەكىل بولالايدىغان بىر كىشى تاپالماي ھېلىقى ۋەكىل بولۇپ كىرگەن خەنزۇنى تالادىن تۇتۇپ كىرگەن بولسا كېرەك. «ناماينىشچىلارنىڭ ۋەكىلى» بولۇپ كىرگەن ئادەم قانائەتلىنىپ چىقىپ كەتتىمۇ، لېكىن «ناماينىشچىلار» تېخىتارقىلغىنى يوق. يەنە تەكرار-تەكرار ئەخمەتئەپەندىم چىقمىسا، بىزنىڭ سالامەتلىكىمىزگە كاپالەتلىك بەرسۇن! دىگەن تەلەپلەرنى تاشلىماقتا. ئەخمەت ئەپەندىم "مۇسۇل-مانلارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە كاپالەتلىكنى ئۈستىمىزگە ئالالايمىز!„ دەپ خەت يېزىپ بەردى. خەتكە ئۇنىماي، "ئەخمەت ئەپەندىم ئۆزى چىقسۇن!„ دەپ ۋاقىراشتى. ئەخمەت ئەپەندىم خەتنى قولىغا ئالدى-دە يىرتىپ تاشلاپ: "قولىدىن كەلگىنىنى قىلسۇن!„ دەپ پەرۋاسىز ئولتۇردى. بۇ چاغدا داڭبىگاڭ پىلانىنىڭ رەسۋالارچە تار-مار بولغانلىقىغا تىت-تىت بولۇپ، شۇ قەدەر ئەخمىقانە ھەركەت قىلدىكى، ھەتتا ئۆزىنىڭ ئەنەشۇ «ناماينىشچى-لار»غا قوماندانلىق قىلىۋاتقانلىقىنى يوشۇرۇشقىمۇ ئىق-تىدارى قالمىدى.

ئەكسىلئەركەتچىلەرنىڭ پىلانى رەسۋالارچە تار-مار بولدى. بۇ ئەلۋەتتە ئۇلارنى تېخى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈز-مىگەن قاتتىق ئەلەم قايىنىمىغا سالدى. بۇ ئەھۋال شۇ

كەزدە دۇنيادا ئەڭ ئەلەملىك ۋە ئەڭ ئېغىر ئىش، كىشىگە سالغان تۇزاققا ئۇزى چۈشۈپ قېلىش ئىكەنلىگىنى ھەممىگە سەزدۇرمەكتە. ئەكسىلھەركەتچىلەرگە ئەلەمنى ئالىدىغان قاچا يوق. بۇلارنى ئەلەم بىلەن نەنگۈەندىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ھەركىتى ئامبۇردەك ئىككى چىكىسىدىن قىسماقتا، كوزلىرى ئېتىلىپ چىقىپ كەتكەندەك كورۇنىدۇ. ئۇشتۇمتۇت بەزگەك كېسىلىگە گىرىپتار بولدى. بەزگەك بىردەم قىزدىتىدۇ، بىردەم مۇزلىتىدۇ، يۈزلىرىنى مونچاقتەك تەر باسقان، بۇلاردىن خۇسۇسەن داڭبىگاڭ شۇنداق ئېغىر ئەھۋالدا قالدىكى، ھەتتا بۇرنىغىمۇ ئىگىدارچىلىق قىلالمايدىغان بولۇپ قالدى.

ئەلۋەتتە دۇشمەن پىلانىنىڭ رەسۋالارچە تار - مار بولغان مومېنتىنى ئىگەللەپ، تۇرلۇك شەكىلدە - ياكى قاتتىق سوز بىلەن، ياكى مەسخىرىلىك خاراكتېرىگە ئىگە سوز بىلەن ئاتاكىغا ئۇتۇش، غايەت زور مەنىلىك تەسىر بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن بىز ئوزئارا چاقچاق قىلىشىپ، ئۇلارنى كىملەرگىدۇ ۋە نىمىلەرگىدۇ ئوخشۇتۇپ كۇلۇشىۋاتىمىز، بىزنىڭ بۇ ھەركىتىمىز بىچارىلەرنى بىر سۇغا تاشلايدۇ، بىر سۇدىن تارتىپ ئالىدۇ، ئەلۋەتتە دەرتنىڭ تەمىنى دەرتنى تارتقان ئادەم بىلىدۇ.

داڭبىگاڭ يەنە ئەخمەت ئەپەندىگە: «ناماينىشچىلار كەتكىلى ئۇنىماي تۇرىدۇ، ئوزىگىز بىر چارە كورمىسىگىز بولمايدىغان ئوخشايدۇ» دىدى. ئەخمەت ئەپەندىم بۇ ئەخمەقلەرگە سوزنى بىلىگە تۇگۇپ قويمىغىچە چۈشەنمەيدىغانلىغىنى ھىس قىلدى - دە، سوغاق قانلىق بىلەن

خۇددى ھېچنەرسىلەرگە يولۇقمىغان ئادەمدەك داڭگىنىڭغا قاراپ: «سىزگە ھازىر ئىككى يول بار، بىرسى چىقىپ ئەسكەرلىرىڭىزگە «كۇروگوم شاگوم ئارش!» دەيسىز، ئۇلار چىقىپ كېتىدۇ. بىز چىقىپ نەنگۇەندىكى خەلقنى تارقىتىمىز. تېچلىق بولىدۇ. يەنە بىرسى، ئىشىكنى ئېچىپ ئەسكەرلىرىڭىزنى قويۇپ بېرىسىز، ئۇلار بىزنى ئۆلتۈرىدۇ. بۈگۈن ئۈرۈمچىدە، ئەتىدىن تارتىپ پۈتۈن ئۆلكىدە قان تۆكۈلىدۇ، مانا شۇ. ئىككى يولنىڭ قايسىسىنى خالىسىڭىز بىرىنى تاللاپ ئېلىڭ ...»، «بىز ئۆلۈمدىن قورقمايمىز، بىز ئۆلۈمنى ئاللىقاچان ئۈستىمىزگە ئالغان ئادەملەرمىز، ھازىر بىز ھايات قالساق ھەم خەلققە پايدا، چۈنكى بىتىم بويىچە خەلقنىڭ ئەركىنلىكىنى تەمىن قىلىمىز. ئۆلسەك ئۆلۈمىدىن ئارتۇق پايدا، چۈنكى بۇ مۇناسىۋەت بىلەن خەلق قوزغىلىپ، بۇ قېتىم بىتىمدىن كۆرە ئارتۇغراق، يەنى تولۇق ئازاتلىقنى ئالىدۇ. بىزنىڭ قېنىمىز خەلققە ئازاتلىق كەلتۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ، ئەلۋەتتە بىز ئۈچۈن شەرەپلىك ئۆلۈم بولىدۇ.» دېدى. بۇ سۆز بىزگە ئىنقىلابىي روھ بەردى. ئەكسىلئەھرىكەتچىلەرگە قاقشاتقۇچ زەربە بولدى.

بۇ يەردە ۋاڭ تىڭجاڭنىڭ «ئۇلۇغلىقىغا» ئاپىرىن! چۈنكى ئۇنىڭ كۆزى «نامايىش» باشلىنىش بىلەنلا «نامايىش» نىڭ كېيىنكى تەقدىرىنى كۆرسۈتۈپ بەرگەن ئىدى. ئەلۋەتتە بۇ ئوڭاي ئەمەس!

سائەت 5 بولدى، نەنگۇەن دەرۋازىسى ئالدىغا توپلانغان ئۇيغۇرلار خەلق ۋەكىللىرىنى چىقىرىش توغرىسىدا قاتتىق تەلەپ قىلىپ تۇرماقتا.

«نامايىشچىلار» تارقالدى. بىز نەنگۈەنگە چىقماقچى بولدۇق. لېكىن لىيۇ مىشۇجاڭ مۇھاپىزەتچى كەلتۈرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق بەرگەن ئىدى. شۇلار كەلگەنگە قەدەر كۈتۈپ تۇرۇشنى تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھەممىمىز ئورنىمىزدىن تۇرۇپ ئۆي ئىچىدە، ئۇياقتىن بۇياققا مېڭىشىپ يۈردۇق. ئارىدا سوز - چاقچاق داۋام قىلماقتا، چاقچاق تۈلكە قۇلاقچىنى ھاياتىنىڭ پاناسى قىلىپ ئالغانلارغىمۇ تەگمەكتە. لېكىن ئېقىلسىزلار بۇنى سەزمەيدۇ. ئۇلار ئىغۋانىڭ ئاقىۋىتىنى ئۇنۇتقان ھالدا، بۈگۈن ھوكۇم سۈرگەن ئىغۋادىن شوھرەتلەنمەكتە. بۇ تەبىئى ئىدى. چۈنكى بۇلار ۋەقەلىكنىڭ بىر پۈتۈنلىگىنى سېزەلەيدىغان ئىنسانلاردىن ئەمەس، پەقەت ۋەقەلىكنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھالىتىنى چۈشۈنەلەيدۇ. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، بۇلارنى شۇ كۈنكى بىزنىڭ كۆرەش نىشانىمىزدىكىلەر قاتارىدا ساناشقا ئەرزىمەيدۇ.

چارچىغان دۇشمەنگە دەم بېرىش كېرەك ئەمەس، ئەكسىنچە تېخىمۇ دىمىقتۇرۇش لازىم. ئەخمەت ئەپەندىم بۇ مومېنتنى چىۋەرلىك بىلەن ئىگەللەپ ئالدى - دە، نەنگۈەنگە يۈرۈش ئالدىدا شۇنداق دېدى: "بۈگۈنكى ئويۇننى تەشكىل قىلغان ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ ئوسال بولۇپ قېلىشىنى ئاۋالراق ئويلىماپتۇ. قىزىق بىر ھىكايە ئېسىمگە چۈشتى، بىر گېنېرال ئۆزىنىڭ ئوفىتسېرلىرىنى سىنىماق بولۇپ بىر كۈنى ئوفىتسېرلەرنى ئۆيىگە چايغا ئېيتىپ، ئۇستەلنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر سوغاق تاماق تەييارلاپ، ئۇنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇن بىر گرانات بېكىتىپتۇ،

گرانات پاختا بەن بىلەن تەييارلانغان ئىكەن. ئوپېتسېر-
لەر ئۇستەلگە تاماققا ئولتۇرۇپ، بىرسى ۋىلكىنى تاماققا
سانچىغان ئىكەن، ھېلىقى گىراناتقا سانچىلىپ بىردىنلا پارتلاپ
كېتىپتۇ، ئوفىتسېرلەردىن بىرسى ئۇستەل ئاستىغا، بىرسى
تاشقىرىغا، بىرسى كارۋات تىگىگە قېچىپ موكۇۋېپتۇ،
يالغۇز بىر ئوفىتسېر ئورنىدىن قوزغالماي ئولتۇرۇۋېپتۇ.
گېنېرال ھەممىسىنى يىغىۋېلىپ: «مەن بۈگۈن سىزلەرنى
سىنىماقچى ئىدىم، غەيرىتىڭلار ياخشى بولمىدى. ھېلىقى
ئوفىتسېرنى كورسۇتۇپ: «غەيرەت مانا مۇنداق بولىدۇ. بۇ
ئوفىتسېرنى خالىغانچە مۇكاپاتلايمەن، خوش سىزگە نېمە
كېرەك؟ ئېيتىڭ، دىگىنىڭىزنى بېرىمەن» دەيدۇ. ھېلىقى
ئوفىتسېر ئورنىدىن قوزغالماي ئولتۇرغىنىچە چاس بىرىپ:
«موھتەرەم گېنېرال! ھازىر ماڭا دۇنيادا ئەڭ ئارتۇق ۋە
قۇدرەتلىك نەرسە شۇكى ماڭا بىر دانە تامبال بەرسىڭىز،
يەڭگۈشلەپ ئالسام!...» دەپتۇ. بۈگۈن مانا شۇ ۋەقەنىڭ
دەل ئۆزى بولدى!...» دىدى. مەن بۇ ھىكايىنى تەرجىمە
قىلىپ بەردىم. ئۇلار پۈتۈن دىققىتى بىلەن ئاڭلىدى.
بۇ چاغدا بىز ھەممىمىز قاقاخلىشىپ كۈلۈشۈپ كەتتۇق.
ئەكسىيەتچىلەرگە تېخىمۇ قاتتىق ئەلەم بولدى. زورغا
كۈلۈپمۇ قويدى. يەنە باشقىدىن مۇردىلىرىنى قورۇپ بەز-
گەك تۇتۇشقا باشلىدى، تەرباستى. بەختكە يارىشا، يۈزد-
ىدىكى چىپ-چىپ ئېقىۋاتقان تەر كوزى بىلەن بۇرنى-
دىن كەتكەن ياشقا دالدا بولماقتا. دەرھەقىقەت بۇچاغدا،
بىچارىلەرنىڭ تەر بىلەن مەجبۇرى كۈلكىدىن باشقا ھېچ-
قانداق مۇداپىئە قورالى قالمىدى

سائەت 5 يېرىم بولدى، كۈن ئولتۇردى. بىز كېچىك-
مەي نەنگۈەنگە چىقىپ، خەلقنى خاتىرجەم قىلىشىمىز
كېرەك. ئۈرۈمچى شەھىرىمۇ تەبىئىي ۋەسىياسى تۇماندىن
ئازات بولدى. شەھەرئىچى كوچىلارىنىڭ ئىككى تەرىپىگە
مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەر تىزىلغان. كوچىدا يۈرۈش قىل-
غان ھېچكىم يوق. خەنزۇ پۇقرالار ئىشىكلىرىدىن مارىشىپ
تۇرىدۇ. بىز ماشىنا بىلەن قاتار تىزىلىشىپ، نەنگۈەنگە
قاراپ يۈردۇق. دەرۋازا ئېچىلدى. نەنگۈەنگە چىقتۇق،
مۇسۇلمانلار ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئالدىغا توپلانغان،
قاتتىق ئالقىش ۋە ھوررا ئاۋازى بىلەن قارشى ئالدى.
خەلقنىڭ بەزىلىرىدە تېخى ئەندىشە تارقىمىغان، كوز-
لىرىدە ياش، بەزىلىرى بىردىنلا خوشاللىنىپ چىرايلىرى
شاتلىق بىلەن تولغان، خەلق بىزنى ئوراپ
ئالدى. ئەخمەت ئەپەندىم ماشىنا ئۈستىگە چىقىپ:
”موھتەرەم قېرىنداشلار! ئەندىشە قىلماڭلار! قورقماڭلار!
ئىنشائاللا مۇسۇلمانلارنىڭ يولى ئاق، ئىستىقبالى پارلاق،
قورقماسلىق لازىم، تېچلىق يولى بىلەن ھەقىقەتنى تەلەپ
قىلىش كېرەك!„ دېگەن مەزموندا سوزلىدى. ئالقىش ئۈس-
تىگە ئالقىش، ھوررالار ”رەھبىرىمىز ئەخمەت ئەپەندىم
ياشىسۇن!„ دېگەن شۇئارلار كوككە ياڭرىدى.

سائەت 8 بولدى. سائەت 6 دىن باشلاپ ھەربىي
ھالەت ئېلان قىلىنىشى توغرۇلۇق خەۋەر بەرگەن ئىدى.
خەلقنى تارقىتىش لازىم. لېكىن ئۇيغۇر كلۇبىدا ناھايىتى
نۇرغۇن ئادەم بىزنى كۈتمەكتە، كلۇپقا كىرىش توغرى
كەلدى. خەلق ”ھۇررا، ياشىسۇن ئەخمەت ئەپەندىم!„،

”ياشىسۇن ئۆلكە خەلقىنىڭ ئازاتلىقى!„ ، ”ياشىسۇن ۋە كۈچلەنسۇن ئۆلكىمىزدە ھەقىقى خەلقچىلىق!„ ، ”ئەكسىلھەركەتچىلەرگە ئۆلۈم!„ دىگەن شۇئارلار بىلەن قارشى ئالدى.

ۋاقىت كەچ بولۇپ قالدى، مەجلىسنى ئۇزۇنغا سوزۇش مۇمكىن ئەمەس! يۈرىگىدە ئوت يېنىپ تۇرغان خەلقنى بېسىش لازىم. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەخمەت ئەپەندىم كىلۇپتىكى خەلققە: ”مۇھتەرەم قېرىنداشلار، بىز ھەقىقانىيەت ئۈچۈن قوزغالغان، ھەققانىيەت ئۈچۈن جان بېرىمىز. بىز ئۆلكە خەلقىنىڭ ئىنسانى ھوقۇقى ۋە ئەركىن ھاياتى ئۈچۈن قان ئايىمىغان، ئەمدىمۇ ئۆلكە خەلقىنىڭ ئىنسانى ھوقۇقىنى ۋە ئەركىن ھاياتىنى ساقلاش ۋە ئۇستۇرۇش ئۈچۈن جان ئايىمايمىز! بىزنىڭ ئىشىمىز ھەق بولغىنى ئۈچۈن بىزنىڭ يولىمىز ئاق، ئىستىقبالىمىز پارلاق!„ دىگەن مەزمۇندا سوزلىدى.

خەلق تەنتەنىلىك شۇئار ۋە ئالقىشلار بىلەن بىزنى ئۇزاتتى. مەجلىس تارقالدى.

قەشقەر تارىخىدىكى «فېۋرال پاجىئەسى»

مۇھەممەت ئىمىن قۇربان

جەنۇبىي شىنجاڭ مۇھاپىزەت باش قوماندانى (باۋۋېي زۇڭسىلىڭ) خوجانىيازھاجى 1934 - يىلى 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن ئىدى.

شۇ كۈنلەردە قەشقەر يېڭى شەھەردىكى ماجەنساڭ (چولاق زىبخۇي) غا قارشى «يېڭى شەھەر» سوقۇشى بولۇۋاتاتتى. بۇ ئۇرۇش باشباشتاقلىق، ئىتتىپاقسىزلىق ۋە ئىچكى - تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىق سېلىشى تۈپەيلىدىن بىر تەرەپ بولمىغان ئىدى. گەرچە بۇ ئۇرۇش باشلانغىلى 60 نەچچە كۈن بولغان، «يېڭى ھوكۇمەت» (شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى) نىڭ جىددىي سەپەرۋەر قىلىشى بىلەن كۈچەيتىلگەن بولسىمۇ، يېڭى شەھەردىكىلەر تېخى تەن بەرمەيۋاتاتتى.

خوجانىياز ھاجىنىڭ قوشۇنلىرى قەشقەرگە كېلىپلا يېڭى شەھەر مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشقا جىددىي تۇتۇش قىلدى - دە، بىر نەچچە كۈن ئۆتمەيلا ئۈنۈم كۆرۈشكە باشلىدى. ماجەنساڭ تەرەپ چېكىنىپ سېپىل ئىچىگە مۆكۈنۈشكە مەجبۇر بولدى. دەل شۇ كۈنلەردە ما-

فۇيۇەن باشچىلىقىدىكى 3 پولك ئەسكەر ئاقسۇدىن قەش-
قەرگە كېلىۋاتاتتى. خوجانىياز ھاجى ئۇلارنىڭ ئالدىنى
توسۇش ئۈچۈن مارالۋېشى، پەيزىۋاتلاردا كۈچلۈك قارشىلىق
قىلغان بولسىمۇ مۇۋەپپەقىيەتسىزلىككە ئۇچرىغان خوجانىياز -
ھاجى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ بىر كېچىدىلا قەشقەردىن كې-
تىپ قالدى.

خوجانىياز ھاجى 28 - يانۋار كۈنى كېچىسى بىر
بۆلۈك كۈچىنى ئېلىپ يەكەنگە كەتتى. مەھمۇت مۇھىتى
ئاساسى كۈچى بىلەن يېڭىساردىكى خوتەنلىك ئەمىرلەر
بىلەن ھەمكارلىششقا قالدى. «يېڭى ھۆكۈمەت» نىڭ
باش ۋەكىلى ساۋۇت داموللا ئاساسى كۈچىدىن ئايرىلغان
ھالدا يېڭىساردا بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن يەكەنگە
كەتكەن ئىدى. «يېڭى ھۆكۈمەت» قارمىقىدىكى قوشۇنلار-
دىن قەشقەر شەھەر مۇھاپىزەت قوماندانى (چىڭپاڭ سى-
لىڭ) كىچىك ئاخۇن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ ئاستىن ئا-
تۇشقا، «زىرائەت نازىرى» ئوبۇل ھەسەن ھاجى (موساباييوپ)
زەيدىن كارۋان باشچىلىقىدىكى قوشۇنلىرىنى ئېلىپ ئۈس-
تۈن ئاتۇشقا، «دولەت مۇداپىئە نازىرى» قىرغىز ئوراز بەگ
قىرغىز ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ ئۇلۇغچات تەرەپكە، «قەشقەر
گارنىزون قوماندانى» ئوزبەك يۈسۈپجان قور بېشى ئەس-
كەرلىرىنى ئېلىپ يېڭىسار تەرەپكە كەتتىدە، قەشقەر شەھ-
رى مافۇيۇەن قىسىملىرىغا ئۆكچە قالغان ئىدى. بۇ چاغ-
دا شەھەردىكى بايلار قولىغا چىققاننى ئېلىپ چەتكە قاچ-
تى. ئىمكانىيىتى بارلار شەھەرنى تاشلاپ يېزىغا چىقىپ
كېتىشتى. ئىمكانىيىتى يوق كاسىپلار، كەمبەغەللەر...شەھەر

ئىچىدە قالغان ئىدى. ئۆزبېك يۈسۈپجان قور بېشى باش
باشتاقلىق قىلىپ، ھېچكىمگە يولەنمىگەن ھالدا تۇنگانـ
لار بىلەن يەنە بىر قېتىم ئېلىشماقچى بولدى. خوجانىيازـ
ھاجى قەشقەرگە كەلگەندە ھاجى ئاكا!...دەپ يۈرۈپ نۇرـ
غۇن مىلتىق، ئوق ـ دورىلارغا ئىگە بولغان يۈسۈپجان،
خوجانىياز ھاجىنىڭ بۇيرۇقىغا خىلاپلىق قىلىپ يېرىم يولـ
دىن قايتىپ يولنى تاشمىلىق تەرەپكە سالدىدە بوراختاي
(بۇلاقسۇ) ئەتراپىغا ئورۇنلاشتى ۋە بىر قىسمى شەھەر
ئەتراپلىرىغا سۇقۇنۇپ، يەرلىك دىخانلارچە كىيىنىپ
خەلققە ئارىلىشىپ يۈرىۋەدى.
مافۇيۇەن ئوز قوشۇنلىرىنى باشلاپ، قەشقەرگە يېتىپ
كېلىپلا كونا شەھەرنى ئىشغال قىلدى. ئۇنى قەشقەرنىڭ
ھاكىمى (شەنجاڭ) ياقۇپ بەگ لاۋسى، ئىبراھىم لوزۇڭ
باشچىلىغىدىكى بىر تۇركۇم بايلار شەھەر سىرتىغا چىقىپ
قارشى ئېلىپ شەھەرگە باشلاپ كىردى. مافۇيۇەننىڭ ئەسـ
كەرلىرى، شەتەي يامۇلى بىلەن داۋتەي يامۇلىغا ئورۇنـ
لاشقان بولسىمۇ بىر قىسمى شەھەر ئىچىدىكى تىجارەتچىـ
لەرنىڭ سودا ـ سارايلىرىغا ئومۇمەن ھېيتكا مەيدانى ئەتـ
راپىغا ئورۇنلاشتى. مافۇيۇەن گەرچە قەشقەر شەھرىنى ئىـ
گەللىگەن بولسىمۇ سېپىل ئىچىگىلا ھوكۇمران ئىدى.
دەرۋازا تېشىغا ھوكمى ئوتمەيتتى. ئەسكەرلىرىنى قىشلىق
كىيىندۇرۇش ئىشى مۇھىم بولغاچقا شەھەردىكى بارلىق
كاسىپلەرنى يىغىۋالدى. كىيىم تىككۈچى، موزدوز، بوياقچى،
ئىگەرچى، تاسمىچى، ياغاچچى ھەتتا تۇگمە ياسايدىغان
ئۇستىلارغىچە ھايداپ كېلىپ سارايلاردا بېسىۋالغان چەكـ

مەن - ماتالاردىن كىيىم تىكتۈردى. مىلتىققا تاسما، ئاتـ
لارغا ئېگەر ياساتتۇردى. كاسىپلەرنى قۇرۇق جىگمۇما بە-
لەن ئاچ - توق قويۇپ ئىشقا سالدى. يـاخشى ئىشلىمىسە
مىلتىقنىڭ پاينىگى بىلەن ئۇردى. بالا - چاقىلىرى بىلەن
كورۇشتۇرمىدى. ھەتتا ئويىدىن كەلگەن تاماقنى ئالدۇر-
ماي قاتتىق ئازاپ سالغان ئىدى. مـافۇيۇەن قوشۇنلىرىغا
ئوزۇقلۇقنى يېزىلاردىن ئالاتتى. يېزىلارغا قوراللىق ئەسـ
كەر چىقىرىپ ئوتۇن، سامان يىغدۇراتتى. بەزىدە ئۇنىـڭ
قوراللىقلىرى يېزىلاردا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمغا ئـۇچراپ قې-
چىپ كېلەتتى. يېزىلاردىن بولۇۋاتقان ئـۇشتۇمتۇت ھۇجۇم
بارغانسېرى شەھەر بىقىنىغا يېتىپ كەلدىدە، تۇمەن دەر-
ياسىغا ئېلىپ چىققان ئاتلىرىنى ھۇجۇمچىلار تارتىپ ئې-
لىپ كېتەتتى. مافۇيۇەن بۇ ئەھۋاللارنى ئوڭشاش ۋە شە-
ھەر خەلقىنى باستۇرۇش ئۇچۇن بەگ، پـاششەپ، مىرشەپ-
لەردىن كەڭ پايدىلاندى. قەشقەرنىڭ بۇرۇنقى ئـاتـاغلىق
باجگىرى ئىبراھىم لوزۇڭنى شەھەر مۇھاپىزەتچى قوماندانى
(چىگفاڭ سىلىڭ) قىلىپ تەيىنلىدى. ئىنقىلاپچىلار سېپى-
دىن قېچىپ كەلگەن رىشتەمنى پارتىزانلار ئەترىدىنىـڭ
قوماندانى (يۇيجى سىلىڭ) قىلدى. رىشتەم ئـاستىن ئا-
تۇش تىجەنلىك بولۇپ بۇرۇن دۇمبىلاقچى (ئىشەكچى كى-
راكەش) بولۇپ، فەرغانىغا چىقىپ قىرغىزىستاندىن چىققان
جانىبەك قازىنىڭ ئىسيانچىلىرىغا قـاتناشقان، كېيىن قې-
چىپ كېلىپ قىمارۋازلىق قىلغان، شۇ يىـللاردا كىچىك
ئاخۇن بىردىكادىسىدا لىيەن دەرىجىلىك ئەمەل تۇتقان، كى-
چىك ئاخۇن شەھەردىن چېكىنگەندە 30 دەك قوراللىـق

ادىمىنى ئەگەشتۈرۈپ شەھەرگە قېچىپ كىرىپ تۇنگانلارغا تەسلىم بولغان ئىدى. مافۇيۈەن شەھەر ئەتراپىدىكى خۇ-جۇمچىلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن نەيرەك ئىشلىتىپ ئا-تۇشتىكى كىچىك ئاخۇن تۆەنجاڭنى يوقۇتۇش ئۈچۈن 6 - فېۋرال شەنبە كۈنى تاڭ سەھەردە ئاتۇش تەرەپكە ئەسكەر ماڭدۇردى. شۇ كۈنى قار يېغىۋاتاتتى. بۇلارنىڭ ئارقىسى-دىن يېڭى شەھەردىكى ماجەنساڭنىڭ ئالا يـامـاق چاپان كەيگەن ئەسكەرلىرى كېلىپ ھېيتكادىن ئوتۇپ شەرق تە-رەپكە مېڭىپ كەتتى. بۇ ئىككى قوشۇن ئـەمەلىيەتتە ئا-تۇشقا بارمىغان ئىدى. مافۇيۈەن ئاپپاق خوجامىنىڭ ئار-قىسىدىكى چوڭ يول بىلەن بۇچا تەرەپكە كەتكەن بولسا، ماجەنساڭ ئوز قوشۇنىنى ئېلىپ دولەت بـاغ رايونى ئار-قىلىق يېڭى شەھەرگە كەتـكـەن ئىدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئوزبېك قوشۇنلىرى باشلىقلىرىدىن قوچـقـار بـاي، ئوزبېك، ئۇيغۇرلاردىن تەركىب تاپقان يۈز نەپەر پىدائىي-لارنى باشلاپ شەھەرگە باستۇرۇپ كىردى. ئۇلار ئىككى يول-غا بولۇنۇپ رەستىدىكى مۇسابايۇپلارنىڭ سودا سـارىيىغـا-ئورۇنلاشقان تۇنگان بىرىگادىدا شـتابىنى قولغا چـۇشۇردى. يەنە بىر بولىكى توقىزاق دەرۋازا گوزدىرىدىكى مـوللاخۇن ھاجى سارىيىغا ئورۇنلاشقان تونگان پولك شـتـابىنى ئىش-غال قىلدى. بۇ ئىككى شـتاپتا بىر نەچچە نـەپەرلا ئادەم قالغان بولغاچقا ئوزبېك پىدائىيلىرى ئاسانلا قولغا چۈشۈ-رۈۋالدى. پىدائىيلەر يەنە ئىككىگە بولۇنۇپ شەتەي يامۇ-لى بىلەن داۋتەي يامۇلغا ھـۇجۇم قىلدى. داۋتەي يا-مۇلىدىكى زىخۇيچىلار (تۇنگانلار) يامۇلنىڭ تاشقارقى ھويـ-

ىسىغا چاقىلىق پىلىموت قويۇپ ئات سېلىپ كەلگەن پى-
دائىلارنى ئوققا تۇتتى، بىر قانچىسىنى ئۈژمىدەك توكى-
ۋەتتى. قالغان پىدائىلار تۆرت تەرەپتىن ئوراپ ھۇجۇم
قىلدى. زىخۇيچىلار ھەم ئۇلارغا قارشى مۇداپىئەلەندى.
ھەر ئىككى تەرەپ ئۇرۇش قىلىشقا باشلىدى. پىدائىلار-
نىڭ شەھەرگە كىرىشى بىلەن ئۇرغۇنلىغان «ئامىن» چىلەر
گۇرۇھى پەيدا بولدى. قولىرىغا كالتەك، پالتا - كەتمەن
ئېلىشىپ پىدائىلارگە قوشۇلدى. بۇ گۇرۇھ بارغانسېرى
كۆپەيدى. ئەتراپ يېزىلاردىن كىرىشكە باشلىدى. بۇ «ئا-
مىن» چىلەر داۋتەي يامۇلىنىڭ ئەتراپىدىن يامغۇردەك
ئوق يېغىپ تۇرۇشىغا قارىماي ئامىن تۇۋلاپ دۈشمەنلەر-
نى قىستاپ بارماقتا ئىدى. ئۇرۇش شۇ خىل تىركىشىش
بىلەن بىر نەچچە سائەت داۋام قىلدى. لېكىن پىدائىلار
شەھەر دەرۋازىلىرىغا سەل قاراپ ئىچىدىن زەنجىرلەپ قو-
يۇش بىلەنلا قانائەتلەنگەن ئىدى.

ئاتۇشقا بېرىش داغدۇغىسى بىلەن شەھەردىن چىققان
مافۇيۇەن بەشكىرەم ئاغزىغا جايلاشقان ئۇزۇن سايغا يې-
تىپ كەلدى. «شام پادىشا» دىگەن مازارنىڭ ئالدىغا كې-
لىپ توختاپ بىر نىمە كۈتكەندەك شەھەر تەرەپكە قاراپ
تۇردى. دەل شۇ ۋاقىتتا چاپارمىنى يېتىپ كېلىپ شەھەر
ئەھۋالىدىن خەۋەر يەتكۈزدى. شۇنىڭ بىلەن مافۇيۇەن
شەھەرگە قاراپ يول سالدى. ئۇلار شەھەرگە يېتىپ كەل-
گەندە داۋتەي يامۇلىدا ئۇرۇش داۋام قىلىۋاتاتتى. بۇلار
سېپىل ئۈستىدە قاراۋۇلنىڭ يوقلىقىنى كۆرۈپ «تۇشۇك
دەرۋازا» سىدىن شەھەرگە باستۇرۇپ كىردى. بۇلاردىن بىر

قىسمى ھېيتكانىڭ شەرقىدىكى قاراڭغۇ رەستىنىڭ دوخمۇ-
شىغا پىلىموت قۇرۇپ ئېتىشقا باشلىدى. ئۇشتۇمتۇت بول-
غان ھۇجۇمدىن ھاڭ-تاڭ قالغان پىدائىلار بىلەن «ئا-
مىن» چىلەر خام بازىرى سولاقمىسىغا سۈرۈلدى. ئەمما
ھەممە تەرەپنى تۇنگان ئەسكەرلىرى توساپ ئالغان ئىدى.
ئۇيقۇسى ئېچىلىپ دالدىلەردىن پايدىلىنىپ مۇداپىئە
كورگەن پىدائىلار قەيسەرلىك بىلەن قايتۇرما زەربە بې-
رىپ بېسىپ كېلىۋاتقان زىخۇيچىلەرنى توختاشقا مەجبۇر
قىلدى.

ئۇرۇش سائەتلەپ داۋام قىلىپ ھەر ئىككى تەرەپ
چىقىمدار بولدى. پىدائىلار سان جەھەتتىن ئازلىق قى-
لاتتى. پىدائىلارنىڭ بىر قىسمى ئارقا ئەنجان كوچىسى-
دىكى «لىجىڭ» يامۇلىغا چېكىنىشتى. يەنە بىر قىسمى
جاننى ئالقانغا ئالدىدە يا ئولۇم، يا كورۇم دەپ ئەنجان
رەستىسىگە قاراپ ئات سالدى. زىخۇيچىلار بۇلارنىڭ قەھ-
رىمانلىقىغا ھەيران بولۇپ ئوزلىرىنى ئوڭلاپ بولغىچە بىر
قانچىسى يار باغ دەرۋازىدىن چىقىپ كەتتى. زىخۇيچىلار
ئۇلارنىڭ يولىنى قاتتىق توسقان بولسىمۇ ئۇلار ئاتنىڭ
قارنىغا چۇشىۋېلىپ زىخۇيچىلاردىن بىر قانچىسىنى دۇمۇ-
لۇتۇپ تاشلاپ قېچىپ چىقىپ كەتتى. بەزەنلىرى ئولدى.
چىقىپ كېتىشكە ئامال تاپالمىغان پىدائىلار سۈرۈلۈپ
ھېيتكا ئارقا ئەنجان كوچىسىدىكى «لىجىڭ» يامۇلى دەپ
ئاتىلىدىغان ئورۇنغا توپلۇنۇپ ئىگىز سىرەج تاملاردىن
پايدىلىنىپ ئوزلىرىنى قوغدىدى. زىخۇيچىلار ئۇلارنى 4 تە-
رەپتىن ئوراپ كېلىپ ھۇجۇم قىلىپ ئوققا تۇتتى. بولۇپ-

مۇ سېپىل تەرەپتىن قاتتىق ھۇجۇم قىلىشتى. لېكىن بۇ-لارنىڭ ئاتقان ئوقلىرى قېلىن تامدىن ئوتمەيتتى. يىدا-ئىلار بولسا كوزگە ئىلىنغان زىخۇيچىلارنى ئېتىپ دومىلى-تاتتى.

بۇ ئۇرۇش كەچ سائەت 4 لەرگىچە داۋام قىلدى. زىخۇيچىلار كوپلەپ چىقىم تارتتى. يېرىم كۈنلۈك ئۇرۇشتا زىخۇيچىلار شۇ كوچىدىن 45 نەپەر يۈقرانى ئېتىپ تاش-لىدى. ھايات قالغان كىشىلەر ئويدىن-ئويگە توشۇك تې-شىپ ئوي ئاتلاپ يۈرۈپ بۇ ئورۇندىكى كىچىك خالتا كو-چىدا ئولتۇراقلاشقان ئافغان يۈقراسىنىڭ ئويىگە كىرىۋې-لىپ جېنىنى ساقلاشتى. زىخۇيچىلار ئافغان يۈقراسىنىڭ ئويىگە ئېسىلغان ئەنگىلىز بايرىقىنى قاراپ بۇ كوچىغا كىرمىگەن ئىدى.

«لىجىڭ» دىكى يىدائىلار زىخۇيچىلار بىلەن كەچكە قەدەر ئېلىشىپ قارشى تەرەپنى ئېغىر چىقىمغا ئۇچراتتى. زىخۇيچىلار ھەم ئۇلارنى بوي سۇندۇرۇشقا ھەر قانچە ئۇ-رۇنغان بولسىمۇ ئۇنۇم بەرمىگەندىن كېيىن ئۇسۇلنى ئوز-گەرتىپ ئالدامچىلىق قىلىشقا كىرىشتى. مەھەللىدىن تۇتۇ-ۋالغان ئابدۇخالىق دىگەن بىلەن زۇنۇن ئاتا دىگەن ئۇي-غۇرنىڭ قولىغا بىر دانە ئاق بايراق بىلەن بىر پارچە خەتنى تۇتقۇزۇپ يىدائىلار تەرەپكە ماڭغۇزدى.

يىدائىلار ئاق بايراقنى كورۇپ ئەلچى ئىكەنلىكىگە قاراپ ئوق ئاتمىدى. ئەلچىلەر كېلىپ يىدائىلارگە بىر پارچە خەت تاپشۇردى. بۇ خەت ئەھرارخان تورەم، مۇھەم-مەت خان ئاقساقال باشلىق ئوزبېك موتىۋەرلىرى نامىدىن

يېزىلغان ئىدى. خەتتە: سىزلەرنىڭ خەتەرلىك ھالغا چۈـ
شۈپ قالغانلىغىڭىزدىن خەۋەر تاپتۇق. بىز سىلەرنى بۇ
خەتەردىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن مازۇكۇزىخوي بىلەن ئۇچرۇـ
شۇپ سوھبەتلەشتۇق. گۇنالىرىڭىزدىن ئەپۇ سورىدۇق. ئۇ
كىشى ھەم قوبۇل كورۇپ كېچىرىم قىلىدىغان بولدى. تەسـ
لىم بولۇپ قورال تاپشۇرسىڭىزلار كەڭچىلىك قىلىدىغانغا
ۋەدە قىلدى. ئۆتكەننى سۈرۈشتە قىلمايمىز، دىدى. ئەگەر
ئۆزىڭىزلەرنىڭ ھاياتىنى ئىزدىسىڭىزلەر ۋە قەشقەردىكى
مۇسۇلمانلارنىڭ ئامانلىغىنى خالىسىڭىزلار تەسلىم بولغايـ
سىزلەر. مادارىن جاناپلىرى چوقۇم كەڭچىلىك قىلىمەن
دەپ قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچتى. بىز سىزلەرگە كېپىل
بولدۇق، سىزلەرنىڭ تەسلىم بولۇشىڭىزلارنى تەلەپ قىلىـ
مىز، دېيىلگەن ئىدى. پىدائىلار بۇ تەكلىپنى مۇزاكىرە
قىلىپ بىر قىسمى تەسلىم بولۇش، بىر قىسمى تەسلىم بولـ
ماسلىقنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئىككى گۇرۇھقا بولۇنگەن
ئىدى. مۇزاكىرە ۋە مۇنازىرە قىلىشىپ ئاخىرى تەسلىم
بولۇشقا ماقۇل بولۇشتى. ئۆزۈن مىلتىقنى تاپشۇرىدۇ، تاـ
پانچا، قىلىچلار ئۆز قولىدا قالىدۇ دەپ توختام قىلىشىپ
1 - قەدەمدە ئۆزۈن مىلتىقلارنى تاپشۇرۇپ بەردى. زىخۇيـ
چىلار ئۆزۈن قوراللارنى ھارۋىغا بېسىپ ئېلىپ كەتكەندىن
كېيىن تەسلىمچىلەرنى قورا ئالدىدىكى سەھناغا تىزىلدۇـ
رۇپ، يان قورال بىلەن قىلىچلىرىنى يىغىۋالدى. مۇندىن
بىر سائەت ئىلگىرى ئۆزلىرىنى ئارسلاندەك ھىس قىلىشـ
قان پىدائىلار ئەمدى قوراللىرىدىن ئايرىلىپ سۈغا چۈشـ
كەن مۈشۈكتەك بىچارە بولۇپ قالغانلىقلىرىنى تونۇپ ھەسـ

رەت چېكىشتى. زىخئويچىلار ئۇلارنىڭ قولىرىنى ئارقىغا قايرىپ ئارغامچا بىلەن باغلاشقا باشلىدى. باشلىق دەپ ھىساپلانغان 18 نەپەر كىشىنىڭ پۇتىغا كىشەن، قولىغا كويزا سېلىپ يېڭى شەھەر تەرەپكە ئېلىپ ماڭدى. قالغان قىرىق ئادەمنى باغلاپ داۋتەي يامۇلى تەرەپكە ھايداپ ماڭدى. بۇلار ھەر قانچە پۇشمان، نادامەت قىلىسىمۇ ۋاقتى ئۆتكەن ئىدى.

يېڭى شەھەر تەرەپكە ھايداپ كېتىۋاتقان 18 كىشى قىزىلىنىڭ كوۋرۇكىگە يېتىپ كەلگەندە كەچ قاراڭغۇ بولۇپ قالغان ئىدى. ئاردىدىن ئىككى ئادەم ئۇزىنى دەرياغا تاش- لاپ قاچتى. قاراڭغۇدا زىخئويچىلار بايقىمىغان ئىدى. بۇ ئىككۈيلەن قورالىقلار ئۇزاپ كەتكەندىن كېيىن كوۋرۇك دالدىسىدا دەملىرىنى ئېلىۋېلىپ تاڭ ئاتقىچە قېچىپ پاخ- تەكلە يېزىسىنىڭ نېرىسىغا ئۆتۈپ ئامان تاپتى. قالغان- لىرى شۇ كېچىسى يېڭى شەردە ئېتىپ تاشلاندى. بۇلارنىڭ ئىچىدىن ئابلا كەتمەننىڭ ئوغلى ئابدۇكېرىم دېگەننى قورال - ياراق ئۇستىسى ھاۋاز چوڭ دېگەن كىشى مېنىڭ تۇققۇنۇم دەپ ئولۇمدىن قۇتقۇزۇپ قالدى.

مافۇيوەن پىدائىلارنى ئالداپ قولغا چۇشۇرگەندىن كېيىن پىدائىلارغا ياردەملەشكەن «ئامىن» چىلارنى پې- لىموتقا تۇتۇپ جازالىدى ۋە 3 كۇنلۇك ھەربى ھالەت ئې- لان قىلىپ، بارلىق قوشۇنلىرىغا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا، ئۇچرىغاننى ئېتىشقا بۇيرۇق بەردى. شەھەر كوچىلىرىغاپېت تارىغاندەك تاراپ كەتكەن زىخئويچىلار بىرىنچى قەدەمدە تىجارەتچىلەرنىڭ دۇكانلىرىنى بۇلاشتى، 2 - قەدەمدە ئۆي-

لەرگە باستۇرۇپ كىرىپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى، ئۇچرىغان ئادەمنى ئېتىپ ئۆلتۈردى ۋە چاناپ تاشلىدى. ئۆيلەرنى بۇلىغاندا دەسلەپ يېڭىراق ئۆيلەردە بۇلاڭچىلىق قىلغان بولسا، بارا ـ بارا ئومۇمىيۈزلۈك بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى. بۇلىغان ماللىرىنى كەمبەغەللەرگە كوتەرگۈزۈپ ئېلىپ كەتتى. ئىشى تۈگىگەندە ئۇلارنىمۇ ئېتىپ تاشلىدى. ئۆيلەرگە باستۇرۇپ كىرگەندە ئۆي ئىگىلىرىنى تۇتۇۋېلىپ ئالتۇن ـ كومۇچ، پۇل، سائەت بەر دەپ قىستىدى. خەلقلەر ئۆزىدە بار نەرسە ـ كېرەكلەرنى بېرىپ تۈگىگەن چاغدا يەنە قانائەت قىلماي، ئۇلارنىڭ قوللىرىنى باغلاپ تۇۋرۇكلەرگە ئېسىپ ئۇردى. تومۇر قىزدىتىپ ياقتى. پۈتۈن شەھەرنى دات-پەريات قاپلىدى. بىرىنچى قېتىم كىرگەنلەر بۇلاپ-تالاپ چىقىپ كەتسە، 2 ـ قېتىم كىرگەنلەر ئەۋەلقىلارنىڭ كىرگەنلىگىنى ھىساپقا ئالماي يانا قىينايتتى. قالغان، قاتقانلارنى ئالاتتى. 3. 4...قېتىم كىرگەنلەرگە بەرگىدەك نەرسە قالمىغاندا ئۇلار ئاچچىغىنى جازالاش بىلەن چىقىراتتى. ئۆلتۈرۈپ تاشلايتتى. بۇ ۋەھشىلەر بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپلا قالماستىن، خوتۇن ـ قىزلارغا باسقۇنچىلىق قىلدى. خوتۇن ـ قىزلارنى ئاتا ـ ئانىلىرىغا، ئەرلىرىگە كۆرسۈتۈپ تۇرۇپ، نومۇسىغا تەگدى. بۇ قىرغىنچىلىققا يېڭى شەھەردىكى ماجەنساڭ قوشۇنلىرىمۇ قاتناشقان ئىدى. 6 ئايلاپ يېڭىشەھەر مۇھاسىرىسىدە قامىلىپ ئازاپ چەككەن بۇ ئەسكەرلەر قولىدا تومۇرنىڭ سۆڭىكى بولمىغان شەھەر خەلقىدىن ئۆچ ئېلىپ دەھشەتلىك قىرغىن يۈرگۈزدى.

تاڭ ئېتىشقا يېقىن ھەر قايسى ئۆيدە ئۆلگەن ئو-

لۆكلەرنى ئىشىك ئالدىغا ئەچىقىپ ياتقۇزۇپ قويدى. بۇ 2 - كۈنى كېلىدىغان ۋەھشىلەرنىڭ يولىنى توساش ئۈچۈن چارە ئىدى. بۇ چارە راستىنلا ئۈنۈملۈك بولدى. 2 - كۈنى كەلگەن بۆلاكچىلار ئولۇك بار ئويگە كىرمەي قايتىپ كېتىشتى. دەھشەتلىك 6 - فېۋرال كۈنى ئەشۇنداق خەۋپلىك ئوتكەن بولسىمۇ پاجىئە تېخى تۈگىمىگەن ئىدى. شۇ كېچىسى تاڭ يورىغىچە ھەممە ئەتراپتىن مىلتىق، پىلىموتلار ئېتىلىپ تۇردى. 7 - فېۋرال كۈنى بۆلاڭ - تالاڭ يەنە داۋام قىلدى، لېكىن ئەھۋال تۈنۈگۈنكىدەك دەھشەتلىك بولمىدى. چۈنكى بۇ كۈنى ماجەنساڭنىڭ ئادەملىرى يوق ئىدى. ئۇزنىڭ ئۈستىگە بۆلايدىغانغا پەقەتلا ئەسكى يوتقان مازلىرى، تەكىيلەردىكى توزغاق سامانلارلا قالغان بولغاچقا ئەسكەرلەرگە ئانچە ئەپلىشىپ بەرمىدى. شۇنداق بولسىمۇ كىشىلەرنىڭ قوي، كالا، ئاتلىرىنى بۆلاڭ - تالاڭ قىلدى. 7 - فېۋرال كۈنى چۈش بولغاندا تۈنۈگۈن تەسلىم بولغان پىدائىلارنى داۋتەي يامۇلىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. بۇلارنى ئوراپ ماڭغان قوراللىق قوغدىغۇچىلار سەھنانىڭ ھەممە تەرىپىگە يېيىلدى. ئەسىرلەرنى جاۋبى قامىنىڭ ئالدىغا 2 قاتار قىلىپ تىزدى. بۈگۈن بۆلارغا ھوكۇم ئىجرا قىلماقچى بولغان ئىكەن، ئاز ئوتمەي شەھەر ھاكىمى (شەنجاڭ) ياقۇپ بەگ لاۋسى بېشىدا قارا پوسما، ئۈچىسىدا قارا لەمبۇقتىن تىكىلگەن جاجازا چاپان، ئايىغىدا قارا مەخمەلدىن تىكىلگەن لاتا خەي... كىيىنگەن ھالدا غەربى يولدىن كىرىپ كەلدى. ئاندىن قەشقەر شەھرىنىڭ قورچاق «چىڭپاڭ سىلىڭى» ئىبراھىم لوزۇك

باشچىلىغىدا شەھەرنىڭ موتىبەرلىرىدىن بىر تۈركۈم كى-
شىلەر كېلىپ ئۇلارنىڭ يېنىدىن ئورۇن ئېلىشتى. بىرچاغ-
دا يامۇل ئىچىدىن مافۇيۇەن چىقىپ كەلدى، يۇرت كات-
تىلىرى ئورنىدىن تۇرۇپ سالام ئۇچۇن قوللىرىنى كوكسى-
گە قويۇپ تازىم قىلدى. مافۇيۇەن كوپچىلىككە سوزلەپ:
خەلقنى بۇلايدىغان، جەمىيەتنىڭ ئامانلىغىنى بۇزۇدىغان،
ئىسيانچىلارغا قاتتىق جازا بېرىلىدىغانلىغىنى، بۇلارنى
تىلەشنىڭ ئوزىمۇ جىنايەت ئىكەنلىگىنى ئۇقتۇردى. ئوز-
بېكلەرنىڭ پېشىۋاسى ئەھرارخان تورەم ئورنىدىن تۇرۇپ
قايتا مۇراجىئەت قىلىپ، بۇلارنى ياخشى ئادەم قىلىش
ئۇچۇن كاپالەت بېرىمەن دىۋىدى، ئۇنىڭ سوزىنى رەت قىلى-
دى. ئۇنىڭ ئارقىدىنلا بىر بۇيرۇق بىلەن پىدائىلارنى
پىلىموتتا تىزتۇپ قىرىپ تاشلىدى. بۇ 40 كىشىدىن ئاب-
دۇراخمان ئىسىملىك بىرسى ئولۇكلەر ئارىسىدا يېتىۋېلىپ
كېيىن قېچىپ جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قالالىدى. قالغان كى-
شىلەر قانغا بويۇلۇپ ئولۇپ تۈگەشتى.

ھەربى ھالەت بۇيرۇغى 3 كۈن دەپ ئېلان قىلىنغان
بولسىمۇ 2 - كۈنى (7 - فېۋرال) قاراڭغۇ چۈشۈشكە يېقىن
بۇيرۇق ئېلىپ تاشلاندى. كوچىلارغا ئادەم چىقىرىپ ئەل
ئامان دەپ جاكا سالدۇردى. ئەسكى داسلارنى تاياق بى-
لەن ئۇرۇپ، ئاۋاز چىقىرىپ، ھەربى ھالەتنىڭ ئاياقلاش-
قانلىغىنى، بۇلاڭ - تالاڭنىڭ ئەمدى توختىغانلىغىنى ئۈن-
لۈك ئاۋازلار بىلەن جاكالىدى.

8 - فېۋرال كۈنى كوچا - كوچىدىن ئولگەن ئولۇك-
لەرنىڭ تاۋۇتلىرى چىقىشقا باشلىدى. بامدات نامىزىدىن

باشلانغان ئۇزۇتۇش، چاشكا ۋە پىشىنغىچە يېرىم كۈن دا-
ۋام قىلدى. ئولگەن ئولۈكلەر كوپ بولغانلىقتىن پاششەپ-
لار هارۋىلارغا قاتلاپ بېسىپ گورۇستانلىقلارغا ئاپىرىپ
چوڭ ئورەك كولۇتۇپ ئولۈكلەرنى ئۇستى - ئۇستىگە قويۇپ
كومۇپ تاشلاشتى. شەهەردىكى ئولۈكلەرنى ئۇزۇتۇش، تا-
ۋۇت كوتۈرۈش باهانىسى بىلەن تىرىك قالغان ئەركەكلەر
شەهەر تېشىغا چىقىپ كەتتى.

7 - فېۋرال كۈنى قەشقەر كونىشەهەردە ماجۇڭيىڭ
ۋە مافۇيۈەن تەرىپىدىن قىلىنغان بۇ قەتلى ئامدا (چاپ-
چاپتا) ئولتۈرۈلگەن ئادەم سانى زادى قانچە؟ بۇ هەقتە
ئېنىق مەلۇمات يوق. لېكىن شىۋېت مىسسىئونىرلىرى كوچى-
لارغا ئادەم چىقىرىپ ئولگەن ئولۈكلەرنى كوزدىن كوچۈ-
رۈپ تىزىملىغان ئىدى. شۇلارنىڭ تىزىملىغان سانى
هازىرچە ئاساسلىق سان بولۇپ كەلمەكتە. شىۋېت
ئادەملىرى هېيتكا مەيدانىدىن ئوتۇپ شەرقى يولدىكىزەي-
كەش مەهەللىسىگە يېتىپ كەلگىچە تىزىملانغان ئولۈكلەر-
لەرنىڭ سانى 4508. بۇ سان ئېنىق سان هىساپلىنىدۇ.
1956 - يىلى يازدا جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن كەل-
گەن ئۇيغۇر سايرانى باشچىلىغىدىكى ئومەكلەر قەشقەر ۋا-
لى مەهكىمىسىنىڭ زالىدا سوهبەت يىغىنى ئاچقان ئىدى.
يىغىندا 7 - فېۋرال قەشقەردە ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى يۈر-
گۈزگەن قەتلىئام توغرىسىدا سوز بولغاندا يىغىنغا قاتناش-
قان بارات ئاخۇن خەلپىتىم (توكۇر) شىۋېتلەر تىزىملىغان
4508 ئادەمنىڭ سانىنى ئوز كوزى بىلەن كورگەنلىگىنى
ئوتتۇرىغا قويدى، بەزەنلەر مۇلاهىزە قىلىپ شۇ قېتىمقى

قىرغىندا ئۆلگەنلەرنىڭ سانى 6 مىڭغىچە دەپ پەرەز قىلىشتى. ھەر ھالدا شۆۋىت ئادەملىرىنىڭ تىزىملىغان سانى بىر قەدەر ئەمەلىي رەقەم بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بىر شەھەردىن شۇنچە نۇرغۇن ئادەمنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىگى ھەر قانداق ئادەمنى قاتتىق ئېچىندۇرىدۇ.

AltunOq

قارغىلىق ناھىيىسىنىڭ 1926 - يىلدىن 1936 - يىلغىچە بولغان 10 يىللىق تارىخىدىن ئەسلىمە

ئابدۇرىشىت خوجەھەمەت

قارغىلىق — دىگەن ئىسىم زادى قاچان ۋە قانداق قويۇلغان، بۇ تېخى ئايدىڭلاشمىدى. قارغىلىق دىگىنى قارغىلار كانى دىگەن سوزمو؟ دەرۋەقە قارغىلىقتا قارغا تولا. ھەر يىلى كەچ كۈزدە قارغىلىقنىڭ ھاۋا بوشلۇغىدا سانسىز نۇرغۇن قارغىلار قاقىلداپ دەۋر قىلىشىدۇ. ئادەتتە بۇنى قارغىلارنىڭ تويى بولدى دەپ ئاتايمىز. زادى شۇنداقمۇ؟ بەزىلەرنىڭ سوزلەپ بېرىشىچە، بۇرۇن زاماندا بىر قەبىلە خەلق باشقا يەرگە كېتىۋېتىپ بۇ مۇنبەت يەرگە كەلگەندە مۇشۇ يەردە ”قالغۇلۇق„ دەپ توختاپ قالغان ئىكەن. كېيىنچە ” قالغۇلۇق „ سوزى ”قارغىلىق„ بولۇپ ئۆزگەرگەن ئىكەن. بۇ ئىككى چۈشەنچىنىڭ زادى قايسىسى توغرا، بۇ جەھەتتە ھازىرغىچە ئېنىق مەلۇمات يوق.

قارغىلىقنىڭ خەنزۇچە ئىسمى يېچېڭ (叶城) بۇنىڭ مەنىسى يوپۇرماق شەكىلدىكى شەھەر — دىگەنلىك بولىدۇ. خەنزۇچە مۇنداق ئاتىلىشى قارغىلىقنىڭ

جۇغراپىيە شارائىتىغا ئاساسلانغانمۇ ياكى دەل ـ دەرەخلىق باغۇ ـ بوستانلىق كورۇنۇشىگە ئاساسلانغانمۇ، بۇھەقتىمۇ ئېنىق چۇشەنچە يوق.

تارىخىي ماتېرىياللاردىن قارىغاندا مەنچىلىك سۇلالىسى دەۋرىدە، قارغىلىق ئايماق (州) بولغان ئىكەن. ئۇچاغدا، گۇما، پوسكام، ناھىيىلىرى زۇڭ بەگلىك بولۇپ قارغىلىق ئايمىقىنىڭ تەۋەلىگىدە بولغان ئىكەن. مەنچىلىك ھوكۇمىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، قارغىلىق ئايمىغى تولۇق ناھىيە بولۇپ، گۇما زۇڭ بەگلىگى يېرىم ناھىيىگە ئوزگەرتىلگەن ئىكەن، پوسكام زۇڭ بەگلىگى بولسا، تەخمىنەن 1923 - يىلى يېرىم ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان، شۇندىن كېيىن قارغىلىق ناھىيىسى 18 بەگلىكتىن ئىبارەت بولغان.

شۇ چاغلاردا قارغىلىق ناھىيىسىدە ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، تاجىك، ئوزبېك، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەر ياشايتتى. ئۇ چاغلاردا ياڭ زېڭشىن، جىن شورېنلارنىڭ ئىستىبدات ھاكىمىيىتى خەلقنى جاھالەتتە تۇتۇش سىياسىتىنى يۇرگۇزۇپ، مىللەتلەرنىڭ ئىسمىنى بىلدۇرمەي يوشۇرغانلىق ئۇچۇن، مىللەتلەر بىر ـ بىرىنى ھەر خىل ئىسىمدا ئاتاشقان، مىللەت دىگەن ئۇقۇمنىمۇ چۇشەنمىگەن. بىرسىدىن سېنىڭ مىللىتىڭ نىمە؟ دەپ سورىسا، مەن ئىبراھىم خەلىلۇللانىڭ مىللىتى — دەپ جاۋاپ بېرەتتى. چەنتۇ دىگەن سوزنىڭ مەنىسى بېشىغا سەللە ئوروۋالغۇچى دىگەن سوز ئىكەنلىگىنىمۇ بىلمەيتتى. خەنزۇلارنى بولسا «خىتايلار» ياكى «تايىپلار»، تاجىكلارنى «ۋاخانلىقلار»، خۇيزۇلارنى تۇڭگانلار دەپ ئاتىشاتتى. خەنزۇچە يېزىقنى گوۋېن (دولەت يېزىغى)،

ئۇيغۇرچە يېزىقنى چەنتۇبىن(چەنتۇ يېزىقى)دەپ ئاتايتتى. شىڭ شىسەي هاكىمىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنلا بىزلەرنىڭ «لاۋچەنتۇ»، ئەمەس، ئۇيغۇر ئىكەنلىكىمىز ئايدىڭلاشتى.

قارغىلىق بازىرىنىڭ ئەزەلدىن سېپىلى بولمىغان، لېكىن باشقا ۋىلايەت، ناھىيە ھەم يېزىلارغا قاتنايدىغان يوللارنىڭ ھەممىسىگە دەرۋازا ياسالغان بولۇپ، شىمالى ۋە شەرقى دەرۋازا، قالىغاچ دەرۋازىسى، بەشىرىق كوچادەرۋازىسى، يېزىلارغا قاتنايدىغان يوللاردىكى دەرۋازىلارنى چىپان دەرۋازا، توگىچى كوچا دەرۋازىسى، تۇگمەن ئېرىق بويى دەرۋازىسى دەپ ئاتايتتى. كوچىلارنىڭ ئۈستى يېپىقلىق قاراڭغۇ ئىدى.

تەشكىلىي ئاپارات جەھەتتە، چوڭ يامۇل (ئامبال يامۇل)، كىچىك يامۇل (سى لاۋيې يامۇل ياكى بوسايامۇل)، ساقچى دۇيى، باجخانا، داكچى خانا (پوچتىخانا) قاتارلىق ھەمۇرى كەسپ ئورۇنلار بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا بىر لەڭزە ھەربىلەر بار بولۇپ، بۇلار بەشىرىق كوچىسىدىكى ئەتراپىغا سېپىل سوقۇلغان گازارمىدا تۇراتتى.

يامۇل

يامۇل — دىگەن سوز خەنزۇچە (衙门)دىگەن سوزنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشى بولۇپ مەنىسى ئىدارە، مەھكىمە دىگەن بولىدۇ. يامۇل ئەينى چاغدا ناھىيىنىڭ ئەڭ يۇقۇرى ھاكىمىيەت ئورگانى بولۇپ ھىساپلىناتتى. ئۇنىڭ جايلاشقان

ئورنى ھازىرقى ناھىيىلىك خەلق ھوكۇمىتى جايـلاشقان ئورۇندا ئىدى. ئۇنىڭ ئىلگىركى سىياقى، شەكلى ۋە بىنـ نالىرى تۈپتىن ئۆزگىرىپ كەتتى. ئەسلىدە، يامۇلنىڭ ئۇـ دۇلىدا قېلىن ھەم ئېگىز جاۋبى تام بار ئىدى. بۇ تامـ نىڭ ئىككى تەرىپىدە قارا سىر بىلەن سىرلانغان رىشاتـ كىلىق قانىتى يوق يايپاڭ شەكىلدە دەرۋازا بولاتتى. جاۋبى تامنىڭ ئارقا تەرىپىدە چوڭ رەستە بار ئىدى. جاۋبى تام بىلەن يامۇلنىڭ ئالدىنقى چوڭ دەرۋازىسى ئارىلىقى كەڭ سەينا بولۇپ، غەرپ تەرىپىدە يامۇل ئالدى «مەسچىت» دەپ ئاتالغان بىر مەسچىت بار ئىدى. يامۇل ئالدىدىكى ئوچۇقـ چۇلۇق بوش يەردە بازار كۈنلىرى مەدداۋايىزلار ۋە راۋاپـ چىلار سورۇن تۈزەپ، مەددالىق قىلاتتى ۋە راۋاپ چالاتتى، ئاخىرىدا دۇئا قىلىپ پۇل تىلەيتتى، ئۇندىن باشقا ساتراچلار ۋە ھەر خىل ئوقەتچىلەر ھۈنەر قىلاتتى. يامۇلنىڭ ئالدىنقى چوڭ دەرۋازىسىنىڭ ئىچىدىكى ئوڭ تەرەپتە بىر دەرۋازا بولۇپ ئۇنىڭ ئىچىدە دەرىزە، تۈۋرۈك ۋە رىشـاتكىلىرى قىزىل سىرلانغان ئۈچ قەۋەتلىك بىر راۋاق، ئۇنىڭ ئالـ دىدا تىك ئورنىتىلغان ئېگىز بىر خادا بار ئىدى. خادا ئۈچىدە بىر دانە قىزىل پانۇس ئېسىغلىق تـۇراتتى. بـۇ راۋاقنىڭ ئۈچىنچى قەۋىتىدىن بازارنىڭ ھەممە ئوگـزىـ لىرى كۆرۈنەتتى، چوڭ دەرۋازىنىڭ سول تەرىپىدە كىچىك يامۇل بولۇپ، بۇ يامۇل پەقەت ھوكۇم كېسىلگەن مـەھـ بۇسلارنى باشقۇراتتى، مۇددەتلىك ۋە مۇددەتسىز قاماق جاـ زاسى ھوكۇم قىلىنغان مەھبۇسلارنى قامايدىغان تۈرمە مۇشۇ كىچىك يامۇل ئىچىدە ئىدى. بۇ كىچىك يامۇلدىمۇ چوڭ

ياموُلغا ئوخشاش داتاڭ (دىۋان) بولاتتى. چوك ياموُلىنىڭ
بىرىنچى چوك دەرۋازىسىدىن ئوتكەندىن كېيىن، چوك دەر-
ۋازا ئىچىدىكى ئوك - سول تەرەپتىكى راۋاق ھەم كىچىك
ياموُل دەرۋازىسى ئالدىدىن ئوتۇپ ئىككىنچى چوك دەر-
ۋازا ئالدىغا بارىدىغان يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە ھوكۇم
كېسىلمەي ۋاقىتلىق توُتۇپ تورىدىغان گوُناكارلارنى قا-
مايدىغان گوندىخانا بار ئىدى. ئىككىنچى چوك دەرۋازا
ئالتە قاناتلىق ئوُچ دەرۋازىدىن ئىبارەت ئىدى. ئىككىن-
چى چوك دەرۋازىدىن ئوتكەندە بىرىنچى داتاڭغا كىرەتتى.
بىرىنچى داتاڭدا ئاساسەن قاتىللىق ئەنزىسىنى تەكشۇ-
رۇپ، قاتىلنى توُتۇپ كىرگەندە شۇ چاغدىكى قائىدە بويى-
چە ئامبال موُراسىم ئوتكوُزىدىغان ۋە قاتىللارغا جازا ھو-
كوُم قىلىدىغان جاي ئىدى. ئىككىنچى چوك دەرۋازىدىن
بىرىنچى داتاڭغىچە بولغان يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى
ئويلەر شوُن جىڭدوُي يەنى ساقچى ئەسكەرلەر ئەترىتى
(ئوُ چاغدا خەلقلەر ئوُلارنى ياموُلنىڭ چېرىكلىرى دەپ
ئاتايتتى) تورىدىغان جاي ئىدى. بىرىنچى داتاڭدىن ئىك-
كىنچى داتاڭغا كىرگىچە ئىككى دەپەردىن توُتوُشكەتوغرى
كېلەتتى. ئىككى دەپەردە ئارىلىقىدا دايېلارنىڭ ئىشخانى-
سى بار ئىدى. ئىككىنچى داتاڭنىڭ ئىككى تەرىپىدە،
دوُڭ خوُاتاڭ (شەرقى گوُلباغ)، شىخوُاتاڭ (غەربى گوُلباغ)
دەپ ئاتىلىدىغان ھويلا بولوُپ، بوُنىڭ ئىچىدە شىڭفاڭ
(جىنايى ئىشلىرى بولوُمى)، مىنفاڭ (خەلق ئىشلىرى بولوُمى).
جاڭفاڭ (مالىيە بولوُم) ئىشخانىلىرى بولاتتى. ئىككىنچى
داتاڭدىن ئوتكەندىن كېيىن، ئامبال ۋە بالا چاقىلىرى

تۇرۇدىغان هويلا، ئۇنىڭدىن ئوتكەندىن كېيىن يامۇلنىڭ
چوڭ بېغى بولاتتى. يامۇلنىڭ دەرۋازا، دەپەردىلىرىنىڭ
هەممىسىگە هەر خىل سىرلاردا نەقىشلەپ سىزىلغان قەدىمـ
قى زاماندىكى مەشهۇر پالۋان، سەركەردىلەرنىڭ سۇرەتـ
لىرى بولاتتى. تۇۋرۇك، بالا ياغاچلىرىنىڭ هەممىسى قارا
سىر بىلەن سىرلانغان هەيۋەتلىك، كوركەم ئىدى. بىرىنـ
چى دىۋاننىڭ ئوڭ يېنىدا چوڭ ياغاچ جازا ئۇستىگە يانـ
تۇ قويۇلغان كالا تېرىسىدە يېپىلغان چوڭ دۇمباق بوـ
لۇپ، ئامبال قاتىللىق ئەنزىسىنى تەكشۇرۇپ بىر تەرەپ
قىلغان چاغلاردا چېلىناتتى. ئۇنىڭ ئۇدۇلىدا چوڭ دۇمـ
باققا ئوخشۇتۇپ ياسالغان بىر كىچىك دۇمباق ۋە جازىغا
ئېسىپ قويۇلغان بىر چويۇن قوڭغۇراق بولاتتى، بۇلار هەر
كۇنى بامدات نامىزى ۋاقتىدا بىر قېتىم چېلىناتتى، بىر پاي
پاختىۋەن زەمبىرەك ئېتىلاتتى. ناماز شام ۋاقتىدا يەنە
شۇنداق قىلىناتتى. ئىككى جىڭ (ياتا مەهەل)دە يەنە
دۇمباق چېلىنىپ، ئىككى پاي زەمبىرەك ئېتىلاتتى (زەمـ
بىرەك دىگىنىمىز كىچىك توپتىن ئىبارەت بولۇپ، ئىگىزـ
لىگى 15 سانتىمېتىر، دىامېتىرى 3 سانتىمېتىر، تۇشۇگى
$1\frac{1}{2}$ سانتىمېتىر كېلەتتى. ئوتتۇرىسىدىكى تۇشۇككە مىلـ
تىق دورىسى قاچىلاپ ئۇستىگە سېغىز توپا سېلىپ چىڭـ
داپ بەتلەپ پىلتىسىگە ئوت يېقىپ ئاتاتتى). بۇ شۇچاغـ
دىكى تۈزۈم ئىدى،

ئامبال

ئامبال دىگەن ئىسىم ئەنبەن (案办) يەنى ئەنزە ئىشلىگۈچى دىگەن سوزنىڭ ئاھاڭ ئۆزگۈرۈشى بولۇپ، ناھىيىنىڭ باشلىغى، ھاكىم دىگەن مەنادا ئىدى. ئامبال پۈتۈن ناھىيىنىڭ مەمۇرى، سىياسى، ئىقتىسادى، قانۇن، مائارىپ قاتارلىق بارلىق ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. ئامبال ھەر يىلى بىر قېتىم شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەيىنلىشى بىلەن ئالمىشىپ تۇراتتى. ئامبالنىڭ قول ئاستىدا بىر كاتىپ، ئۈچ بولۇم يەنى شىڭفاڭ (جىنايى ئىشلار بولۇمى)، ھىنفاڭ (خەلق ئىشلار بولۇمى)، جاڭفاڭ (مالىيە بولۇم) بولۇپ، بولوم باشلىقلىرى سى يې (师爷). بولۇم ئەزالىرى گويې (稿爷)، يالانىما بولۇم ئەزالىرى گۈيۈەن (柜员) دەپ ئاتىلاتتى. يەنە ئالتە بەنبولۇپ، بەننىڭ باشلىغى بەنتۇ (班头) يەنى توپبېشى (باشقا جايلاردا دورغابەگ دەپ ئاتايدۇ) دىيىلەتتى. بۇلار يايى (دورغا) لارنى باشقۇراتتى. يايىلاردىن 50 - 60 كىشى بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا ساقچى ئەتردىتى بولۇپ، 30 دىن ئارتۇق ئەسكىرى بار ئىدى. بۇلارنى خەلقلەر يامۇلنىڭ چېرىكلىرى دەپ ئاتىشاتتى. بۇلارنىڭ باشلىغى لاۋيې، 10 نىڭ باشلىغى شىجاڭ دىيىلەتتى. بۇلار كۈندۈزى چوڭ دەرۋازىدا ئورۇندۇقتا (ئۇزۇن بەندىڭدە) ئولتۇرۇپ پوس قىلاتتى. كېچىلىرى بولسا سارايلارنى تەكشۈرەتتى. كوچىدا پاترۇللۇق قىلاتتى. ئامبال

سىرتقا چىقسا، ھىلتىقلىرىنى كۆتۈرۈپ ئامبالنىڭ ئىككى يېنىدا مۇھاپىزەت قىلىپ ماڭاتتى.

ئامبال يېڭىدىن تەيىنلىنىپ ناھىيىگە كەلگەندە، بىر ھارۋىدا كەلسە، قايتقاندا بىرقانچە ھارۋا بىلەن قايتاتتى. ئامبال مائاش ئالغاندىن تاشقىرى، ھەر خىل باج، غەللە - پاراقلارغا ئوزى ئۇچۇن پىرسەن قوشۇپ كوپەيتىپ ئالاتتى. بەگلەرنى يېڭىدىن تەيىنلەش، ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق پارە ئېلىش، دەۋا - ئەنزىلەرنى سوراق قىلىش ئارقىلىق خىيانەت قىلىش؛ ئامباللىق تامغىسىنى ئوتكۈزۈپ ئالغاندا، ھەر تەبەقە، ھەر ساھەدىكىلەرنىڭ تەبرىكلەپ سۇنغان سوغا - سالاملىرىنى قوبۇل قىلىش؛ ئامبالنىڭ تۇغۇلغان كۈنى يېتىپ كەلگەندە، داغدۇغىلىق مۇراسىم ئوتكۈزۈپ، ھەر ساھەدىكىلەرنىڭ ھەر خىل ئېسىل رەختلەردە ئىشلىگەن كۈنلۈك (چوڭلىقى ئادەتتىكى بىر ئېغىز ئويدەك بار) قاتارلىق لەۋھەلەرنى نۇرغۇن سوغا - سالاملارنى ئالاتتى. شۇنداق قىلىپ ئومۇرۋايەت يەپ تۈگىتەلمەيدىغان پۇل - مال يىغىۋالاتتى.

يېڭى ئامبال كېلەر چاغدا، ئوزىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنە ۋە يۇرتداشلىرىدىن 7-8 كىشىنى ئېلىپ كېلىپ ھەر خىل ئەمەللەرگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قوياتتى. بۇلارمۇ ئامبالنىڭ سايىسىدا خەلقنى قاقتى - سوقتى قىلىپ، چونتەكلىرىنى توشقۇزۇۋالاتتى. ئامبال يوتكەلگەندە بۇلارمۇ بىرگە كېتەتتى.

ئامبال سىرتقا چىقسا، 20گە قەدەر قوراللىق چېرىك ۋە يايىلار ئىككى تەرەپكە بولۇنۇپ سەپ بولۇپ ئامبال

ننىڭ ئالدى ـ كەينىدە ماڭاتتى. تـۇكچى (تەرجىمان) ۋە توپچىشلار ئامبالنىڭ يېنىدا ماڭاتتى. ئامبال ئات قوشقان ئەمەلدار مەپىسىدە ئولتۇرۇپ ھەشەمەت بىلەن ماڭاتتى. ئامبال يامۇلدىن چىققاندا ۋە قايتىپ كىرگەندە توپچى يايى ئامبالنىڭ ھورمىتى ئۈچۈن ئۈچ پاي توپ (زەمبىرەك) ئاتاتتى.

سـوراق قـىـلـىـش

ئامبال سوراق قىلىدىغان ئورۇن ئىككىنچى داتاڭ بولۇپ، داتاڭنىڭ يۇقۇرى تەرىپىگە ئۇزۇنچاق توت چارسا شىرە قويۇلاتتى. شىرە ئۈستىكە قىزىل شالپەر يېپىپ ئۇنىڭ ئۈستىگە سىيادان، يۇڭ قەلەملەر، ئادەم چىقىردىش چەنزىلىرى ۋە سوراق قىلغاندا ئادەم چۈچۈتۈش ئۈچۈن شىرەگە ئۇرۇۋدىغان تاختىلار رەتلىك تىزىلاتتى. شىرەنىڭ ئوڭ تەرىپىگە تاقاپ ئىككى مېتىر ئېگىزلىكتە تورت چارسا قىزىل شالپەردە ئورالغان جازا قويۇلغان بولۇپ، بۇنىڭ ئۈستىدە سېرىق رەختكە ئـورالغان ئامباللىق تامغا ساندۇغى قويۇلاتتى. شىرەنىڭ ئۇدۇلىدىكى بەش مېتىر يىراقلىقىنىڭ ئىككى تەرىپىدە بەشتىن ئون دانە ئۇزۇن ساپلىق قىلىچ، نەيزە ۋە چوماق قاتارلىق قەدىمقى زامان قوراللىرى جازىغا ئىسىقلىق تۇراتتى. شىرەنىڭ ئۇدۇلىدىكى يەردە رەتلىك تىزىپ قويۇلغان يوتا ۋە ئالقانغا ئۇرۇدىغان تارشا، ھوشۇق چاقىدىغان كـالتەك، ئاياللارنىڭ يۈزىگە ئۇرىدىغان چەملىك پالاق ۋە قول قىسىدىغان قىسـ

قوچ قاتارلىق ھەر خىل جازالاش ۋە قىيناش ئەسۋاپلى-
رى بولاتتى. ئامبال سوراققا چىقىشتىن ئىلگىرى شىرە-
نىڭ ئىككى تەرىپىدە تۆكچى، توپپېشىلار ۋە ئۇلارنىڭ
ئاياق تەرىپىدە ئالدى - ئارقىسىغا يايى دىگەن خەتچاپ-
لانغان قارا كالتا جۇيازىنى ئۇزۇن چاپان ئۇستىگە كىيە-
ۋالغان يايىلار تىزىلىپ تۇراتتى. شۇنداق قىلىپ ھەممە-
لەن تەييارلىنىپ بولغاندىن كېيىن، دارىن شاڭتاڭ (ئامبال
سوراققا چىقتى) دەپ ۋاقىراپ چۇقان سالاتتى ۋە ئامبال-
نىڭ چىقىشى بىلەن ھو .... ھو .... دەپ تۇۋلىشاتتى.
چۇقان ساداسى ئىچىدە ئامبال دەپەردە ئارقىسىدىن چىقىپ،
ئورۇندۇققا غادىيىپ ئولتۇرۇپ، ئەتراپقا بىر قېتىم كۆز
يۈگۈرتىپ بولۇپ سوراقنى باشلايتتى. ئالدى بىلەن شىرە
ئۈستىگە قويۇلغان ئەرز قىلغۇچى ۋە ئەرز قىلىنغۇچىلار-
نىڭ ئىسىملىرىنى بىر - بىرلەپ چاقىرىپ، قىزىل ماۋبىقەلەم
بىلەن ئۇلارنىڭ ئىسىملىرى ئۈستىگە بەلگە قوياتتى. دەۋاگەرلەر
شىرەدىن 3 - 4 مېتىر يىراقلىقتا ئوتتۇرىغا ئۆتۈپ، قول قوشتۇ-
رۇپ تۇراتتى ۋە يەر تىگىدىن ئامبالغا قارىشاتتى. خەلق ئىش-
لىرى دەۋاسى ئاساسەن ئالغۇ - بەرگۈ، قەرز - دات، سودا-سېتىق،
مىراس، ئۆي - ئىمارەت، يەر - سۇ قاتارلىقلاردىن ئىبا-
رەت بولۇپ، سوراقتا بىر تەرەپ تانسا، ئىقرار قىلمىسا،
ياكى قانمىسا شۇ تەرەپ ياكى يەنە بىر تەرەپ بەندى
شەرىئەت دەپ شەرىئەتكە بۇيرۇشنى تەلەپ قىلسا، ئامبال
دەرھال ئەرزنىڭ كانارىسىغا مەھكىمە شەرئىگە ئاپىرىلى-
سۇن — دەپ تەستىق سېلىپ مەھكىمە شەرئىگە ئىۋەتەتتى.
چۈنكى خەلق ئىشلىرى دەۋاسى مۇرەككەپ ھەم بىر تە-

رەپ قىلىش تەس بولغىنى ئۈچۈن ئامبال ئاۋارىگەرچىلىك-
تىن باش تارتىپ شەرىئەتكە ئىۋەتەتتى. بۇنداق قىلغاندا،
ئامبال ئاۋارىگەرچىلىكتىن قۇتۇلاتتى. تاپاۋەت ئوخشاشلا
كېلەتتى. جىنايى ئىشلار دەۋاسىنى ئامبال ئۆزى سو-
راق قىلاتتى. ئىقرار قىلمىغانلارنى قىيناش ئارقىلىق ئىق-
رار قىلدۇراتتى. بەزىلىرى قىيىن - قىستاققا بەرداشلىق بې-
رەلمەي يالغاندىن ئىقرار قىلاتتى. شۇڭا ناھەق ئەنزىلەر
دائىم كۆرۈلۈپ تۇراتتى.

ئامبال سوراققا ئولتۇرغاندا، بىر يايى ئامبالنىڭ ئار-
قىسىدا تۇرۇپ چىۋىن قورۇغۇچ بىلەن چىۋىن قورۇپ تۇ-
راتتى. سوراق ئاياقلىشىپ ئامبال كىرىپ كەتمەكچى بول-
غاندا، يايىلار دارىن شاتاڭ (ئامبال سوراقتىن ياندى)
دەپ چۇقان سالاتتى.

قاتىللىق ئەنزىنى تەكشۈرۈپ قاتىلنى تۇتۇپ كى-
رىشتە، ئامبال ئۆزى تۈپپېشى، چېرىك ۋە يايىلارنىڭ مۇ-
ھاپىزەت قىلىشى بىلەن ئاتلىق چىقىپ تەكشۈرۈپ، قا-
تىلنى تۇتۇپ، قاتىلنىڭ بوينىغا تاقاق سېلىپ ئېلىپ كىر-
گەندە، يامۇلنىڭ ئالدىغا قوناق شېخى بىلەن يېقىلغان
ئوت ئۈستىدىن ئامبال ئاتنى سەكرىتىپ ئوتەتتى، شۇنىڭ
بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۈچ پاي زەمبىرەك ئېتىلاتتى. ئامبال
بىرىنچى داتاڭ ئالدىدا ئاتتىن چۈشۈپ، قاتىل تۇتقان-
لىق مۇراسىمى ئوتكۈزەتتى. چوڭ دۇمباق چېلىنىپ، 10
نەپەر يايى قىزىل بويالغان ئۇزۇن كالتەكنى كوتىرىپ،
ئىككىنچى دەرۋازا بىلەن داتاڭ ئارىلىقىدا دەۋرىي قى-
لىپ ھو... ھو... دەپ چۇقان سېلىپ، كالتەكلىرىنى تا-

راق - تۇرۇق قىلىپ يەرگە تاشلىشاتتى. بۇنى بىر قانـ
چە قېتىم تەكرارلىغاندىن كېيىن، مۇراسىم ئاياقلىشاتتى.

مەھكىمە شەرئى

مەھكىمە شەرئى — دىنىغا دائىر ئىشلارنى باشقۇرىدىغان ئورۇن بولۇپ، بەش نەپەر ئاخۇنىدىن تەركىپ تاپاتتى. بۇلار قازى، قوزات، ئەلەم، مۇپتى، رەئىس ئاخۇنۇم دىگەنلەردىن ئىبارەت ئىدى، مەھكىمە شەرئى پۈتۈن ناھىيە بويىچە ئىمام، مۇئەززىن، خاتىپ، مۇدەررىس قاتارلىقلارنى باشقۇرۇش، تەيىنلەش ۋە ئەمەلدىن قالدۇرۇش؛ مازار، مەسچىت ۋە ۋەخپە يەرلەرنى باشقۇرۇش؛ ئۇشرە - زاكات ئېلىش؛ ھەرخىل ئەرزلەرنى قوبۇل قىلىپ سوراق قىلىش؛ شەرىئەت ھوكمى بويىچە پەتىۋا چىقىرىش، تانغۇچىلارغا قەسەم ئىچكۈزۈش، شەرىئەتكە خىلاپلىق قىلغان، دىنىي قائىدە - يوسۇنلارنى بۇزغانلارنى تەزىر (دەررە) بىلەن ئۇرۇپ جازالاش ئىشلىرىنى ئېلىپ باراتتى. بەزى ئەنزىلەرنى سۆلھى — سالا قىلىش ئارقىلىق ھەل قىلاتتى.پاھىشە قىلغۇچىلارنى بولسا، يۈزىگە قارا سۈۋاپ، ئىشەككە تەتۈر مىندۈرۈپ سازايى قىلاتتى. نانىۋايلارنىڭ نانلىرىنى تەكشۈرۈپ ئۆلچەمگە يەتمىگەنلەرنى ئۇشتىۋاتاتتى. تارازا، گەز قاتارلىق ئۆلچەم ئەسۋاپلىرىنى تەكشۈرەتتى. يۈزى ئوچۇق بازارغا چىقىپ قالغان ئاياللار يولۇقسا، تەزىر بىلەن ئۇرۇپ يۈزىگىنى ياپ لەندە دەپ تىللاپ يۈزىنى ياپتۇراتتى. ھەر بازار كۈنى رەئىس ئاخۇـ

نۇم ئاتلىق بازارغا چىقاتتى. ئۇنىڭ ئالدىدا ئىككى نەپەر موللام دەررە كوتىرىپ پىيادە ماڭاتتى. دەررە بىلەن ئۇرۇپ جازالاشقا ھوكۇم قىلىنغاندا ئۇرۇلغۇچىنى بىرسى مۈرىسىگە يۈدۈپ تۇراتتى. بىرسى دەررە بىلەن ئۇنىڭ دۈمبىسىگە ئۇراتتى. دەررىنىڭ زەربىسىگە تاقەت قىلالماي ۋايجان دەپ تولاپ دات-پەريات قىلاتتى. دەررە ئۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئولمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك دىگەندەك، جازالانغۇچىدىن دەررە ھەققى دەپ پۇل ئالاتتى. ھەتتا نامازغا چىقمىغان، روزى تۇتمىغانلارنىمۇ ئۇرۇپ جازالايتتى، مال-مۈلۈك، پۇل-مۇئامىلە دەۋاسىدا، بەزىلەرگە قەسەم كەلسە، قەسەم ئىچكەندە ئادەم ئولۇپ كېتىدۇ دەيدىغان قورقۇش ئىدىيىدە بولغانلىقتىن، يالغان ئىشلارغا ئىقرار قىلىشقا مەجبۇر بولاتتى. بەزىلەر پۇلنى دەپ ساختىلىق بىلەن قەسەم ئىچەتتى. نەتىجىدە بىر قىسىم كىشىلەرگە ۋابال بولۇپ، بىر قىسىم كىشىلەر ھارام دۇنياغا ئىگە بولاتتى. ئوتتۇرىدا ئاخۇنۇملار موھۇر پۇلى، چاي پۇلى، خىزمەت پۇلى دىگەن نام بىلەن پۇل ئېلىپ، قاقتى-سوقتى قىلىپ ئوزلىرىنى بېيىتاتتى. ئىشقىلىپ ئاخۇنۇملار ھەر كۈنى شەرىئەت مەھكىمىسىگە كېلىپ ئولتۇرسىلا، تاپاۋەت بولۇپ تۇراتتى. ئەقەللىسى ئامما ئارىسىدا بولۇپ تۇرۇدىغان ئالغۇ-بەرگۈ، قەرز-مۇئامىلە، مىراس ئايرىش، ئوي-ئىمارەت، يەر-زىمىن سودىسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە يېزىلغان خەت-چەك، تىلخەت، ھوججەتلەرگە ئاخۇنۇملارنىڭ موھۇرىسى بېسىلاتتى. ئاخۇنۇملارنىڭ موھۇرىسى بېسىلمىسا، ئىناۋەتسىز بولاتتى. ھەت-

تا هوكۇمەت ئەمەلدارلىرى سېتىۋالغان نەرسىلەرنىڭ هوج-جەت - تالونلىرىغىمۇ ئاخۇنۇملارنىڭ موهۇرىنى باسالايتتى. ئاخۇنۇملار تىلخەت، هوججەت ۋە تالونلاردىكى پۇلنىڭ قىممىتىگە قاراپ موهۇر هەققى ئالاتتى.

بەگ ۋە پاششاپ

ئۇچاغلاردا قاغىلىقتا هەممىدە بەگلىكنى شياڭ، بەگلەرنى بولسا شاكيۇدەپ ئاتايتتى. كەنتلەردە يۈز بېشى، ئون بېشى دەيدىغانلار بار ئىدى. يۇرتنى مۇشۇ كىشىلەر سورايتتى. بەگنىڭ قول ئاستىدا بىر نەپەر توپبېشى (دورغا بەگ)، 4 - 5 نەپەر دورغا بولاتتى. بەگلەرمۇ ئوخشاشلا خەلقلەرنىڭ ئەرز - داتلىرىنى قوبۇل قىلىپ سوراق قىلاتتى. بەگلەرنىڭ ئىش بېجىرىدىغان، سوراق سورايدىغان جايلىرى، شۇلارنىڭ شەخس هويلا، ئايۋانلىرىدا بولاتتى. بەگلەرنىڭ كوپىنچىلىرى ساۋاتسىز بولغانلىقتىن، يۇقۇرىغا يازىدىغان ۋە تۆۋەنگە چۈشۈرۈدىغان خەت - چەك ئالاقىلارنى توپبېشى يازاتتى. بەگلەرنىڭ بەگلىك تامغىسى يوق ئىدى. پەقەت ئۆزىنىڭ شەخسى نامىدىكى تۇجاگۈزلا بولۇپ، ئۇنى قولغا سالىدىغان ئۈزۈكىنىڭ كۆزىگە ئويدۇرۇۋالاتتى. خەلق ئىشلىرىغا دائىر ئەرز - داتلارنىڭ هەممىسىنى قوبۇل قىلىپ بىر تەرەپ قىلاتتى. قانۇنى جازا بېرىشكە تېگىشلىكلەردىنى يامۇلنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا يوللاپ بەرگەندىن تاشقىرى قالغان ئەنزىلەرنى بەگلەر ئۆزلىرى بىر تەرەپ قىلاتتى. ئۆزلىرى بىر تەرەپ قىلالمىغان ياكى دەۋاگەرلەر شە-

رىمەتكە بۇيرۇشنى تەلەپ قىلغان ئەرزلەرنى مەھكىمە شەر-
ئىگە ئىۋەتەتتى. بەگ، توپچىشى ۋە دورغىلارغا دولەتتىن
ئىش ھەققى بەرمەيتتى. ئەرزلەرنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن،
تەرەپلەرنى چاقىرىپ كېلىشكە دورغا بۇيرۇلاتتى. دورغا
تەرەپلەرنى چاقىرغاندا ئۇلاردىن تاپان ھەققى ۋە ئۇلاق-
لىرى ئۈچۈن يەم - خەشەك ئالاتتى. دەۋا بىر تەرەپ بول-
غاندا، دەۋانىڭ قىممىتىگە قاراپ بەگ ۋە توپچىشلار ئۈ-
چۈن خىزمەت پۇلى تولەيتتى. ناھىيىدىن يۇرتقا ھەرخىل
ئالۋاڭ - ياساق چاچقاندا، بەگلەر ئۇنىڭغا پىرسەن قو-
شۇپ يىغىۋېلىپ ئۆزىنىڭ چونتىگىگە سالاتتى. يېڭىدىن
تەيىنلەنگەن بەگلەرنىڭ ئىشىك، دەرۋازا تاملىرىغا شە-
خسلەر تەرىپىدىن چوڭ قىزىل قەغەزگە يېزىلغان تەبرىك
خەتلىرى چاپلىناتتى ھەم پوجاڭزا ئېتىپ مۇبارەكلىشەت-
تى. يېڭى بەگ ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ھەشقاللا ئېي-
تىپ ئاز - تولا ئىنئام بېرەتتى. ئوز تەۋەسىدىكى يۇرتتىن
يۈز بېشلار خەلققە سېلىق سېلىپ يامبۇ - تەنگە، ئات،
قوي، كىگىز قاتارلىقلارنى يىغىۋېلىپ خەلق نامىدىن بەگ-
نى تەبرىكلەيتتى.

پاششاپ دىگەن سوز ئەرەپچە پادىشاپ دىگەن سوز-
نىڭ ئوزگىرىشى بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «كېچە پادىشاسى»
دىگەن بولىدۇ. خەنزۇچە خېيشۈن (黑巡) دەپ ئاتىلىدۇ.
خەلق ئارىسىدا بولسا، پاششاپ بېگىم دىيىلىدۇ. پاششاپ
بىر ناھىيىدە بىرلا بولۇپ، ئىش بېجىرىش ئورنى بازاردا
بولاتتى. مەرتىۋىسى يۇرت بەگلىرىنىڭ مەرتىۋىسىدىن تو-
ۋەنرەك تۇراتتى. ئۇنىمۇ ئامبال تەيىنلەيتتى. پاششاپ-

نىڭ ۋەزىپىسى — يامۇلغا ياردەملىشىپ ئوغرىلارنى تۇتۇش، ئوغرىلىق ئەنزىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش، چوڭراق بولـغان ئوغرىلىق ئەنزىلىرىنى يامۇلغا يوللاپ بېرىش، كېـچىلىرى كوچا چارلاشتىن ئىبارەت ئىدى. پاششاپ بەگـنىڭ بىر قانچە دورغىلىرى چويۇن ۋە ياغاچتا ئىشلەنگەن كالتا ھەم ئۇزۇن ساپلىق چوماقلىرى، ئادەم قىيناش ئەسـۋاپلىرى بولاتتى. ئوز ئالدىغا قاماقخانىسى بولۇپ قاماقـخانىدا ئوغرىنىڭ پۇتىغا سالىدىغان كوتەك بولاتتى. پۇـتىغا كوتەك سېلىنغانلار ئوڭدىسىغا ياتاتتى. ئوغرىلار ئىقرار قىلمىسا، ھەرخىل قىيناش ئەسۋاپلىرىنى ئىشقا سېـلىپ قىيناپ ئىقرار قىلدۇراتتى. بەزىبىر «ئوغرى» دەپ قارىـلىنىپ تۇتۇپ كېلىنگەن ياخشى ئادەملەر قىيىن ـ قىستاقـقا بەرداشلىق بېرەلماي، يالغاندىن ئىقرار قىلىپ ئوغرىـلار قاتارىغا قوشۇلۇپ كېتەتتى. قامالغانلاردىن قامـاق ھەققى، چاي پۇلى، خىزمەت پۇلى دىگەن ناملار بىـلەن ئۇلارنى قاخشىتىپ قاقتى ـ سوقتى قىلاتتى. ھەتتا بەزى ئوغرىلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئۇلارنى ئوغرىلىققا سا ـ لاتتى. پاششاپلەر ئۇزۇن ئوتمەيلا بايلاپ كېتەتتى.

يا ئانىسىنى بەرمەيدۇ، يا بالىسىنى بەرمەيدۇ

قاغىلىق بازىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھىندى سارىيى دەپ ئاتالغان ھىندىلار تۇرىدىغان بىر ساراي بولۇپ، ئادەتتە 5 ـ 6 نەپەر ھىندى ئوۋقەت قىلاتتى. بۇلار ئاساسەن ئوـسۇمگە پۇل چىقىپ، سوتخورلۇق قىلاتتى. يەنى جـازانىـ

خورلۇق قىلاتتى. پۇلغا ئېھتىياجلىق بولغان خەلق ئۇلار-
نىڭ كىپىلچىلىرى (كىپىلچىلار يەرلىك ئۇيغۇرلار ئىدى)
ئارقىلىق تىلخەت يېزىپ بېرىپ ئۇسۇمگە پۇل قەرز
ئالاتتى. ھەر بىر ھىندىنىڭ يېنىدا 2 - 3 نەپەردىن كى-
پىلچىلار بولاتتى. بۇلار قەرز ئالغۇچى - بەرگۈچى ئىككى
تەرەپتىن پۇلنىڭ سانىغا قاراپ كىپىللىك ھەققى ئالاتتى.
ۋاقتى - قارارى بويىچە كىپىلچىلار قەرزدارلارنى قەرز
تولەشكە ياكى ئۇسۇمىنى تولەشكە ھەيدەكچىلىك قىلاتتى.
ئالغان قەرز پۇل ئانىسى، ئۇنىڭ ئۇسۇمى — بالىسى دەپ
ئاتىلاتتى. ھىندىلارنىڭ كاتتا بېشى — ئاقساقال دېيىلەتتى.
ئاقساقال ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانى-
سى تەرىپىدىن بەلگىلىنەتتى. شۇ چاغدىكى ھىندىلارنىڭ
ئاقساقالى دىيا باي دىگەن ھىندى بولۇپ، گەۋدىلىك،
يوغان قوساق، كىلەڭسىز ئادەم ئىدى. دائىم بېشىغا يوغان
دەستار ئوراپ، ماڭلىيىغا قىزىل تامغا بېسىۋېلىپ، قولى-
دا ئىلمەك نىزام تايىقى تۇتقان ھالدا يۈرەتتى. ھىندى-
لارنىڭ قەرزدارلاردىن ئالىدىغان ئۇسۇمى ئېغىر بولغانلىق-
تىن، قەرزدارلار قەرزنىڭ ئانا - بالىسىنى ۋاقتىدا تو-
لىيەلمەي قالغاندا، كىپىلچىلارمۇ ھەيدەكچىلىك قىلىپ
ئالالمىغان چاغدا، قەرز بەرگۈچى ھىندى ئۇزىنىڭ ئاق-
ساقىلى دىيا بايغا شىكايەت قىلاتتى. دىيا باي ھىندى-
لارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە يامۇلغا ھېچكىمدىن تەپتارتما-
غان ھالدا شاپاشلاپ كىرىپ ئۇدۇل ماڭغىنىچە 2 - داتاڭ-
غا كېلىپ، ئويغۇر تىلىدا: «ئامبال دارىن سىزنىڭ پۇق-
رايىڭىز يا ئانىسىنى بەرمەيدۇ، يا بالىسىنى بەرمەيدۇ.

سىزنىڭ ئۇنىڭغا كۆچىڭىز يەتمەمدۇ» دەپ داۋراڭ سالاتتى. چەتئەللىكتىن ئۇلگىدەك قورقىدىغان ئامبال دەرھال ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ ئوچۇق چىراي بىلەن ھال - ئەھۋال سورايتتى. دىپا باي چىشلىرىنى غۇچۇرلۇتۇپ، قەرزدار ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپ: «سىزنىڭ پۇقرايىڭىز ئالغان قەرزنىڭ يا ئانىسىنى بەرمەيدۇ، يا بالىسىنى بەرمەيدۇ، دەرھال ئالدۇرۇپ بەرمىسىڭىز ئۆزىڭىز جاۋاپكار بولۇسىز» دەپ پوپوزا قىلاتتى. بۇنى ئاڭلىغان ئامبال شۇ ئاندا يايى بۇيرۇپ قەرزدارنى چاقىرتىپ كېلىپ، گەپ سورىماستىن ئالدى بىلەن ئۇنى ياتقۇزۇپ يوتىسىغا تارشا بىلەن بىر-ئىككى يۈزنى ئۇردۇرۇپ ئاندىن سوراق قىلىپ، پۇلنى تولەشكە مەجبۇر قىلاتتى. تولەشكە نەق پۇلى بولمىسا، مال-مۈلكى، يەر - زىمىنلىرىنى ساتتۇرۇپ، قەرزنى تولىتەتتى.

ھىندىلارنىڭ بىر يىلدا بىر قېتىم دىنىي بايرىمى ئوتكۈزۈلەتتى. ئۈچ كۈنگىچە ئىشىك ئالدىنىڭ ئوڭ - سول ئىككى يېنىدا ئۈچ مېتىر ئېگىزلىكتە توغرىسىغا ياغاچ ئورنۇتۇپ ئۇنىڭ ئۇستىگە بىرەر يۈزچە كىچىك ساپال چىراقلارنى ياندۇرۇپ قوياتتى. ھەممە ھىندىلار ھىندى سارىيىدىكى ئىبادەتخانىغا يىغىلىپ ئىبادەت قىلاتتى ۋە توختىماي تەسۋىي سىرىپ: «موللا مانى پاتمە خون» دەپ ئەپسۇن ئوقۇشاتتى.

خەنزۇچە مەكتەپ

ئۇ چاغلاردا، ئۇيغۇرلارنىڭ پەننىي زامانىۋى مەكتەپلىرى يوق ئىدى. پەقەتلا خەنزۇچە ۋە دىنىي مەكتەپلەر

بار ئىدى. خەنزۇچە مەكتەپ شەھەر ئىچىدىلا بولۇپ، ئۈچ
باشلانغۇچ مەكتەپ، بىر تىل مەكتەپتىن ئىبارەت تۆرت
مەكتەپ بار ئىدى. بىرىنچى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى (لاۋشى)
خەنزۇ، قالغان ئۈچ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى خەنزۇچە
دەرس ئۆتىدىغان ئۇيغۇرلار ئىدى. بۇ، مەكتەپلەر شىيەن-
لى مەكتەپ (ناھىيىلىك مەكتەپ) دەپ ئاتىلىپ، ھۆكۈ-
مەت باشقۇراتتى. بىر مەكتەپتە بىرلا سىنىپ بولۇپ، 30-35
گىچە ئوقۇغۇچى ئوقۇيتتى. ئوقۇتقۇچىلار ئاساسەن ئۆل-
كىلىك مائارىپ نازارىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنەتتى. ناھى-
يىنىڭ ئامبىلى مەكتەپلەرگە نازارەتچىلىك قىلاتتى. ئو-
قۇغۇچىلارنىڭ مۇئاشى ۋە مەكتەپ خىراجىتى ناھىيىنىڭ
مالىيىسىدىن بېرىلەتتى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش مۇد-
دىتى 4 يىل بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن
كېيىن، ئۇلارنىڭ ئورنىغا يېڭى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنات-
تى. بۇ ئوقۇغۇچىلارنى يۇرتلارغا سېلىق سېلىپ يىغىۋالات-
تى. ئۇ چاغلاردا كىشىلەر ئۆز بالىلىرىنى خەنزۇچە مەك-
تەپكە بېرىشتىن باش تارتقانلىقى ئۈچۈن كەمبەغەللەرنىڭ
بالىلىرىنى سېتىۋېلىپ ئۆز بالىسىنىڭ ئورنىغا سەپلەيتتى.
ئۇ چاغلاردا سېتىۋالىدىغان بالىلارنىڭ باھاسى 40 - 50
سەر كۈمۈش ئىدى. بۇ خىلدىكى بالا سېتىۋېلىش سود-
سى باشلانغاندا يېزا بەگلىرى ئۇرغۇن قاقتى-سوقتى قى-
لىۋالاتتى. بەگلەر ئوقۇغۇچىلارنى ئېلىپ كەلگەندە ئوقۇت-
قۇچىلار كورۇپ ماۋۇ تاز ئىكەن، ماۋۇ پوقاق ياكى سەت
ئىكەن، يېشى چوڭ ياكى كىچىك ئىكەن دەپ ھەرخىل
بانىلارنى كورسىتىپ قوبۇل قىلمىغاندا، بەگلەر ئۇلارغىمۇ

پۇل ۋە نەرسە ـ كېرەك سوغا قىلىپ، ئوقۇغۇچىنى قوبۇل
قىلدۇراتتى. قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلارغا ئۇزىنىڭ ئۇيـ
ـغۇرچە ئىسمىغا يېقىنلاشتۇرۇپ خەنزۇچە ئىسىم قويۇپ، ئۇنى
پارچە قەغەزگە يېزىپ ئۇنىڭ شىرەسى ئۈستىگە چاپلاپ
قوياتتى. قويۇلغان ئىسىمنى 3 ـ 2 كۈن ئوقۇپ تەكرارلاپ
ياتلىۋالغاندىن كېيىن، رەسمىي دەرس ئوتىلەتتى. خـەنزۇ
ئەمەلدارلار بالىلىرىنى يامۇلدىكى خۇسۇسى مەكتەپكە بېـ
ـرەتتى. شەھەردىكى كەسىپدار خەنزۇلار بولسا، ناھىيىلىك
ھوكۇمەتكە بېرەتتى. دىمەك خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار بىر سىـ
ـنىپتا بىر ياكى ئىككىسى بولاتتى. بۇ مەكتەپلەرگـە قىز
ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنمايتتى. ئوقۇغۇچىلارغـا كېرەكلىك
دەرسلىك كىتاپ، ماۋبى قەلەم، سىيا، قەغەز قاتـارلىقلار
مەكتەپ تەرىپىدىن تارقىتىپ بېرىلەتتى. 4 يىل داۋامىدا
ئوقۇلىدىغان دەرسلەر: گوۋېن (国文) يەنى دولەت يېزىـ
ـغى، شيۇشىڭ (修身) يەنى ئەخلاق، ھىساپ، رەسىم، چەنـ
ـۋېن (缠文) يەنى چەنتـو يېزىـغـى دەرسلىگى ۋە شېئىر،
گىمناستىكىلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ دەرسلىك كىتاپلار
بىرىنچى قىسىمدىن سەككىزىنچى قىسىمغىچە بولۇپ، ھەر
مەۋسۇمدە بىر كىتاپنى ئوقۇپ 4 يىلدا تامام قىلاتـتـى.
ھەر كۈنى 6 سائەت دەرس ئوقۇلاتـتـى. دوسكـا يېنىغا
ئالقانغا ئۇرۇدىغان تارشا ئېسىقلىق تـۇراتتـى. ئـەگـەر
ئوقۇغۇچىلار دەرسنى بىلەلمىسە، ياكى تەرتىپكە بوي سۇنـ
ـمىسا، ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىنىڭ ئالقىنىغا تارشا بىلـەن
ئۇراتتى. يىللىق ئىمتىھان ۋە ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىمـ
ـتىھانىنى ئامبال ئۆزى ئالاتتى. ئۇيغۇرچە دەرس پىروگرامـ

مىدا بولسىمۇ لېكىن ئۇنىڭ ئورنىغا دىن دەرس ئوتى‑
لەتتى. بىر ھەپتىدە بىر سائەت ئىدى. بۇ دەرسنى ئا‑
خۇنۇملار ئوتەتتى. 4 يىللىقچە بېرىدىغان دىنىي دەرس
پەقەت ئۇششاق سۈرىدىن ئىبارەت ئىدى. ئىمتىھاندىن
ياخشى ئۆتكەن ئوقۇغۇچىلار يەركەندىكى رۇشتى سىنىپقا
ئۆتەتتى. ئۇ يەردە ئىككى يىل ئوقۇپ، ئوقۇش پۈت‑
تۈرگەندىن كېيىن بەزىلىرى ئامبال يامۇلدا بولۇم ئەزا‑
سى، تۈگچى (تەرجىمان) بولۇپ قالاتتى. ئاز ساندىكىلى‑
رى ئۈرۈمچىدىكى جاڭۋۇتاڭ (讲武堂) مەكتىۋىگە
ئۆتەتتى.

دىنىي مەكتەپ

ئەينى ۋاقىتتا، ئىستىبدات ھاكىمىيەت پەن ـ تېخ‑
نىكا ۋە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ راۋاجلىنىشىنى چەكلەپ،
خەلقنى جاھالەتتە تۇتۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، پەقەت
خەنزۇچە مەكتەپ ۋە دىنىي مەكتەپلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ
تۇرۇشىغا يول قويغان. دىنىي مەكتەپ ـــ خۇسۇسىي مەكتەپ
بولۇپ چوڭ مەھەللە، يېزا ـ كەنتلەردە بىردىن دىنىي
مەكتەپ بار ئىدى. دىنىي مەكتەپلەر موللامنىڭ ئايۋان
ياكى چوڭراق ئۆيلىرىدە قۇرۇلغان بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار
توپىلاڭ يەردە ئولتۇرۇپ ئوقۇيتتى. كىتاپقا قاراپ دەرس
ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلار مەسىلەن: قائىدە، ھەپتىيەك،
قۇرئان، پەندنامە، ناۋايى، خوجا ھاپىز قاتارلىق كىتاپ‑
لارنى ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالدىغا ئۈزۈنچاق پاكا

بەندىلىك قويۇلغان بولۇپ، كىتاپلىرىنى ئۇنىڭ ئۈستىگە
قويۇپ دەرسلىرىنى تەكرارلايتتى. موللام ھەر كۈنى ھەر
بىر ئوقۇغۇچىغا بىر قېتىمدىن دەرس بېرەتتى. ئوقۇغۇچى
قوبۇل قىلىشنىڭ ۋاقتى - قارارى بولمىغانلىقى، كىشىلەر
بالىلىرىنى قاچان ئەكىلىپ بەرسە، شۇ چاغدا قوبۇل
قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، دەرستە بىرلىك بولمايتتى. شۇڭا
ھەر كۈنى ھەر بىر ئوقۇغۇچىغا ئايرىم بىر قېتىمـ
دىن دەرس ئۆتۈشكە توغرى كېلەتتى. ئوقۇغۇچىلار مەكـ
تەپكە كىرگەن كۈندىن ئېتىۋارەن، كەلىمە تەيىمىدىن باشـ
لاپ دەرس ئوتەتتى. بۇنى يات ئوقۇپ تۈگەتكەندىن كېـ
يىن، قائىدىغا كوچەتتى. ئالدى بىلەن ئەرەپ ئېلىپبەـ
سىدىن دەرس ئۆتۈپ ئۈنىگدىن كېيىن ھەرپلەرنى ھەجىـ
لەپ ئوقۇش، ھەرپلەرنى قوشۇپ بوغۇم ۋە سۆزلەرنى
ھاسىل قىلىش قاتارلىقلار ئۆگىتىلەتتى. بۇلارنى موللام
تاختا ياكى تىترەت دەپتەرگە يېزىپ بېرىپ ئوقۇتاتتى.
ئاندىن كېيىن ھەپتىيەك، قۇرئان، پەندنامە، نەۋايى،
خوجا ھاپىز كىتاپلىرىنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ ئوقۇتاتتى.
مۇشۇنداق ئوقۇش ئۈچۈن 6 يىلدىن 8 يىلغىچە ۋاقىت
كېتەتتى. باشلانغۇچ دىنىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر خوجا
ھاپىز موللىلىرى دەپ ئاتىلاتتى. ئەمما بۇلارنىڭ زور
كوپچىلىكى خەت يېزىشنى بىلمەيتتى. چۈنكى خەت يېزىشـ
نى ئۆگىنىش كوپ ساندىكى مەكتەپلەردە چەكلەنگەن ئىـ
دى. موللىلارنىڭ قارىشىچە خەت يېزىشنى ئۆگەنگەندە،
نوسەندە موللا (ئىككىدىن ئاجراشقانلارغا تالاق خېتى يېزىپ
بېرىدىغان موللا) بولۇپ قالىدىكەنمىش. ناھايىتى ئاز

ساندىكى موللاملار ئوقۇغۇچىلارنى خەت يېزىشنى — ئۆگى-
نىشكە دەۋەت قىلاتتى. يامۇل ئالدى مەسچىتىنىڭ مۇئەززىنى-
چاۋار مۇئەززىن ئاخۇنۇم ئۆزىنىڭ مەكتىۋىدە دوسكا
ئورنىتىپ، خەت يېزىشنى ئۆگەتكەن. باشلانغۇچ دىنىي مەك-
تەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن بەزىلەر ئوقۇمايتتى. بەزىلەر
بولسا، مەدرىسىگە بېرىپ داۋاملىق ئوقۇيتتى. مەدرىسى-
نىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى مۇدەررىس، ئوقۇغۇچىلىرى تالىپ
دەپ ئاتىلاتتى. بەزىلىرى بولسا، قارىخانىغا بېرىپ قى-
رائەت ئوقۇپ قارى بولۇپ كېتەتتى. دىنىي باشلانغۇچ مەك-
تەپكە قىزلارمۇ قوبۇل قىلىنىپ ئوغۇل ئوقۇغۇچىلار بىلەن
ئارىلىشىپ ئوقۇيتتى. لېكىن 12 - 13 ياشقا كىرگەندە ئاتا-
ئانىلىرى مەكتەپتىن ئاجرىتىۋېلىپ روپاش قىلىپ ئۆيدە
ئوقۇتاتتى ياكى ئوقۇشتىن توختۇتۇپ قوياتتى. موللامنىڭ
تۇرمۇش تەمىناتى ئوقۇغۇچىلاردىن كېلەتتى. ھەر پەيشەن-
بە كۈنى ئوقۇغۇچىلار ئۆزىنىڭ ئىقتىسادى ھالىغا قاراپ،
بېشى بىر سەر تەنگە، ئاخىرىسى 2 - 3 داچەن ئېلىپ
كېلىپ موللامنىڭ ئالدىغا قويۇپ دۇئاسىنى ئالاتتى. بۇ
پەيشەنبىلىك دەپ ئاتىلاتتى. بۇنىڭدىن باشقا ھەر يىلى
يىل ئايرىلغان كۈنى يەنى نورۇز كۈنى، موللام نورۇزنامە
دېيىلىدىغان نورۇزلۇق يېزىپ تەييارلايتتى. نورۇزنامە
بىر پارچە 4 چارسا كىچىك قەغەزگە بىر كۇبلېت 4 مىسرا
شېئىر يېزىلغان خەت بولۇپ، قايسى ئوقۇغۇچى نورۇزلۇق
پۇل ئېلىپ كەلسە، شۇنىڭغا بىر پارچە بېرەتتى. بۇنى
ئالغان ئوقۇغۇچى قەغەزنى چىكىسىغا قىستۇرۇپ قايتىپ
كېتەتتى. موللام بۇ ئارقىلىق بىر ئازكىرىمغا ئىگە بولاتتى.

بۇتخانا

قارغىلىقتا تۆت ئورۇندا بۇتخانا بار ئىدى. كالا بازىرىدا ئىككى ئورۇندا بۇتخانا بولۇپ، خەنزۇلار كېلىپ كوجا كويدۇرۇپ، ئىسرىق سېلىپ، شام يېقىپ تۇراتتى. چىڭخۇاڭمياۋ بۇتخانىسىنىڭ تورىدىكى سۇپىدا ئالدىغا قىزىل رەخت تارتىلغان چوڭ شىرە بولۇپ شىرەنىڭ ئارقىسىدىكى ئورۇندۇقتا قىزىل تونۋار تون كەيگەن، بېلىگە كېمەر باغلىغان، بېشىغا ئەمەلدارلىق قالپىقى كەيگەن ئۇزۇن قارا ساقاللىق چىڭخۇاڭمياۋ بۇتى ئولتۇراتتى. تۇۋەندە ئوڭ - سول ئىككى تەرەپتە ھەر خىل سىر بىلەن سىرلانغان، كوزلىرى چەكچىيىپ، ئېغىزلىرىدىن قان ئېقىپ تۇرغان ھەيۋەتلىك ۋە قورقۇنۇچلۇق ئىككىدىن تۆت ھەيكەل بولاتتى. بۇلاردىن بىرسىنىڭ قولىدا چىڭخۇاڭمياۋنىڭ تامغىسى بولۇپ، بۇ ھەيكەلنى پەنگۇەن، يەنى جازا ھوكۇم قىلغۇچى ئەمەلدار دېيىلەتتى. ئۇنىڭ ئۇدۇلىدىكى بىر ھەيكەلنىڭ قولىدا ماۋبى قەلەم بولاتتى. ئالدىدىكى سەينادا ئاتلىرىنىڭ غانجۇغىسىنى تۇتۇپ تۇرغان سىپاھلارنىڭ ھەيكىلى بولاتتى. يار كوچىدا قاتىرىغا ئۇچ بۇتخانا بولۇپ، بىرسى كۇگزى بۇتخانىسى، بىرسى ھەربى بۇتخانا، يەنە بىرسى نامەلۇم بۇتخانا ئىدى. بۇلارنىڭ ياسىلىشى ئازراق خان سارىيىغا ئوخشاپ كېتەتتى. كۇگزى بۇتخانىسى — ۋېنمياۋ، ھەربى بۇتخانا — ۋۇمياۋ دەپ ئاتىلاتتى. بۇ بۇتخانىلاردا ھەيكەل يوق ئىدى. ئەمما بۇت-

لارنىڭ ئىسمى تاختايلارغا يېزىپ قويۇلغان ئىدى. مەسە-
لەن: قەلەم بۇتخانىسىدا كۆكزىنىڭ ئىسمى يېزىلغان
بولسا، ئەلەم بۇتخانىسىدا ئۈچ دولەت دەۋرىدىكى
گۇەنگۇڭ، جاڭفي، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى
يۆپفى قاتارلىقلار بولۇپ، يۈزدىن ئارتۇق قوماندان، پال-
ۋانلارنىڭ ئىسمى ئايرىم - ئايرىم يېزىلغان ئىدى. ھەر
يىلى ئەتىياز، كۈزدە كۆكزىنىڭ دۇنياغا كەلگەن ۋە ئول-
گەن كۈنىنى خاتىرلەش مۇناسىۋىتى بىلەن بۇتخانىغا يىغى-
لاتتى. بۇ يىغىلىش بامدات نامىزى ۋاقتىدا باشلىناتتى.
ھەممەيلەن بۇتخانا سەينىسىغا توپلىنىپ ئالدىنى دىۋانغا
قارىتىپ بىر قانچە سەپ بولۇپ تىزىلىپ تۇراتتى. ئامبال
سەپنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ يالغۇز بىر سەپ بولۇپ تۇراتتى.
ئۇنىڭ ئارقىسىدىكى سەپتە خەنزۇ ئەمەلدارلار، ئىشچى -
خىزمەتچىلەر ۋە خەنزۇ تىجارەتچىلەر تۇراتتى. ئۇلارنىڭ
ئوڭ ۋە سول تەرىپىدە خەنزۇ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى
قاتار تىزىلىپ تۇراتتى. دىۋاننىڭ يان تەرىپىدە بولسا،
جاغ، دۇمباق، سۇنەي، نەي چالىدىغان چالغۇچىلار تۇرات-
تى. دىۋاندا كۆكزىنىڭ ئورنى دەپ خەت يېزىلغان تاختاي
قويۇلغان شىرەنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۆتتىن سەككىز ئو-
قۇغۇچى كۆكزىنى مەدھىيىلەيدىغان شېئىرلارنى ھەر قېتىم
ئىككى كۇپلېتتىن ئاھاڭغا كەلتۈرۈپ ئوقۇغاندىن كېيىن،
چالغۇچىلار مۇزىكا چېلىپ بولۇشىغا ئامبال باشلىق ھەممە
كىشى ئۈچ قېتىم باش ئۇرۇپ سەجدە قىلاتتى. مۇشۇ تەر-
تىپ تەكرارلىنىپ، شېئىر ئوقۇلۇپ بولغاندا، خاتىرلەش
تامام بولاتتى. ئەتىسى ھەربىلەر، ھەربىلەر بولمىغان چاغ-

دا، ئامبال باشلىق ھەممە خەنزۇلار كېلىپ ھەربى بۇتخا-نىدا يۈقۈردىكىگە ئوخشاش خاتىرلەشنى ئېلىپ باراتتى. ئۇنىڭمۇ ئوزىگە خاس ئوقۇلىدىغان شېئىرلىرى بار ئىدى. ئىسمى نامەلۇم بۇتخانىنىڭ يېنىدا مەخسۇس سېلىنغان نياڭنياڭ مياۋ دەيدىغان ئالتە قۇلاقلىق ئايال بۇت بولۇپ بۇنىڭدىمۇ ھەممىشە چىراق يېقىلىپ تۇراتتى.

خانىقا ۋە مازار

قارغىلىق بازىرىدا، تەرىقەت يولىنى تۇتقانلاردىن ئاتاللاخان خوجا، مامۇتخان خوجا ئىشانلىق قىلىدىغان چوڭ خانىقادىن بىرسى بولۇپ، ھەر ئازنا كۈنى ئەتتىگەنىدىن جۈمە ۋاقتىغا قەدەر جەھرە - سوھبەت ئوتكۈزۈلەتتى. بىر مىڭغا يېقىن ئادەم سىغىدىغان بۇ خانىقاغا جەھرە - سوھبەت ئۈچۈن 800 - 700 گىچە مۇرىتلار كېلەتتى. بۇلار ئىشانغا قول بەرگەن مۇرىتلار دەپ ئاتىلاتتى. ئادەتتىكى مۇرىتلاردىن باشقا، خەلىپە، سوپى ۋە ھاپىز دەيدىغانلارمۇ بار ئىدى. خەلىپە ئىشاننىڭ ئورۇن باسارى سۈپىتىدە تەرىقەت يولىغا دائىر ئىشلارنى ئىشلەيتتى. سوپى ھەممىشە خانىقادا تۇرۇپ ئىبادەت قىلىش بىلەن ئىشاننىڭ خىزمىتىدە بولاتتى. ھاپىز بولسا، جەھرە - سوھبەت بولغاندا، ھوكمەت ئوقۇپ، جەھرىنى قىزىتاتتى ۋە مۇرىتلارغا ئىلھام بېرەتتى. ئازنا كۈنى ئوتكۈزۈلگەن جەھرى - سوھبەتتە ھاپىزلارنىڭ ئوقۇغان ھوكمىتىگە ماسلىشىپ، مۇرىت ۋە سوپىلار «ھۇ ..... ھۇ .....» دەپ ساما قىلىپ، خانىقا

ئىچدە ئايلىنىپ دەۋر قىلاتتى ھەم يىغى - زارە قىلاتتى. جەھرە - سوھبەت ئاياقلىشىپ جۈمە، پىشىن نامازلىرى ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئىشانىنىڭ ئايۋانىدا داستىخان سېلىنىپ، خەلقلەر تەردىپىدىن نەزىر - چىراق قىلغان قوي ۋە ئاشلىقلاردا ئەتكەن شىران، يەنى گۈرۈچ، بۇغداي ھەم گوش بىلەن پىشۇرۇلغان كوجە ياكى ئۇماچ كەلتۈرۈلەتتى. بۇنىڭدىن باشقا بەزى كەنتلەردىمۇ خەلىپىلەرنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئازنا كۈنلىرى جەھرە - سوھبەت بولاتتى.

مازارلارنى تاۋاپ قىلىش ئەينى چاغلاردا بىر خىل ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان. كىشىلەر بەزى مازارلارغا قەرەللىك بېرىپ تاۋاپ قىلسا، بەزىلىرىدىگە ھەمىشە بېرىپ تاۋاپ قىلىپ تۇراتتى. بۇ مازارلارنىڭ كوپ قىسمى بۇندىن 1100 يىل ئىلگىرى، مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ 4 - نەۋرىلىرى توت ئىمام، زەبىيۇللا (كېيىن راۋاجلىنىپ 12 ئىمام بولغان ئىكەن) ئەرەپ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، قورال كۈچى بىلەن ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق قەشقەرغە كېلىپ، سۇلتان سۇتۇق بۇغرا خانىنى تېچ يول بىلەن ئىمان ئېيتقۇزۇپ، ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، خوتەنگە ئوتتۇشتىكى يول ئۈستى ۋە خوتەن تەرەپتە بولۇنغان جەڭدە ئولۇپ كەتكەن ئەرەپ ئەسكەر باشلىقلىرى سەردار ۋە پالۋانلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار شېھىت بولغاندىن كېيىن، قەۋرىلىرى قاتۇرۇلۇپ، توغ - شادالار قادىلىپ مازار، بۇزرۇكۋار دىگەن ھورمەتكە ئېرىشكەنلەردۇر. يەنە بىر قىسىم مازارلار بولسا، كېيىنكى چاغلاردا، ئەۋلىيا ۋەلى بولۇپ خەلقنىڭ ھورمى-

ئىگە ئېرىشكەنلەرنىڭ قەۋرىستانلىقىمۇ ئوخشاشلا مازار دەپ ئاتالغان. بەزىلەر ساۋاپ بولىدۇ، گۇنايىمىز يۇيىلىدۇ، تەلەپلىرىمىز ئىجاۋەت بولىدۇ — دىگەن كوز قاراش بىلەن قەرەللىك ۋە قەرەلسىز مازار تاۋاپ قىلسا، بەزىلەرنىڭ بېشىغا ئېغىر كۆلپەت چۈشۈش، زالىملارنىڭ زۇلمىغا ئۇچراش، تۇرمۇشى قىيىنچىلىقتا قېلىش، كېسەلگە گىرىپتار بولۇش، شۇنىڭدەك ھەر خىل تەلەپ ۋە ئارزۇلىرى بولۇش قاتارلىق سەۋەپلەر بىلەن ئۆزلىرى خالىغان مازارلارغا بېرىپ پۇلى بارلىرى قوي ئولتۇرۇپ نەزىر قىلىپ، پۇلى يوقلىرى چىراق يېقىپ، دۇئا - تەلەپلىرىنى قىلىپ قايتىشاتتى. مازاردىن خەۋەر ئالغۇچىنى شەيخ — دەپ ئاتايتتى. بەزى مازارلاردا، دائىم تۇرىدىغان قەلەندەرلەرمۇ بار ئىدى. تاۋاپچىلار ئېلىپ كەلگەن نەزىر - چىراقلىرىنى شەيخ ۋە قەلەندەرلەرگە دۇئا قىلدۇراتتى. قارغىلىقتا مەشھۇر مازارلاردىن بازار ئىچىدە يۇمۇس خوجام، جايىتىرەك مازار، چاچقوم مازار، جەمجۇم مازار، زوگىلاڭ مازار، شېخىشۇدا دىۋانە بۇرقۇم — دىگەن مازارلار بار.

سودا - تىجارەت

ئۇ چاغلاردا قاغىلىقتا سودىگەرلەر ئومۇمەن قىلغاندا چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك دەپ ئۈچ خىلغا بولۇنەتتى. چوڭ سودىگەرلەرنىڭ بىر قىسمى كومۇش تەڭگە، يامبو قاتارلىق پۇللارنى ئېلىپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە قاتناپ، تاۋار، دۇردۇن، دورا - دەرمان، چاي، چىنە - قاچا قاتارلىقلارنى ئېلىپ

كېلەتتى. بىر قىسمى ئۆزبېكىستانغا قوي يۇڭى، تېرە، ئۈچەي، پاختا قاتارلىق خام ئەشيالارنى ئېلىپ بېرىپ پاختا توقۇلما رەخت، يىپەك ۋە يۇڭ رەخت، كىيىم تىكىش ماشىنىسى، تۆمۈر - تەسەك قاتارلىقلارغا ئالماشتۇرۇپ كېلەتتى. يەنە بىر قىسىم سودىگەرلەر مەشۇت (يىپەك يىپ)، كىگىز، جايناماز، ماتا ۋە نەشە قاتارلىقلارنى ھىندىستان، كەشمىرلەرگە ئېلىپ بېرىپ، ئەنگلىيە ۋە ھىندىستاندا ئىشلەنگەن ھەر خىل رەختلەر، ھىلىچ (چەرچىن) ماللار، دورا - دەرمان، ئەپيۇن قاتارلىقلارغا ئالماشتۇرۇپ كېلەتتى. بەزىلىرىنىڭ ئامبارلىرى ۋە چوڭ - چوڭ ماگىزىنلىرى بولۇپ، ئوتتۇرا، كىچىك سودىگەرلەرگە ئۆزلىرى خالىغانچە باھا قويۇپ سېتىپ بېرەتتى. ئۆز دۇكانلىرىدا خېرىدارلارغا پارچە سېتىپمۇ بېرەتتى. ئوتتۇرا ھال سودىگەرلەر بولسا، مەخسۇس دۇكان ئېچىپ تۇراقلىق ھالدا گەزلىمە رەخت ياكى چەرچىن مال ياكى دورا - دەرمانلار بىلەن تىجارەت قىلاتتى. كىچىك سودىگەرلەر يەنى چار بازارچىلار كوچمە دۇكان ئېچىپ يېزا بازارلىرىنى ئايلىنىپ تىجارەت قىلاتتى. نەشىگە ئالماشتۇرۇپ ئەكەلگەن ئەپيۇننى خەنزۇ تىجارەتچىلەرگە سېتىپ بېرەتتى. سودىگەرلەرنىڭ مال باھاسىنى بېكىتىپ بېرىدىغان ۋە تەكشۈرۈپ تۇرىدىغان ئورگانلار بولمىغانلىقتىن ئۇلار ماللىرىغا خالىغانچە باھا قويۇپ ساتاتتى. شۇ يوللار ئارقىلىق چوڭ سودىگەرلەر كىچىك سودىگەرلەرنى، كىچىك سودىگەرلەر خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى. يۇقۇرقىلاردىن باشقا، يەرلىكتە ئىشلەنگەن ماتا، ئەتلەس، شايە، بەقەسەم ۋە

چەكمەن، زىلچا - گىلەم، كەتمەن، كەكە ھەم پالتا قاتارلىقلارنى ئېلىپ ساتىدىغان سودىگەرلەر بولۇپ، ئۇلارمۇ مەخسۇس دۇكانلاردا ساتاتتى. زاۋۇتتا ئىشلەنگەن رەختەلەرنىڭ باھاسى ئۈستۈن بولغانلىقتىن ئۇنى بايلار، ئەمەلدارلار ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇن - بالىلىرى ئېلىپ ئىشلىتەتتى. زور كۆپچىلىك خەلق ماتا - چەكمەندە كىيىم كىيەتتى.

چاقچىلە ۋە مەشرەپ

ھەر يىلى 3 - 2 قېتىم ئۈرۈمچىدىن ياكى قەشقەر تەرەپتىن شەخسلەر تەشكىل قىلغان چاقچىلىكەشلەر، سېھىرگەرلەر كېلىپ بۇتخانىلاردا سەھنە باغلاپ، 10- 5 كۈن ئويۇن قويۇپ قايتىپ كېتەتتى. ئامبال، دارىنلار، خەنزۇ سودىگەرلەر، خەنزۇ تىلى بىلىدىغان بەگ، تۈپۈشلار كېلىپ كۆرەتتى. ھەر قېتىم ئويۇن ئوينىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلارغا ئىنئام بېرىلەتتى. خەلقلەردىن كېلىپ كۆرىدىغانلار دەرۋازا تۇسىدىغانلارغا پۇل تۆلەپ كىرەتتى. بۇلارنىڭ كۆرسىتىدىغان ئويۇنلىرىنىڭ ئاساسى مەزمۇنى — ئۈچ دۆلەت دەۋرىدىكى ليۇبى، جۇگېلياڭ، گۈەنگۈڭ، جاڭفې قاتارلىقلار بىلەن ساۋساۋ، سىمايى قاتارلىقلار ئوتتۇرىسىدا بولغان جەڭ ھەم ھىلە-مىكىرلىك ئىشلار، تاڭ، سۇڭ، يۈەن، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جەڭلەر ۋە پادىشا، ۋەزىر، ئەمەلدارلار ئارىسىدىكى ھەر خىل ئەھۋاللاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇندىن باشقا يەرلىك خەنزۇلار ئارىسىدىكى ھەۋەسكار ئەرتىس ۋە چالغۇچىلاردىن

تەركىپ تاپقان ئويۇنچىلار بولۇپ، كوپرەك نياڭنياڭمياۋ بۇتخانىسىدا ئويۇن قوياتتى. بۇنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن. مەنچىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ ئىچكى ئەھۋاللىرى، ئىشقى - مۇھەببەت، ئەپسانە - رىۋايەتلەر ۋە خەلق ئارىسىدىكى ياخشى - يامان ئىشلارنى مەدھىيلەش ياكى مەسخىرە قىلىش ئۇسۇلى بىلەن قوشاق قىلىپ ئېيتىشتىن ئىبارەت ئىدى.

مەشرەپ — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىر خىل مىللى تۇس ئالغان ئەنئەنىۋى ئويۇنى ئىدى. ئۇ چاغلاردا مەشرەپتىن باشقا تىياتىر، كىنوغا ئوخشاش ئويۇنلار يوق ئىدى. مەن 5 ياش ۋاقتىمدا، ئەنگلىيە ياكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭمۇ ئىش قىلىپ جەنۇبى شىنجاڭنىڭ قايسى بىر ناھىيىنىڭ خەلق تۇرمۇشىدىن ئېلىپ ئىشلىگەن بىر كىنوسىنى قاغىلىق كالا بازىرىدىكى بىر سارايدا قويغان ئىدى. كىنوغا كىرگەنلەردىن پۇل ئېلىپ كىرگۈزگەنلىكى ئېسىمدە تۇرۇپتۇ، ئۇ چاغدىكى كىنو ئاۋازسىز ئىدى. مەشرەپ بولسا شۇ چاغدىكى خەلقلەرنىڭ بىردىنبىر ئويۇنى بولۇپ ھىساپلىناتتى. بەگ، توپپىشلار، شەھەر بايلىرى، سودىگەر - تىجارەتچى ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر، توي - توكۇن، مېھمان چاقىرىش، نوۋەتلىشىپ بىر-بىرىنىڭ ئۆيىدە ئولتۇرۇش، باغ سەيلىسى قىلىش قاتارلىقلاردا ساز چېلىپ، ئۇسۇل ئوينالسا، بۇ، مەشرەپ دەپ ئاتىلاتتى. شۇ چاغدا جەمىيەتتە ئۆزلىگىدىن شەكىللەنگەن بىرقانچە گۇرۇپپا مىللى سازەندىلەر بولۇپ، ساتارچى، تامبۇرچى، قالۇنچى ۋە داپچىلاردىن ئىبارەت ئىدى.

مېهمان چاقىرىلغاندا، ساھىپخان سازەندىلەرنى تەكلىپ قىلىپ، مەشرەپ بېرەتتى. ئالدى بىلەن سازلار ناخشىلىنىپ بىرەر پەردە مۇقام چېلىنغاندىن كېيىن ساز ۋە غەزەللەرنى ئۇسۇلغا كەلتۈرۈپ چالاتتى. بېشىغا كەمچەت تۇماقنى قىڭغىر كەيگەن، قۇلىقىغا ئالتۇن ياكى كۈمۈش زىرە سالغان، ئۈستىگە چىمەنتكا ياكى پەشمەت، جۇۋازا كەيگەن چىرايلىق ئاياللار سازغا ماسلىشىپ ئۇسۇل ئوينايتتى. سورۇندا ئولتۇرغانلار ئۆزلىرىنىڭ ھالىغا قاراپ بىرسەر، يېرىم سەر تەڭگە ياكى بىر قانچە داچەن پۇلنى ئۇسۇلچى ئايالنىڭ بېشىدىن ئۆرۈپ، سازچىلارنىڭ ئالدىغا قويۇلغان پەتنۇس ئۈستىگە تاشلىشاتتى. ياز كۈنلىرى بولسا، شەخسلەرنىڭ باغلىرىدا مەشرەپ بولاتتى. مەشرەپتە چېلىنغان ساز ۋە ئوينالغان ئۇسۇللاردىن ھوزۇرلىنىپ، بەزىلەر مۇسەللەس ئىچەتتى. چۈنكى ئۇ چاغدا ھاراق بولسىمۇ، لېكىن قاغىلىقتا ئۇيغۇرلار ھاراق ئىچمەيتتى. سازەندىلەر ئارىلاپ دەم ئالغاندا، شاھ جەمشىت، شاھنامە، نۇشىرۋان ئادىل، قىسسەسۇل ئەنبىيا، ئەمىر ئاۋامىسلىم، ئەھمەت زەمچى، غېرىپ ـ سەنەم، تاھىر ـ زوھرا، ھورلىقا قاتارلىق رومان ۋە داستانلارنى ئوقۇيتتى. بەزىلەر دۇتار ۋە راۋاپ بىلەنمۇ مەشرەپ ئۇيۇشتۇراتتى. مىللى ئاشخانىلاردا بىر قولدىن سازەندىلەر بولۇپ، كۈن بويى مۇقام، غېرىپ ـ سەنەم غەزەللىرى، ئەل ناخشىلىرى ۋە قوشاقلارنى سازغا بىرلەشتۈرۈپ كوپلەپ خېرىدارلارنى جەلىپ قىلاتتى. خېرىدارلارمۇ ئۇلارغا ئاز ـ تولا پۇل تاشلاپ بېرەتتى.

مەيدانخانە ۋە ئەپىيۇنخانە

بىر قىسىم كىشىلەر مەيلى قايسى تەركىپتىن بولـ سۇن نەشە (بەڭ) چىكەتتى. نەشە چىكىدىغان ئورۇننى مەيدانخانە دەپ ئاتايتتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆز ئۆيىدە خۇپىيانە چەكسە، بەزىلىرى مەيدانخانىدا ئاشكارە چىكەتـ تى. بۇنداق نەشە چىكىدىغانلارنى خەلقلەر تەنە قىلىپ بەڭگى — دەپ ئاتىشاتتى. بۇ مەيدانخانىلار بەڭگىلەرنى نەشە بىلەن تەمىنلەيدىغان ئورۇنلا بولۇپ قالماستىن، يەنە قىمارۋازلارنىڭ قىمار ئوينايدىغان سورۇنى ئىدى. بازار ئىچىدە ئىبراھىم بەنشى، سوپى نىياز ئاخۇن قاتار- لىق 3 - 4 ئائىلىنىڭ مەيدانخانىسى بار ئىدى. مەيدانـ خانىدا كېچە - كۈندۈز ئادەم ئۈزۈلمەيتتى. نەشە پۇرۇغىدا نەشە چەكمەيدىغان ئادەمنىڭ كۆڭلى ئېلىشىپ، بېشى ئايلىناتتى. مەيدانخانىنىڭ تۆردىكى ئوچىغىنىڭ يېنىدا، كالتە پاچاقلىق شىرە، ئۇنىڭ ئۈستىدە سەيخانا، كىچىك خالتىلاردا نەشە، خاك قىلىنغان ياغاچ كۆمۈرى، شىرەنىڭ يەنە بىر تەرىپىدە بولسا قاتار تىزىلغان بىر قانچە چىلىم بولاتتى. بۇلارنى باشقۇرۇپ بەڭ تەييارلاپ بېرىدىغان كىشى بوۋام دەپ ئاتىلاتتى. ئېھتىمال 1929 - يىلى قىش كۈنىنىڭ بىر ئاخشىمى، مەرھۇم تاغام تومۇر ئاخۇن مېنى يېتىلەپ كالا بازىرىدىكى مەيدانخانىغا ئېلىپ كىردى. مەيدانخانىنىڭ تېمىنى ياقىلاپ سېلىنغان چوڭ سۇپىدا 20 دىن ئارتۇق چىكەرمەنلەر ئولتۇراتتى. بوۋام

بولسا، ھەدەپ سەيخانىغا نەشە، كوك تاماكا ۋە ئۇششاق-
لانغان كومۇرنى قاچىلاپ بەك تەييارلاپ، سەيخانىنى
چىلىمغا قوندۇرۇپ ئوزى بىر سومۇرۇپ ئوت ئالدۇرۇپ،
بەك زاكاس قىلغان ئىلىپەتلەرگە ئۇزۇتۇپ بېرەتتى. ئىلى-
پەتلەرنىڭ بەزىلىرى بىر - بىرىگە بەك تۇتۇشۇپ چىكىشەتتى.
بەزىلىرى بىر-بىرى بىلەن مۇگدۇشۇپ ئولتۇراتتى. كىمدۇ
بىرسى تەمبۇرنى تىرىڭلىتىپ، بىرخىل ئاھاڭدا

بىر نەپەس ھوزۇردىن،
دولىتى سولايمانى.
ئاللا بىرەر غايىپتىن،
سېنىڭ نانۇ - رىسقىڭنى.

دەپ كۈيلەپ تۇردىشىغا، بىردىنلا ئىشىك ئېچىلىپ،
بىر كىشى كىرىپ كەلدى. بۇ كىشى يىتىملىقىم كەنتىلىك
پومىشچىك قۇربان ئاخۇن باي دىگەن ئادەم ئىكەن. بۇنى
كورگەن ئىلىپەتلەرنىڭ بەزىلىرى مەسخىرە قىلغان ھالدا،
دەزى بار باي غوجام كەپقەپتۇ — دىسە، بەزىلىرى
كېچىدە ئېزىقىپ كەپقەپتۇ — دىيىشتى. كەيپى ئۇچۇپ
كەتكەن ھېلىقى باي، بوۋايغا بىر چىلىم بەك تەييارلاپ
بېرىشنى زاكاس قىلدى. يېرىپ باغلاپ قويغان ئەتتۇندىن
10 باغلام سېتىۋېلىپ، مەيدانخانىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى گۈل-
خانغا چىلەك قىلىپ تىزىپ، ئوت ياقتى - دە، ئوت
راسا ۋالىلداپ كويۇشكە باشلىدى. بوۋام تەييارلىغان
بىر چىلىم بەڭنى قۇربان ئاخۇن بايغا ئۇزاتتى. گۈلخان
ئالدىدا زوق ئولتۇرغان باي چىلىمنى قولىغا ئېلىپ
قاتتىق بىر سومۇرگەن ئىدى. سەيخانىدىن بىر چىزائوت

يۇقۇرىغا كۆتۈرۈلدى. قاتتىق سۇمۇرگەن بەك ئۇنىڭ يۈرەك
بېغىغا تەپتى-دە، باينىڭ كۆزى ئۆينىڭ كۆزىدەك ئالىيىپ
قولىدىكى چىلىم يەرگە چۈشۈپ كەتتى ۋە ئۆزىمۇ كۆلخانىغا
دۈم يىقىلىپ چۈشتى. باينىڭ ساقىلىغا «ۋاژ» قىلىپ ئوت
تۇتۇشۇپ كەتتى. ئوتتا كۆيگەن ساقالدىن ئەسكى كىگىز
كۆيگەندەك بەدبوي پۇراق چىقىپ پۈتۈن مەيدانخانىنى
قاپلاپ كەتتى. شۇ ئاندا ئىلپەتلەردىن بىرى دەررۇ كېلىپ
باينىڭ مۈرىسىدىن تارتىپ ئولتۇرغۇزۇپ قويدى. باي
ئىڭىكىنى سىلاپ، ساقىلىنىڭ يېرىمى كۆيۈپ كەتكەنلىكى-
نى سېزىپ «ئەمدى قانداق قىلارمەن» دېۋىدى، «ھېچ
ۋەقەسى يوق، بەلمىرىدىكى قىزىل بەلۋاغدا يۈزلىرىنى
ئورىۋالسىلا بولىۋېرىدۇ» — دېدى بىرسى، ئىلپەتلەرقاقاخ-
لاپ كۈلۈشتى. بۇنىڭدىن كۆپ رەنجىگەن باي زومىزايغان
ھالدا، ئارقىسىغا قارىماي چىقىپ كەتتى.

ئەپيۇن چېكىدىغانلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئامبال-
دىن تارتىپ ئاخىرىسى پۇقراغىچە چېكەتتى. ئەپيۇننى
خەنزۇ تىجارەتچىلەر جاگۇك قىلىپ ياساپ ساتاتتى. بۇلار
ئىچكى ئۆلكىلەردىن ۋە چەتئەللەردىن كەلگەن خام ئەپيۇن-
دىن جاگۇك قىلىپ پىششىقلاپ 10 داچەنلىك، 20 داچەنلىك-
تىن پارچىلاپ، قەغەزگە ئوراپ خېرىدارلارغا ساتاتتى
چەككۈچىلەرنىڭ بىر قىسمى ئۆيدە چەكسە، بىر قىسمى
ئەپيۇن خانىلارغا بېرىپ چېكەتتى. ئەپيۇن خانىلاردا 4-5
كارۋات قويۇلغان بولۇپ، بىر كارۋاتتا ئىككىدىن كىشى
بىر - بىرىگە ئالدىنى يانپاشلاپ يېتىپ ئەپيۇن
چېكىشەتتى. ئىككىيلەننىڭ ئوتتۇرىسىغا پەتنۇس قويۇلۇپ

پەتنۇس ئۇستىگە قوي يېغىدا يېقىلىدىغان چىراق ۋە ئەپيۇن چىكىدىغان ھەرخىل ئەسۋاپلار قويۇلاتتى. بىرسى تەييارلاپ، ئىككىسى نۆۋەتلىشىپ چىكەتتى. ئەپيۇن چەك-كۈچىلەرنى ئەپيۇنكەش دەپ ئاتايتتى. ئەپيۇن چىكىشكە پۇل كوپ سەرپ بولغانلىقتىن، ئەپيۇنكەشلەر ئوڭايلا تۈگى-شىپ، نامراتلىشىپ كېتەتتى. نەشە چىكىشنىڭ ئاقىۋىتى قەلەندەرچىلىككە ئېلىپ باراتتى.

قىمار ئويناش

ياڭزېڭشىڭ، جىن شورېنلارنىڭ ئىستىبدات ھاكىمى-يىتى خەلقنى جاھالەتتە تۇتۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەنلىكتىن قىمار ئويناش، ئەپيۇن، نەشە چىكىشتەك يامان ئادەت كەڭ ئەۋج ئالغان ئىدى. قىمار ئاساسەن مەيدانخانىلاردا، ئوستەڭ بويلىرىدا، باغلاردا ۋە شەخسلەرنىڭ ئويلىرىدە ئوينىلاتتى. قىمارنىڭ تۈرلىرى كوپ بولۇپ، تولاراق ئوي-نىلىدىغىنى ھوشۇق قىمىرى، قەغەز، شىشىخال، ماجاڭپەي-لەردىن ئىبارەت ئىدى. ھوشۇقنى تەۋەككۇلگە ”دەتتىكام» — دەپ ئاتاتتى. ئامىتى قاملىشىپ سىيا، سەنجۇ كېلىپ قالسا، ئۇتقان ھىساپلىنىپ، باشقىلارنىڭ تىككەن پۇللىرىنى يىغىپ ئېلىپ، چەندازىغا (ئۇستى گۈل بىلەن كەشتىلەنگەن، 6 - 5 ئېغىزلىق يېنىغا ئېسىۋالى-دىغان پۇل خالتىسى) سالاتتى. ئەگەر ئۇتتۇرۇپ قويسا، باشقىلارنىڭ دوچىققان پۇلىغا پۇل تولەيتتى. قەغەز ئويۇنى بولسا، 4 كىشى ئوينايدىغان ئويۇن بولۇپ، دۇيدۇيزە

بەشلەك. چىكىش دەپ ئۈچ خىلغا بۆلۈنەتتى. ئۇندىن قالسا، شىشخال (جۇپ - تاق)، ماجەڭپەي ئويۇنلىرى بولۇپ بۇلارنى خەنزۇلار ئوينايتتى. قىمار ئوينالغان ئوينىڭ ئىگىلىرى ئۇتقانلاردىن چوتا ئالاتتى. نەق پۇل دو چىقىپ ئوينى- غاننى كەنچەندا ئويناش — دەپ ئاتىشاتتى. نەخ پۇل بولمىغاندا بىرسى جەز قىلاتتى. جەز قىلغۇچىنى "جەز خور" دېيىشەتتى. جەز قىلغۇچى قىمار ئوينىغان 4 كىشى ئۈچۈن، يەرگە 4 كاتاكچە سىزىپ قويۇپ، ئۇتقان - ئۇتتۇرغانلارغا داچەن پۇل بىلەن بەلگە سالاتتى. ئاخىرىسىدا قىمار ئوي- نىلىپ بولغاندىن كېيىن ھىساپ - كىتاپ قىلىپ، جەز خور ئۇتقانلارغا پۇل تۆلەپ، ئۇتتۇرغانلاردىن پۇل تولىتىپ ئا- لاتتى. پۇل تولىيەلمىگەنلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى سال- دۇرۇۋالاتتى. ھەتتا ئۆي - ئىمارەت، يەر - زېمىنلىرىنى سات- قۇرۇپ ئالاتتى. 4 كىشىنىڭ بىرسى ئۇتسا، 3 كىشى ئۇت- تۇرۇپ بارلىق پايدا جەز خورغا بولاتتى. "بەڭگى - قەلەن- دەر، ئوغرى قىمارۋاز" — دېگەندەك. بەزىلىرى بارلىق ۋەج- ئوقىتىدىن ئايرىلىپ، ئوغرى بولۇپ كېتەتتى. ناھايىتى ئاز ساندىكى نامرات قىمارۋازلار بايلاپمۇ قالاتتى. قىمار ئوي- ناش جەريانىدا، جېدەل كوپ بولاتتى. ھەتتا پىچاق تار- تىشىپ قاتىللىق قىلىشاتتى. شۇڭا قىمار ئوينايدىغان جاينى ياموُلنىڭ ساقچى چېرىكلىرى پات - پات كېلىپ، چارلاپ تۇراتتى ۋە چوتا ئېلىپ تاپاۋەت قىلاتتى.

شىر ئويۇنى

شىر ئويۇنى ئاساسەن ئەژدەرھا، شىر، ياغاچ ئاياق ۋە كىيمە ئويۇنى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ئويۇننى ھوشۇر سوپال، ئەيسا ئالا قەغەز، قادىر پايپاق دېگەن كىشىلەر ئۆز ئالدىغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئوينايتتى. بۇلاربىر - بىرى بىلەن مۇسابىقىلەشكەن ھالدا ئوينىغانلىغى ئۈچۈن، سۈپەت ۋە ئويناش تېخنىكىسى ۋە ماھارىتى جەھەتتە بىر-بىرىنى بېسىپ چۈشەتتى. شىر ئويۇنى يېڭى يىل بايرىمى، باھار بايرىمىدا ئوينىلاتتى. بۇ بايراملار يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇن ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا 15-20 كىچە كەمبەغەل يىتىم بالىلارنى تەشكىللەپ، تەربىيىلەپ تەييارلىق قىلاتتى. بايرام يېتىپ كەلگەن كۈنى ئويۇن قاتناشچىلىرى، ھەممەيلەن چاقچىلىكەشلەر كىيىمى بىلەن گىرىم قىلىپ ۋە پەدەز قىلىپ ئويۇن قويۇشقا ئاتلىناتتى. ئالدىدا چوڭ دۇمباقنى بىرسى يۈدۈپ، بىرسى چېلىپ ماڭاتتى. ئۇنىڭغا تەڭكەش قىلىپ جاغ، ئۇزۇن مىس كاناي چالاتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن 9 نەپەر كىشى ئەژدەرھانى كوتىرىپ ماڭاتتى. ئەژدەرھانىڭ بېشى ئاساسەن كەركىدانىڭ بېشىغا ئوخشاپ كېتەتتى. ئەژدەرھانىڭ بېشى مۈڭگۈزلۈك بولۇپ، ھەر خىل رەڭدە بويالغان قەغەزدە ياسالغان ھەيۋەتلىك پانۇستىن ئىبارەت ئىدى. باشتىن ئايىغىچە 9 پانۇس ھەم ئۇنىڭغا قادالغان 9 ساپ بار ئىدى. شۇڭا ئۇنى كو-

تىرىش ئۈچۈن 9 كىشى كېرەك بولاتتى. ئاخشىمى ئەۋدەرھانىڭ بېشىدىكى ئىككى دانە پانۇس بىلەن تېنىدىكى 8 پانۇسقا بىردىن شام يېقىلاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن 8-10 نەپەر پۈتىغا بىر مېتىر ئېگىزلىكتە ياغاچ ئاياق تاڭغان ئەر- ئاياللارچە كىيىنگەن يۈزلىرىگە،پەردەز قىلغان ياش بالىلار ماڭاتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئىچىگە ئىككى ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇلغان شىر ۋە بېشىغا كوز، قۇلاق، ئېغىز، بۇرۇن، سىزىلغان قاپاق كىيىۋالغان شىر ئويناتقۇچى ماڭاتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن چىرايلىق بېزەلگەن، ئوتتۇرىسىدا شىپاڭ بار، شىپاڭنىڭ ئەتراپىغا ھەر خىل ئۇششاق پانۇسلار ئېسىلغان كېمە، كېمىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى شىپاڭدا بىلىنىڭ يۇقۇرىسى چىقىپ تۇرغان، گىردىم قىلغان قىز ئولتۇراتتى. بىر ئادەم كېمىنى كوتىرىپ ماڭسا، بىر ئاق ساقاللىق بوۋاي كېمىنى ھايداپ ماڭاتتى. ئەتراپتا بولسا ئىچىگە شام يېقىلغان، ھەر خىل رەڭلەر بىلەن گۈل سىزىلغان ئۇزۇن ساپلىق چوڭ پانۇسنى كوتەرگەنلەر يولنى يورۇتۇپ ماڭاتتى. بايرامنىڭ 1-كۈنى يۇقۇرىدىكى تەرتىپ بويىچە رەستىگە چىقىپ، جاڭ، دۇمباق ۋە كانايلىرىنى چېلىپ بازار سىرتىدىكى ئوستەڭ بويىغا چىقىپ، ئوزلىرىنىڭ ئادىتى بويىچە ئەۋدەرھانىڭ تۇمشىغىنى سۇغا دۇملەيتتى. بۇنى ئەۋدەرھانى سۇغۇرۇش—دەپ ئاتايتتى. ئۇندىن كېيىن ھەر قايسى بۇتخانىلارغا بېرىپ بىر مەيداندىن ئويۇن ئويناپ، قاراڭغۇ چۈشۈش بىلەن پانۇسلىرىغا شام يېقىپ، ھەممىدىن ئەۋۋەل چوڭ يامۇلغا كېلىپ، ئويۇنلىرىنى ئويناپ، ئامبالنىڭ ئىنئامىنى ئالغاندىن كېيىن، كى-

چىلەك يامۇل، ھەربى قىسىم، ۋە ھەر قايسى ئىدارىلارغا، شۇنداقلا شەھەردىكى خەنزۇ — سودىگەر — تىجارەتچىلەرنىڭ ئىشىك ئالدىغا بېرىپ، ئويۇنلىرىنى كورسۇتۇش بىلەن ئۇلاردىن ئالدى بەش سەر، ئاخىرىسى بىر سەرگىچە ئىنئام ئالاتتى. ئۇلارنىڭ ئويۇنى بايرامنىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن توگەيتتى. ھەر بىر مەيدان ئويۇن ئىككى سائەت داۋام قىلاتتى. ئال-دى بىلەن ھەژدەرھا ئويۇنى ئۇندىن كېيىن ياغاچ ئاياق ئويۇنى، ئاندىن شىر ئويۇنى، ئاخىرىسىدا كېپە ئويۇنى ئويناتتى. ياغاچ ئاياق ئويۇنى بىلەن كېپە ئويۇنىدا، غەزەل - قوشاقلار ئوقۇلاتتى.

ئاي تۇتۇلۇش

بىر كۈنى كەچتە، تولۇن ئاينىڭ يۈزى قارىدى، ئاستا - ئاستا تۇتۇلۇشقا باشلىدى. بىردىنلا يامۇلدىن مىل-تىق، جاغ - دۇمباق ساداسى ئاڭلاندى. ھەش - پەش دىگى-چە بازارغا «ئاسمان ئىلاھىنىڭ كۈچۈگى ئاينى يىگىلى تۇرۇپتىمىش» دىگەن سوز تارقالدى. بەزىلەر كىم شۇنداق دەپتۇ؟ دىسە، بۇ سوز يامۇلدىن چىقىپتۇ - دىيىشەتتى. خەن-زۇلارمۇ سۇ تولدۇرغان داسلىرىنى ئىشىك ئالدىغا قويۇپ، سۇغا قارىشىپ ئاينىڭ ئارىسىدا كېتىۋاتقان بىر پارچە قارا بۇلۇتنىڭ كولەڭگىسىنى كورسۇتۇپ قاراڭلار! ئاۋۇ قارا كورۇنگەن نەرسە ئاسمان ئىلاھىنىڭ كۈچۈگى، ئاي-نى يەۋاتىدۇ — دىيىشتى. ئۇ ۋاقىتتىكى ھوكۇمەت خۇراپات-

لىقنى تەرغىپ قىلغاچقا، بىر تەرەپتىن يامۇلدا مىلتىق
ئېتىپ، جاغ - دۇمباق چېلىپ "ئاسمان ئىلاھىنىڭ كۈچۈ-
گى" نى ھەيدىۋەتمەكچى بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپ-
تىن يۇرت تېچ، ئەل ئامان بولۇشى ئۈچۈن ھەممە مەس-
چىتكە ئادەم چىقارتىپ، ئىمام، مۇئەززىنلەرگە بۇيرۇق چۈ-
شۈرۈپ، جامائەتنى توپلاپ، مەسچىت ئوگزىسىگە چىقىپ،
ئارقا-ئارقىدىن ئەزان ئېيتىشنى ئورۇنلاشتۇردى. شۇنداق
قىلىپ مىلتىق ئېتىش، جاغ - دۇمباق چېلىش ۋە ئەزەن
ئېيتىش ئىشلىرى ئاينىڭ يۈزى ئېچىلغانغا قەدەر داۋام
قىلىنتى. ھەمدە بىر-ئىككى كۈن ئاي تۇتۇلۇش توغرىسى-
دىكى ئەپسانە رىۋايەتلەر ۋە چوچەكلەر ئامما ئارىسىدا
سوزلىنىپ تۇراتتى. كونىلارنىڭ ئېيتىشىچە: بۇنىڭدىن
ئىلگىرىمۇ ئاي تۇتۇلغاندا ئەشۇنداق قىلىش ئادەت بو-
لۇپ كەلگەن ئىكەن.

قوزغىلاڭ

1931-يىلى كۈز پەسلىدە، جىن شۇرېننىڭ ئەنگلى-
يىدىن سېتىۋالغان قۇراللىرى جۇڭگو-ھىندىستان چېگرىسى-
دىن ئوتۈپ قاغىلىققا كەلگەندە، قاغىلىق بازىرىدىكى
شىندەن دەپ ئاتالغان ھۆكۈمەت سارىيىغا چۈشۈرۈلدى.
بۇ قوراللار 10 ئاتار (شىدا چاڭ) مىلتىقى بولۇپ، ياغاچ
ساندۇقلارغا قاچىلانغان ئىدى. بۇ قوراللارنى توگىلەرگە
ئارتىپ ئۈرۈمچى تەرەپكە ئېلىپ كەتتى. دەل شۇ پەيتتە،
قۇمۇلدىن خوجانىيازھاجى دىگەن كىشى باشچىلىقىدا قو-

مۇل دىخانلىرى قوزغىلىپ جىن شورىن بىلەن ئۇرۇش قى-
لىپتىمىش، جىن شورىن خوجانىياز هاجىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، بۇ قورالارنى ئەنگلىيىدىن سېتىۋاپتىمىش — دې-
گەن سۆزلەر تارقالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا جە-
مىيەتتە بىر ئاز ئەنسىزلىك يۈز بەردى. شۇ يىلىنىڭ ئاخىرسىمۇ، ياكى 1933-يىلىنىڭ بېشىدىمۇ، گۇما ناھىيى-
سىدە تۇرۇشلۇق بىر لەگزە (ھەربى قىسىم) ئاتلىق ئەسكەر مارالۋېشىغا بېرىش ئۈچۈن قاغىلىققا كېلىپ، بازار ئىچى-
دىكى شىندەنگە چۈشتى. بۇلارنىڭ بايرىقى ئۈچ بۇرجەك-
لىك، يېشىل، كۆك رەڭلىك تاۋاردىن ئىشلەنگەن پوپەك-
لىك چوڭ بايراق بولۇپ، ئوتتۇرىسىغا «ۋاڭ» دىگەن خەت ئويۇپ چاپلانغان. شۇڭا بۇ لەگزىنىڭ باشلىقىنى ۋاڭ دارىن دەپ ئاتىشىدىكەن. بۇلار كېلىپ بىرەر سائەت ئۆتكەندىن كېيىن، بىر چاپارمەن گۇما تەرەپتىن ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ، ئۇدۇل يامۇلغا كىرىپ كەتتى. بىر ئاز ۋاقىت ئۆتكەندە، قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ ئاخىرقى ئامبى-
لى ليۇ شاۋلى (ئازاتلىقتىن ئىلگىرى قورچاق ئۆلكىلىك يۇقۇرى سوت مەھكىمىسىنىڭ يۈەنجاڭى بولۇپ، ئازاتلىق-
تىن كېيىن باستۇرۇلدى) ئارقىسىغا ئىككى نەپەر ئادەم سېلىپ، قولىدا بىر پارچە خەتنى كۆتەرگەن ھالدا، ھېلىقى ئەسكەرلەر چۈشكەن شىندەنگە كىرىپ كەتتى. ئەتىسى ئەتتىگەن بۇ لەگزە مارالۋېشىغا ماڭماستىن يەنە گۇما تە-
رەپكە قايتىپ كەتتى. ئۇلار قايتىپ كېتىش بىلەن تەڭ خوتەننىڭ قارىقاش ناھىيىسىدە، ئىمىر ساھىپ، ئىمىر ھەز-
رەت قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا، قوزغىلاڭ كۆتىرىلىپتۇ

دىگەن خەۋەر تارقالدى. شۇندىن كېيىن، ھەر كۈنى دىگىدەك بىرەر لەگزە ئاتلىق ئەسكەرلەر خوتەن تەرەپكە ئۆتۈشكە باشلىدى. بەزى خەنزۇلار قاغىلىقتىن يەكەن يېڭى شەھەرگە كوچۇپ كېتىشتى. قاغىلىقنىڭ ئامبىلى ليۇشاۋلى خوتەن بىلەن بولغان ئۇرۇشنىڭ قوماندانلىرىدىن بىرى بولۇش ھەم تەنپەن ۋەكىلى بولۇش سۈپىتى بىلەن قاغىلىقتىن ياقۇپ ئامبال (ياڭ، جىن دەۋرىدە بىر قانچە ناھىيىگە ئامبال بولغان ئەمەلدارلارنىڭ بىرى، ئاخىرى خىزمەتتىن ئايرىلىپ ئۆز يۇرتى قاغىلىققا قايتىپ كەلگەن. خەنزۇچە ئىسمى يۇيىپۇ، 1942-يىلى قورچاق ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ تۈرمىسىدە ئۆلۈپ كەتكەن) ئۆمەر بەگ (بازار بېگى)، ئىمىن ئاخۇن توپ بېشى قاتارلىق كىشىلەرنى ئېلىپ، ئورنىغا ئابلا بەگ دايىنى مۇۋەققەت ئامبال قىلىپ قويۇپ، خوتەن تەرەپكە كەتتى. ئۇلار كېتىپ ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمەي، 1933-يىلى 3-ئاينىڭ ئاخىرىدا، بىر ئازنا كۈنى جۈمە نامازدىن كېيىن يار كوچا (يەكەن يولى تەرەپ) نەچچە مىڭلىغان ئادەمنىڭ ئاللا... ئاللا....دىگەن ساداسى قاغىلىق بازىرىنىڭ ئاسمىنىدا ياڭرىدى. شۇ ئاندا يامۇل تەرەپتىن پاك - پۇك قىلىپ ئوق ئېتىلىشقا باشلىدى. بىر ئازدىن كېيىن ئاللا، ئاللا دىگەن ئاۋاز بازارنىڭ ھەممە كوچىلىرىدىن ئاڭلاندى. مەن ئۆگزىگە چىقىپ يامۇل تەرەپكە قارىسام، يامۇلنىڭ ئوگزىسىدە چېرىكلەر پىستانلىق مىلتىقلىرىنى بەتلەپ، تۆۋەنگە قارىتىپ، قوزغىلاڭچىلارغا ئوق چىقىرىۋاتاتتى. كىمدۇ بىرسى يامۇلنىڭ دەرۋازىسىغا ئوت قويدى. ئوگزىدىكى

چېرىكلەر مىلتىقلىرىنى تاشلاپ ھەر تەرەپكە قېچىشقا باشلىدى. شۇنداق قىلىپ قاغىلىقتا ئەبەيدۇللا ئەلەم، ئىشان ئاتاللاخان خوجا ۋە سابىتخان خوجا باشچىلىغىدىكى قوزغىلاڭ ئىككى سائەت داۋام قىلىپ، 70 نەچچە خەنزۇ، بەش نەپەر ھىندى، 4 - 5 نەپەر ئۇيغۇر ئەمەلدار خىزمەتچىلەرنى ئۆلتۈرۈپ جىن شورېننىڭ قاغىلىقتىكى ھاكىمىيىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. ليۇ شاۋلى قاتارلىقلارنىڭ بالاچاقىلىرى ئەسىر ئېلىندى. ئالدىنقى كۈنى (پەيشەنبە كۈنى) قەشقەر تەرەپتىن خوتەنگە جەڭ قىلىش ئۈچۈن كەلگەن بىر لەشكەر ئەسكەر (ئەسكەرلىرى ئۇيغۇر، قىرغىزدىن تەركىپ تاپقان، ئوفىتسېرلىرى خەنزۇ ئىدى) ئازنا كۈنى ئەتىگەن خوتەنگە قاراپ يولغا چىقىپ، بەشىرىق بەگلىگىدىن ئۆتۈپ، ئېقىن دىگەن سايغا چىققاندا ئەسكەرلەر ئۆز ئىچىدىكى ئوفىتسېرلەرنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلۇپ كەتتى.

قوزغىلاڭچىلار ھاكىمىيىتى

5 ئاتار، 7 ئاتار مىلتىقلاردىن ئىبارەت شۇ چاغدىدىكى زامانىۋى قورال بىلەن قوراللانغان بىر مىڭ 600 نەپەردىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەرلەر خوتەنگە بېرىپ، ئۇرۇشتا ياكى تەنپەندە نەتىجە قازىنالماي مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىپ، گوما ناھىيىسىگە قايتىپ كەلگەن كۈنى، قاغىلىقتا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن كۈنى ئىدى. بۇ قوزغىلاڭدىن خەۋەر تاپىمىغان ھەربى — مەمۇرى ئەمەلدارلار ئەتىسى

شەنبە كۈنى قاغىلىققا قاراپ يولغا چىقىدۇ. بۇلار بىر ئاز ماڭغاندىن كېيىن، قاغىلىقتىن ئات چاپتۇرۇپ كەلگەن يايى قۇربان سىۋەش «قاغىلىق خەلقى قوزغىلىپ ئىسلام ئىېچىشتى» دەپ خەۋەر قىلدى. ھەممىنىڭ ئالدىدا ماڭغان ياقۇپ ئامبال ئۈنىڭ ئاغزىغا لوقما سېلىپ: «سېنى ليۇشاۋلى ئامبالغا توغرىلايمەن، سەن ئۈنىڭغا خوجانىيازھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى كېلىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. ئۇلارنىڭ سانى ناھايىتى كوپ، قوراللىرى خىل ئىكەن دىگىن، ئەگەر قايسى تەرەپتىن كەلدى دەپ سورىسا، مېكىت ناھىيىسى تەرەپتىن كەلدى دىگىن بۇنداق دىمىسەڭ بۇلار قاغىلىققا باستۇرۇپ بېرىپ، ئىت، موشۈككىچە قويماي قىرىپ تاشلايدۇ» دەپ گەپ ئۇگۇتۇپ يايىنى ليۇشاۋلى ئامبالغا توغرىلايدۇ. بۇ يايى ياقۇپ ئامبالنىڭ ئېيتقىنى بويىچە خەۋەر يەتكۈزىدۇ. ھەربى ۋە مەمۇرى ئەمەلدارلار ياقۇپ ئامبالدىن مەسلىھەت سورايدۇ. ياقۇپ ئامبال: «بىز يولدىن چەتنەپ قاغىلىقنىڭ زوڭلاڭ، ئۇشاقباش، چىپان قاتارلىق يېزىلىرىدىن ئوتۇپ، يەكەن دەرياسى ئارقىلىق يەكەن تەۋەسىدىكى كاچۇڭ يېزىسىغا بېرىپ، ئۇ يەردىن يەكەن يېڭى شەھەرگە كىرىپ كەتسەك بولىدۇ. ئۇندىن باشقا ئامال يوق» دەيدۇ ــ دە ئۇلارنى باشلاپ يەكەنگە ئېلىپ كېتىدۇ. شۇ سەۋەپتىن قاغىلىق پاراكەندە بولماي ئامان قالغان.

قاغىلىقتا قوزغىلاڭچىلار ھاكىمىيەتنى قۇرۇلۇپ ئۇچ كۈن بولغاندا، دادام مېنى يېتەكلەپ، ئىسلامچىلارنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانى بولغان جامەگە ئېلىپ باردى. جامەنىڭ

سۇپىسىدا ئەبەيدۇللا ئەلەم، ئىشان ئاتاللاخان خوجا، سا-
بىرخان خوجىلار بەداشقان قوروپ ئولتۇرۇپتۇ، تۆۋەندە
ئىككى تەرەپكە بولۇنۇپ بىرەر يۈزدىن ئارتۇق ئەسكەر
مىلتىق، قىلىچ، نەيزە ۋە چوماق تۇتۇپ قاتار تۇرۇپتۇ،
بىر قانچە قورالىق ئەسكەرلەر ئامبال، دارىنلارنىڭ
خوتۇن - قىزلىرىنى ئۇيغۇرچە كىيىندۈرگەن، يۈزلىرىنى رو-
مال بىلەن ياپقان هالدا ئېلىپ كىرىپ، تىز پۈكتۈرۈپ
ئولتۇرغۇزدى. ئەبەيدۇللا ئەلەم ئۇلارغا: «لائىلاهە ئىللاللاهۇ
مەهەممەدۇن رەسۇلۇللا» دەپ ئۈچ قېتىم تەكرارلاپ ئىمان
ئېيتقۇزۇپ، ئۇلارنى ئېلىپ كېتىشنى بۇيرىدى. ئۇندىن كې-
يىن قولىدا ئىسپاهان قىلىچ تۇتقان بىر كىشى بىلەن
چوماق كوتەرگەن ئىككى كىشى بىزنىڭ ئاۋۇت بەگ،
توختى بەگ دەيدىغان لاۋسى (ئوقۇتقۇچى) لىرىمىزنى ئارقا-
ئارقىدىن يالاپ ئېلىپ كىردى. ئەبەيدۇللا ئەلەم: «بۇلار
بىزنىڭ پەرزەنتلىرىمىزنى خىتايچە ئوقۇتۇپ، خىتاي قى-
لىۋېتىشكە ئۇرۇنغان ئەبلەخلەر، مۇرتەتلەردۇر، هازىرچە
هەپسىگە (قاماققا) ئېلىنسۇن، كېيىن ئەدەپى بېرىلىدۇ» دې-
ۋىدى، مېڭىپ كىرگەن لاۋسىلار قورقۇپ كېتىپ ئۆزلىرى-
نىڭ پۇتىغا ئۆزلىرى ئىگە بولالماي قالدى. ئىسلامچى
ئەسكەرلەر سورەپ ئېلىپ چىقىپ كەتتى. مەن بۇ ئەهۋال-
نى كۆرۈپ بىر ئاز قورقتۇم، دادام مېنى يېتەكلەپ ئې-
لىپ چىقىپ كەتتى.

خوتەن ئىسلامچىلىرىنىڭ كېلىشى

1933-يىلى 4-ئايدا، خوتەن ئىسلامچى ئەسكەرلەر
باشلىقى ئىمىر هەزرەت، ئىمىر ساهىپ ۋە مەۋلىۋي قاتار-

لىقلار ئىسلام ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، يەكەن يېڭى شەھەر-
دىكى خەنزۇلار بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن قاغىلىققا كېلىپ،
ئەبەيدۇللائەلەم، ئىشان ئاتاللاخان خوجا ۋە سابىرخان
خوجىلار قۇرغان ھاكىمىيەتنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۆز
ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ ئىسمايىل داموللا دېگەن كىشىنى
قاغىلىقنىڭ ھاكىمى قىلىپ تەيىنلىدى. يامۇلنىڭ كويۇپ
كەتكەن دەرۋازىسىنى جامەنىڭ دەرۋازىسىغا ئوخشاش يا-
ساپ، دەرۋازا ئۈستىگە «قاغىلىق ناھىيىلىك ھۆكۈمىتى
ئىسلامىيە» دەپ يېزىلغان ۋىۋىسكىنى ئاستى. بىر قىسىم
ئەسكەرلىرىنى قاغىلىقتا قالدۇرۇپ، بىر مۇنچە ياشلارنى
ئەسكەرلىككە ئېلىپ يەكەنگە ماڭدى. كېيىن ھەر كۈنى
دېگىدەك يەكەنگە ئەسكەر ئېلىپ تۇردى. ناھىيىلىك ئىس-
لام ھۆكۈمىتى مەسچىتلەرگە ئادەم چىقارتىپ، بىنامازلار
(ناماز ئوقۇمايدىغانلار) نى يىغىپ دەررە بىلەن ئۇرۇپ،
دەررە ھەققى دەپ پۇل ئالدى. يېزىلارغا ھەر خىل ئالۋاڭ-
ياساقلارنى سالدى ۋە ئات-ئۇلاق يىغدى. شۇنىڭ بىلەن
تەڭ خەلقنىڭ ئۆيلىرىنى ئاختۇرۇپ، خەنزۇلاردىن ئولجا
ئالغان نەرسىلەرنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى. «ئەيىپلىك» دەپ
ھىساپلانغانلارغا نىسبەتەن دارغا تارتىش، قىلىچ، چوماق-
لار بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈش، قول كېسىش، ئاياللارنى
كوشۇكقا سولاپ چەللىگە ئېسىش، دەررە بىلەن ئۇرۇش
قاتارلىق پاجىئەلىك جازالاش چارىسى قوللاندى.

ئىسلامچى ئەسكەرلەر ئات، ئىشەككە مىنگەن، بەزى-
لىرى پىيادە ماڭغان ھالدا ھەر خىل بايراقلارنى كۆتۈرۈپ،
بەزىلىرى قىزىل، بەزىلىرى كۆك، بەزىلىرى ئۇزۇن چاپان

كەيگەن، باشلىرىغا ھەر خىل رەڭلىك رەختلەردە دەستا
ئورىغان، رەتسىز، قالايمىقان ھالەتتە، توپ - توپ بولۇپ
كەلدى. ئالدىدا بىرسى ھوكمەت ئېيتىپ ماڭاتتى.

دارغا تارتىش

خوتەن ئەمىرلىرى قاغىلىقتا كېلىپ ئىسلام ھوكۇ-
مىتى قۇرۇپ، ئالدى بىلەن ئابدىراخمان بەگ (ئىككىسۇ
رايونىنىڭ بېگى، بۇ رايون ھازىر پوسكام ناھىيىسىنىڭ
تەۋەلىگىدە)، ئىمىن توپبېشىلارنى بىر بازار كۈنى بازار
ئايلاندۇرۇپ، "خىتايلار ئۈچۈن خىزمەت قىلغانىنىڭ سازايى،
خىتاي پوقى يىگەنىنىڭ سازايى ......" دەپ سازايى قىلدى.
ئېيتىشلاردىن قارىغاندا، بۇنىڭدىن بىر-رەر يىل ئىلگىرى،
ئىمىر ھەزرەت، ئىمىر ساھىپلار قەشقەردە ئوقۇپ مەخ-
سۇملۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشىپ خوتەنگە قايتماقچى بولۇپ
قاغىلىقنىڭ ئىككىسۇ بازىرىغا كېلىپ چۈشكەندە، خوتەن
تەرەپتىن قەشقەرگە كېتىۋاتقان ھەربى قىسىمنىڭ قازان-
قومۇچلىرىنى يۈكلەپ كەلگەن ھارۋىسىنىڭ ئوقى سۇنۇپ
كېتىپتۇ، ھەربىلەر ئابدىراخمان بەگنى ھارۋا تېپىپ
بەرگىن دەپ ئالدىغا سېلىپ، ئۇرۇپ - تىللاپ خورلاپتۇ،
ھارۋا تاپالماي تەڭلىكتە قالغان بەگ مەخسۇملارنىڭ
يېنىغا كېلىپ "سىلە ھارۋىنى قەشقەرگە بارىدىغان ھەر-
بىلەرگە بېرىپ تۇرسىلا، خوتەندىن كەلگەن ھارۋىنىڭ ئوقىنى
ياساتتىپ بەرسەك، سىلە ئۇنىڭغا چۈشۈپ خوتەنگە ماڭسى-
سىلا" — دەپتۇ، مەخسۇملار ئۇنىماپتۇ، بۇ بەگ ھەربىلەر-

نىڭ قىستىشىغا ئامالسىزلىقتىن مەخسۇملار چۈشۈپ كەلگەن ھارۋىنى مەجبۇرى تارتىۋېلىپ ھەربىلەرگە بېرىپتۇ، ھەربىلەر تاشلاپ كەتكەن ھارۋىنىڭ ئوقىنى ياسىتىپ، مەخسۇملارغا بېرىپتۇ. شۇ ئىشنى ئىمىر ھەزرەت ئاداۋەت قىلىپ، ئابدىراخمان بەگنى دارغا ئاسقان ئىكەن. ئىمىن توپبېشى بولسا، خوتەننىڭ قۇمات پادىشايىم دېگەن جايدا ئوتكۈزۈلگەن تەنپەن ئۈستىدە بېشىدىكى تۇمىغىنى قولىغا ئېلىپ، خىتاي ئەسكەرلىرىگە ئىشارەت قىلغان ئىكەن، ئەسكەرلەر باستۇرۇپ كېلىپ، تەنپەننى بۇزۇۋاتقان ئىكەن. شۇ سەۋەپتىن ئىمىن توپبېشىنىمۇ دارغا ئاسقان. بۇ ئىگكويلەننى سورەپ يۈرۈپ سازايى قىلغاندىن كېيىن، يامۇل ئالدىدىكى دار ئاستىغا ئېلىپ كېلىپ بەش مېتىر ئىگىزلىكتىكى دارنىڭ سىرتىمىغىنى بويىنىغا سېلىپ، ئارقانىنى ئاستا تارتىپ، ئۈستىگە چىقىشقا ئاز قالغاندا، ئارقانىنى تېز تارتىپ دار ئۈستىگە قويۇلغان توغرا ياغاچقا بىر قانچە قېتىم ئۇستۇرۇپ قاتتىق جان تالاشقىلى تۇرغاندا، تۈۋەندىن مىلتىق ئېتىپ ئولتۇرۇۋەتتى.

چوماقلاپ ئولتۇرۇش

ئابدىراخمان بەگ قاتارلىقلار دارغا تارتىلىپ ئىككى ھەپتە ئوتكەندە، بىر بازار كۈنى يەكەن يېڭى شەھەر سېپىلى ئىچىگە قامىلىپ قالغان خەنزۇلارغا سېپىل ئاستىدىن قاپاقتا سۇ ئۇزۇتۇپ بەرگەن ئۈچ ئادەمنى قاغىلىققا ئېلىپ كېلىپ ئولۇم جازاسى بېرىلدى. كۈن چۈش

بولغاندا، ئىسلامچى ئەسكەرلەر بىر ئادەمنى ياموُل تەرەپتىن سورەپ كېلىپ، كالا بازىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرغۇزدى. 10 چە چوماقچى ئەسكەر ئۇنى قورشاپ ھالقىسىمان بولۇپ تۇرغاندا بىر پۇشتەك چېلىندى - دە، چوماقچىلار بۇ ئادەمنى ئۇرۇپ ئولتۇرۇۋەتتى. ئولگەندىن كېيىنمۇ ئولۇكنى خېلى جىق چوماقلىدى. يەنە بىرسىنى جامە ئالدىدا قېلىچ بىلەن چېپىپ ئولتۇردى. مەن ياموُل ئالدىغا بېرىشىمغا بېشىغا بادام دوپپا، ئۇستىگە ئۇزۇن ئاق كوينەك كەيگەن، بېلىگە گۈللۈك رومال باغلىغان بىر ئادەمنى دار ئاستىغا ئېلىپ كېلىپ بوينىغا سىرتماق سېلىشتى. ئۇستىگە قىزىل چاپان، پۇتىغا ئوتۇك، بېشىغا پۇپۇكلۇك تۇرۇكچە قىزىل تەقىيە كەيگەن موللا سۇپەت بىر ئادەم ئۇنىڭغا: سەن يەكەن يېڭى شەھەر سېپىلى ئىچىگە قامىلىپ ياتقان خەنزۇلارغا سۇ بەرگەن جىنايىتىڭ ئۈچۈن، شەرىئەت ھوكمى بويىچە ئولۇمگە مەھكۇم بولدۇڭ، ھازىر ئەستەغپىرۇللا ئېيتىپ ئىمان يېڭىلىۋال، گۇنايىڭ توكۇلۇپ جەننەتكە بارسەن، — دىدى. بۇ ئادەمنىڭ ئاغزى كەلىمە ئوقۇپ ئىمان ئېيتىشقا كەلمىدى. ھېلىقى ئاخۇنۇم بۇ ئادەمنىڭ ئاغزىغا بىر جۇملە - بىر جۇملىدىن ئىمان سالدى. دارغا ئېسىلسۇن دىگەن بۇيرۇقچىقىش بىلەن ئارقان تارتىلدى.

پاجىئەلىك ئولۇم

ھاۋا راسا قىزىغان بىر بازار كۈنى، ھەممە ئادەم سانجاق - سانجاق بولۇپ، ياموُل ئالدى تەرىپىگە كېلىۋاتاتـ

تى، مەن نىمە ئەھۋال بولغانلىغىنى بىلمەي، توپقا ئار-
لىشىپ يامۇل ئالدىغا كېلىپ قالدىم. خەلقلەرنىڭ قىس-
تاش، ئىتتىرىشى بىلەن جامائەتنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ قاپ-
تىمەن. قارىسام ئۆدۈلەمدا يالاڭاچلاپ، ئىشتانچاق قىلىپ،
تىز پۈكتۈرۈپ، جاۋىنى تامغا قارىتىپ ئولتۇرغۇزۇپ قويغان
بەش نەپەر ئادەم كورۈندى. ئۇلار بىر ئالدىغا، بىر ئار-
قىسىغا قاراپ، گويا بىر نىمىدىن ئۈمىت كۈتكەندەك
ئولتۇراتتى. جامائەتنىڭ ئارقىسىدا قىزىل كىيىم كەيگەن،
قىزىل دەستا ئوردغان ئېلى ئاخۇن داموللامنىڭ رىياسەت-
چىلىگىدە، بىر مۇنچە موللاملار چوڭ شىرە ئۈستىگە نۇر-
غۇن كىتاپلارنى قويۇپ، ھەدەپ كىتاپلارنى ۋاراغلاپ ئوقۇ-
ماقتا ئىدى. ئېلى ئاخۇن داموللام: — قېنى زاۋىندا
ئۇرۇشقا قاتناشقانلاردىن 10 كىشى كەلسۇن! — دىدى. شۇ
زامان يامۇل دەرۋازىسى تەرىپىدىن قىزىل كىيىم كەيگەن،
چېچى گەردىنىگە چۈشكەن 10 نەپەر ئىسلامچى ئەسكەر-
لەر قېلىچلىرىنى يالاڭاچلاپ كېلىپ، ھەر بىر كىشىنىڭ
يېنىدا ئىككىدىن ئەسكەر قېلىچلىرىنى تەڭلەپ بۇيرۇق
كۈتۈپ تۇرۇشتى، شۇ چاغدا جامائەت ئارىسىدىن كىمدۇ
بىرسى: «كىمكى ئولمەستىن بۇرۇن بىلمەس بۇ جاننىڭ قەد-
رىنى، كىم ئولەر ھالەتكە يەتسە شۇل بىلۇر جان قەد-
رىنى. بۇلارنىڭ بېشىغا چۈشكەن بۇ كۈلپەت، ھېچكىمنىڭ
بېشىغا چۈشمىگەي» دىدى. شۇنداق ۋاقىت ئىككى
سائەت ئوتتى. ئاخىرىسىدا ئېلى ئاخۇن داموللا: — شەرىئەت-
تە بىر ئادەم بىر ئادەمنى ئولتۈرمەكچى بولغاندا، ئۇنى
توسىمىغانلارمۇ ئوخشاشلا ئولۇم جازاسىغا مەھكۇم بولىدۇ.

كىتاپتىن باشقا چارە تېپىلمىدى. شۇڭا بۇلار شەرىئەت ھۆكمى بويىچە چېپىپ ئۆلتۈرۈلسۈن! — دەپ بۇيرۇق قىلدى. جاللاتلار بۇلارنىڭ بويىنىغا قىلىچ سالدى. گاچ - گۇچ ئاۋازى ئاڭلاندى. قىلىچ سىلىش بىلەن ئۆلمىگەن بۇ ئادەملەر ئۆكۈدىسىگە يىقىلىپ، پۇت تېپىپ جان تالاشقىلى تۇردى. ئاندىن ئىسلامچى ئەسكەرلەرنىڭ بىر باشلىقى تاپانچا بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈردى. ئەڭ چەتتە ئولتۇرغان 20 نەچچە ياشلىق بىرسى قىلىچ تەككەن ھامان دەرھال ئۆلمەي ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ سۇ .... سۇ .... دەپ ۋاقىردۋەتتى. بىر ياندا ئۇنىڭ يىغلاپ تۇرغان ئانىسى بىر قاچا مۇز سۇيىنى ئۇزاتتى، سۇنى قولىغا ئېلىپ ئاغزىغا ئاپىرىشىغا، ھېلىقى ئوفىتسېر ھەۋزىكوسەردىن سۇ ئىچسۇن! دەپلا بىر پاي ئوق ئېتىپ ئۆلتۈردى. بۇلارنىڭ ئۆلۈشتىكى سەۋەبىنى بىلىدىغان كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ھېلىقى 20 ياشلىق قاتىل گۇناكارنى ھىساپقا ئالمىغاندا، قالغان 4 كىشى رەھىم كەنتلىك بولۇپ، بۇلار خاتىپ توختىموللام(70 ياشلاردا)، سېيىت ئاخۇنباي(60ياشلاردا)، توختىموللامنىڭ ئىنىسى نىيازئاخۇن(55ياشلاردا، توختىموللامنىڭ 2 - ئىنىسى)، سالى ئاخۇن (30 ياشلاردا، توختىموللامنىڭ جىيەنى - سېيىت ئاخۇن باينىڭ ئوغلى، جوزام كېسەلى بىلەن ئاغرىغان دىۋانىنى كويدۇرۇپ ئۆلتۈرگىچى) ئىكەن. بۇلارنىڭ مەسچىتتى ئالدىدا قومۇشتا كەپە قىلىپ ياتىدىغان جوزان كېسەلى (ماخوۋ كېسەلى) بىلەن ئاغرىغان بىر دىۋانە بار ئىكەن، بۇ دىۋانە كىشىلەرنىڭ ئىشىك ئالدىغا بېرىپ تىلەمچىلىك قىلماستىن، ئوكتەم-

ىلىك قىلىپ خەقنىڭ ئۆيلىرىگە ئۇسسۇپ كىرىپ، قاچى-
لىرىغا قول سالىدىكەن، خەلق بۇنىڭدىن تولىمۇ ژىرگىنى-
دىكەن ھەم ئۇنىڭغا غەزەپلىنىدىكەن، بىر كۈنى ئەتىگەن
بامدات نامىزىدىن كېيىن، ھازىر ئولتۇرۇلگەنلەردىن بىر-
سى ئۇنىڭ كەپىسىگە ئوت قويۇپ، جوزان كېسەلى بار
دىۋاننىنى كۆيدۈرۈۋەتكەن ئىكەن، شۇڭا ئىسلامچىلار ئوت
قويغۇچى بىلەن ئۇنى تۇسىمىغان ئىمام - مۇئەززىن ۋە
بىر نەپەر جامائەتنى كىتاپ ھۆكمى دەپ ئۆلۈمگە
ھۆكۈم قىلغان.

قول كېسىش

ئىسمائىل داموللا ھاكىم بولغاندىن كېيىن، دارغا
تارتىش، چوماقلاش، چېپىش جازاسى بىلەن 10 نەپەر ئا-
دەم ئۆلتۈرۈلدى. ئىككى ئاي ئىچىدە، ئىلگىرى - ئاخىرى
بولۇپ، يەتتىچە كىشىنىڭ قولى كېسىلدى. بۇ كىشىلەر
ئوغرىلىق قىلغانلار بولۇپ، ھازىرقى پۇل ھېساۋىدا 4 - 5
يۈەن ياكى شۇ قىممەتتىكى نەرسە - كېرەكنى ئوغرىلىغان-
لىقى ئۈچۈن شەرىئەت ھۆكمى بويىچە ئېلى ئاخۇن دامول-
لامنىڭ پەتىۋا چىقىرىشى بىلەن ئۇلارنىڭ قولى كېسىلدى.
روزى پوكان دېگەن قاسساپ قولى كېسىلىدىغان ئادەمنىڭ
قولىنى ئالدى بىلەن جەينىكىدىن ئۇششاق قوللىرىغىچە
شوينىدا چىڭ باغلىغاندىن كېيىن، بەشمالتاق قولىنى
پىچاق بىلەن كېسىپ تاشلايتتى. قان ئاقمىسۇن ئۈچۈن
كېسىلگەن قولنىڭ ئۈچىنى قىزىتىلغان ياققا سېلىپ داغ-

لايتتى، كېسەلگەن قولىنى نەيزىگە سانچىپ، ئالدىدا
كوتۇرۇپ ماڭاتتى، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قولى كېسىلگۈچىنى
ئازاپلانغىنىغا ۋە نالە - زار قىلغىنىغا قارىماي ھايداپ
بازارنى ئايلاندۇرۇپ، سازايى قىلاتتى. مۇنداق ئادەملەر-
نىڭ قوللىرى سېسىپ، مۇردىسىگە چىققاندا، ئولۇپ كېتەت-
تى. بەزىلىرىنى مىللى تېۋىپلار داۋالاپ ساقايتقان بول-
سىمۇ، لېكىن ئۇزۇن ئۇمۇر كورمەيتتى. كىچىك ئاخۇن
موزدوز ئوز ئاكىسى چوڭ ئاخۇنىڭكىدە ھۇنەر قىلىدىغان
ئۇستا ھۇنەرۋەن ئىدى. بىر قېتىم ئاكىسى يوق چاغدا،
زورۇر پۇل لازىم بولۇپ قېلىپ، ئاكىسىنىڭ بىساتىدىن 4
تەنگە پۇل ئالغانلىغى ئۇچۇن ئۇنى ئوغرى قىلىپ قولى
كېسىۋېتىلگەن، گەرچە مىللى تېۋىپتا داۋالاپ ساقايغان
بولسىمۇ، 2 - 3 ئاي ئومۇر كورۇپ ئولۇپ كەتتى.

كوشۇكقا سېلىپ، چەللىگە ئېسىش

ئىسلام زامانىسىدا، 12 ياشتىن يۇقۇرى قىز ۋە ئايال-
لارنىڭ رەستىگە چىقىشى قاتتىق مەنئى قىلىناتتى. يۇزىنى
يوگەپ ياكى چۈمبەل تارتىپمۇ سىرتقا چىقالمايتتى.
ئەگەر تالاغا چىقىپ قالىدىغان بولسا، كوشۇكقا سېلىپ،
چەللىگە ئېسىلغاندىن باشقا، دەررە بىلەن ئۇرۇلاتتى.
ئاتا - ئانىسىنىڭكىگە ئازنىلىق قىلىش ياكى توي - توكۇن،
ئولۇم- يىتىمغا بېرىش توغرى كەلسە، كېچىسى بېرىپ كېلەت-
تى. دەررە ئۇرۇلغاندا ئاياللار قورقۇنچىدا بەزىبىرلىرى
سىيىپ تاشلايتتى. ناۋادا ئۇنىڭ سۇيدۇكى بىرونىڭ

كىيىمىگە تەگىپ قالسا، كىيىمىنى تولۇتۇپ ئالاتتى. بىر كۈنى ئەتتىگەندە، يۈزى پۈركەلگەن بىر ئايال چوڭ كوچىدىن تۇگمەن ئېرىق كوچىسىغا بۇرۇلۇپ، تېز قەدەم تاشلاپ كېتىپ بارغاندا چوماق كوتەرگەن 4 نەپەر ئىس-لامچى قوغلاپ بېرىپ، تۇتىۋېلىپ، چوڭ كوچىغا ئېلىپ كېلىپ، كوشۇكقا سالماقچى بولىۋدى. بۇ ئايال (ئاۋا-زىدىن قارىغاندا 20 ياش چامىسىدىكى چوكان بولسا كېرەك) يالۋۇرۇپ:—دادام ئېغىر كېسەل، دادامنىڭ يېنىدا بىر كىچىك ئىنىمدىن باشقا ھېچكىم يوق، شۇڭا مەن كۈندۈزى مېڭىشقا مەجبۇر بولدۇم، — دېدى. ئىسلامچىلار بۇ ئايالنىڭ زارىغا پەرۋا قىلماي، مەجبۇرى كوشۇككە سېلىپ رەستىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېسىپ قويدى.

„سەندەك ئىسلامچىلاردىن يەنە خىتاي ياخشىكەن،،

خوتەندىن جانىبەك قازىنىڭ بىر قەدەر مۇنتىزىمراق بولغان نۇرغۇن ئەسكەرلىرى يەكەن تەرەپكە ئۆتۈپ قاغى-لىققا كېلىپ چۈشكۈن قىلدى. شۇ كۈنى بازار كۈنى بولۇپ، رەستە ئادەم دېڭىزىغا ئايلانغان ئىدى. بىردىنلا قاچ - قاچ دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى. قېچىپ كېتىۋاتقان ئادەم توپى ئىچىدىن بىرسى: " خالايىق ھەممىڭلا قېچىپ نېمە قىلى-سىلەر، جانىبەك قازىنىڭ ئەسكەرلىرى ئادەم تۇتمايدىكەن، ئات - ئۇلاق تۇتىدىكەن " دېدى. شۇ ئاندا، بازارغا ئات - ئېشەك مىنىپ كىرگەن، ياكى مال، ئاشلىق، ئوتۇن يۈكلەپ كىرگەن دېخانلار ئۇلاقلىرىنى ھەيدەپ شەھەر

سىرتىغا ئېلىپ قېچىشقا باشلىدى. شۇ چاغدا يامۇل ئالدى-
دىكى جاۋبى تامىنىڭ ئارقىسىدىكى رەستىدە بېشىنى ئاق
رومال بىلەن ئوراپ، ئىككى كوزىنى ئوچۇق قويغان يېشى
60 دىن ھالقىغان بىر ئايال قولىدىكى ھاسسا بىلەن
ئىشىگىنى ئۇرۇپ، چىپان دەرۋازىسى تەرەپكە ھايداپ ماڭدى.
ئىشەكنىڭ ئۇستىدە ئازراق ئوتۇن بار ئىدى. رەستىدىكى
خەلقنىڭ ئوتتۇرىسىنى يېرىپ كېلىۋاتقان شاپ بۇرۇت، ئىگىز
بويلۇق بىر ئەسكەر كېلىپ، «ھەي كەمپىر، توختا!» دەپ
ئىشەكنىڭ ئۇستىدىكى ئوتۇننى ئورىۋېتىپ ئىشەكنى سو-
رەپ ماڭدى. بۇ ئايال يىغلاپ يالۋۇرۇپ، غوجام دۇنيالىق-
تا 17 ياشلىق تېخى ياتلىق قىلمىغان بىر قىزىم بار
ئىدى، كىزىك كېسىلى بىلەن ئاغرىپ يېتىپ قالغىنىغا
10 كۇندىن ئاشتى، داۋالاي دىسەم پۇلۇم يوق، بۇگۇن
ئەتىگەن خوشنامىدىن مۇشۇ ئىشەكنى ئارىيەت ئېلىپ
ئويىمىزدە تاماق ئېتىپ يەيدىغان ئوتۇنۇمنى ئەكىلىپ
سېتىپ تىۋىپتىن دورا ئېلىپ قىزىمنى داۋالىماقچى بولى-
ۋىدىم. رەھمە قىلغان بولسىلا! دەپ يالۋۇردى. ھېلىقى
ئەسكەر بۇ ئايالنىڭ سوزىگە قۇلاق سالماي، ئىشەكنى
تارتىپ مېڭىۋەردى. ئامالسىز قالغان بۇ ئايال ئاچچىقى-
دا «سەندەك ئىسلامچىلاردىن يەنە خىتاي ياخشى ئىكەن!»
دىۋەتتى. بۇ ئەسكەر ئارقىسىغا يېنىپ، ئايالغا قاراپ:
ئاغزىڭنى يوم! ھېلى بىكار، دارغا تارتىلىسەن! دەپ
ئىشەكنى سورەپ كېتىپ قالدى.

ھوكۇمەتسىزلىك

«يەكەن يېڭى شەھەر ئىشغال قىلىنىپتۇ» دىگەن سۆز تارقىلىۋاتقان كۈنلەردە، خوجانىياز ھاجىنىڭ قادىر ھاجى دەيدىغان غەزنىچىسى بىر قىسىم ئاتلىق ئەسكەر ۋە نۇرغۇن توگىلەر بىلەن كېلىپ، قاغىلىق شەھىرىنىڭ يېڭى بازار دەيدىغان مەھەللىسىگە چۈشتى. قادىر ھاجى بولسا خوجانىياز ھاجىنىڭ غەزنىچىسى ھەم ئۇنىڭ خوتۇن بالا - چاقىلىرىدىن خەۋەر ئالىدىغان ئەمەلدار ئىكەن. ئۇلار تامامەن 10 ئاتار ئەنگلىز مىلتىغى بىلەن قوراللانغان. قادىر ھاجى ئۈستىگە يەكتەك، ئىچىگە كەمزۇل، بېشىغا كەمجەت تۇماق، پۇتىغا مەيسە كەيگەن قارا ساقال دۇغۇلاق ئادەم ئىدى. ئۇنى مەن 60 دەك قوراللىق مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن بازاردا كېتىپ بارغانلىقىنى كۆرگەن ئىدىم، شۇ كۈنلەردە خوتەنلىك ئىسلامچى ئەسكەرلەر يەكەن يېڭى شەھەرنى ئېلىپ قەشقەرگە مېڭىپتىمىش دىگەن سۆزلەر تارقىلىپ، ئۇزۇن ئۆتمەيلا يەنە خوتەنلىك ئىسلامچى ئەسكەرلەر نىمىشقىدۇ قاغىلىق بازىرىغا كىرمەي چەتنەپ خوتەنگە قېچىپ كېتىپتىمىش — دىگەن سۆزلەر تارقالدى. شۇ چاغدا قادىر ھاجى قاغىلىقتا بار ئىدى. «ناھىيىلىك ھوكومىتى ئىسلامىيە» نىڭ ھاكىمى ئىسمايىل داموللىمۇ يوقاپ كەتتى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا قادىر ھاجى ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ يەكەن تەرەپكە كېتىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن قاغىلىقتا ھوكۇمەتسىزلىك ھالىتى مەيدا-

غا كەلدى. يامۇلنىڭ دەرۋازىسى تاقالدى. دۇكانلار يېرىم ئېچىلىدىغان بولدى. خەلقلەر كوچىلاردا توپ - توپ بولۇپ، خوجانىياز ھاجى خوتەنلىك ئىسلامچىلار بىلەن ئۇرۇشماقـچى ئىكەن. شۇڭا ئۇلار خوتەنگە تەييارلىق قىلىش ئۈچۈن قايتىپ كېتىپتىمىش، قەشقەردە خوجانىياز ھـاجى تەرىپىـدىن تومۇر دەيدىغان بىر كىشى سىلىڭ بولۇپتىمىش — دىگەنگە ئوخشاش ھەر خىل سوز - چوچەكلەنى ئېيتىشاتتى. شۇنداق قىلىپ ھوكۇمەتسىزلىك 10 نـەچچە كـۈن داۋام قىلغاندىن كېيىن ياقۇپ ئـامبال ئوزلىگىدىن يـامۇلنىڭ دەرۋازىسىنى ئاچتۇرۇپ كىرىپ، ئوزىنى ھـاكىم جاكالاپ، ھەر قايسى بولۇم ۋە ئىدارىلەرنى قـايتا قۇرۇپ يـايى، تونېپېشىلارنى ئـورنۇتۇپ ھوكۇمەت خىزمىتىنى ئـىشلەشكە كىرىشتى.

ھـاپىز لۈيجاڭ

قاغىلىقتا يـاقۇپ ئـامبال نـاھىيىلىك ھـوكۇمەتنى قايتىدىن قۇرۇپ، خىزمەت ئىشلەۋاتقان كۈنلەردە، قەشـقەر تەرەپتىن ھاپىز لۈيجاڭ دىگەن كىشى ئەسكەر تارتىپ كەلدى. ھاپىز لۈيجاڭ ئوزى بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن يامۇلغا ئورۇنلاشتى. ئەسكەرلىرى بازار ئىچىدىكى دەڭ - سارايلارغا چۈشتى. ئەسكەرلىرىنىڭ كوپ قىسمـى تۇرپان ۋە توخسۇنلۇقلاردىن ئـىبارەت ئىدى. ھاپىز لۈيجاڭ ھەر كۈنى دىگۈدەك ناغرا - سۇناي چالدۇراتتى. ئـوزى بولسا، بىر قانچە ئادەملىرى بىلەن يامۇلنىڭ يېنىدىكى مەسچىتـ

نىڭ پەشتىقىغا چىقىۋېلىپ ئۇزۇن ساپلىق غاڭزىسىدا تاماكا چېكىپ، ناغرا چالغان يەرگە توپلىنىپ قالغان خەلقلەرنىڭ تاماشاسىنى كورەتتى. ئوز ئەسكەرلىرىنى يەرلىك چېلىشچىلار بىلەن چېلىشقا سالاتتى. يەرلىك چېلىشچىلار ئەسكەرلەرنى يىقىتسا ئۇنىڭغا ئىنئام بېرەتتى. تاغارلاپ قەغەز پۇلنى پەشتاقتا ئېلىپ چىقىپ، غالىپ كەلگەن چېلىشچىلارغا بىر باغلامدىن پۇل تاشلاپ بېرەتتى. بولۇپمۇ بەشىرىقلىق چېلىشچى راشىت دىگەن كىشى ھاپىز لۈيجاڭنىڭ نۇرغۇن ئىنئامىغا ئېگە بولدى. شۇ چاغدا خەلقلەرنىڭ ئېيتقانلىرىغا قارىغاندا، راشىتنىڭ ئالغان ئىنئامىغا بىر بايلىق يەر - زېمىن كېلىدىكەنمىش. قاغىلىقتا ھاپىز لۈيجاڭ تۇرغان كۈنلەردە دار ئېلىپ تاشلاندى، ئادەمۇ ئولتۇرۇلمىدى. قولمۇ كېسىلمىدى، ئاياللارمۇ كوشۇككە سېلىنمىدى، جەمئىيەتتە بىر مەھەل تېچلىق ھوكۇم سۈردى.

سابىرخان خوجىنىڭ ئولۈمى

بىر كۈنى ئۇشتۇمتۇت ھاپىز لۈيجاڭ ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ خوتەن تەرەپكە قاراپ ئاتلاندى. ئەتىسىدىن باشلاپ تومۇر سىلىڭنىڭ ئەسكەرلىرى تۈركۈم - تۈركۈم بولۇپ خوتەنگە ماڭغىلى تۇردى. بۇلار خوتەننىڭ قارىقاش ناھىيەسىنىڭ زاۋادىگەن رايونىدا، خوتەن ئىسلامچى ئەسكەرلىرى بىلەن جەڭ قىلىشاتقان كۈنلەردە قەشقەردىكى تومۇر سىلىڭنى ماجەنساڭنىڭ ئەسكەرلىرى ئولتۇرۇپ قويغانلىقى ئۈچۈن، خوتەندە جەڭ قىلىشاتقان ئەسكەرلەر قەشقەر

تەرەپكە قايتىپ كەتتى. ھاپىز لۈيجاڭمۇ قايتىپ كېلىپ، سابىرخان خوجىنى قاغىلىقتا تۇەنجاڭ قىلىپ قويۇپ، قەشقەرگە كەتتى. ھاپىز لۈيجاڭ كەتكەندىن كېيىن، سابىرخان خوجا 500 چە ئەسكەر ئېلىپ پىستانلىق مىلـتىق ۋە چوماقلار بىلەن قوراللاندۇرۇپ شەھەرنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرغان كۈنلەردە، خوتەنلىك ئىسلامچىلار يەنە كېلەرمىش ـ دىگەن سوزلەر پەيدا بولدى. بىر كۈنى چۈشتىن كېيىن، شەھەر دەرۋازىسى ئېتىلدى. خوتەن يولى تەرەپتىن پاك ـ پۇك قىلىپ ئېتىلغان مىلتىق ئاۋازى ئاڭلاندى. خوتەن ئىسلامچىلىرىنىڭ ئالدىنقى قىسمى بولۇپ ماڭغان ئەسقەرجان ئوزىنىڭ زامانىۋى قورال بىلەن قوراللانغان بىر ئىسكادرۇن ئوزبېك ئاتلىق ئەسكەرـلىرىنى باشلاپ قاغىلىق شەھەرىگە باستۇرۇپ كىرىپ، سابىرخان خوجىنىڭ ئەسكەرلىرىنى تېرە ـ پىرەك قىلىـۋەتتى. سابىرخان خوجىنىڭ ئەسكەرلىرى قوراللىرىنى تاشلاپ تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىپ كەتتى. يالغۇز قالغان سابىرخان خوجا، ئەسقەرجانغا ئەسىر چۈشتى. ئەسقەرجان ئۇنى قىيناپ، ئالتۇن ـ تىللالىرىڭ قەيەردە دەپ ئىقرار قىلدۇرغاندىن كېيىن، يالاڭ باش، يالاڭ ئاياق قىلىپ، كوچا ئايلاندۇرۇپ، تۇەنجاڭ بولغانلىقنىڭ سازايى دىگۈزۈپ تىرىك كومۈۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەسقەرـجاننىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن خوتەنلىك ئىسلامچى ئەسكەرلەر سابىرخان خوجىنىڭ ئويىنى ئاختۇرۇپ ھىچ نەرسىنى قالدۇرماي تالان ـ تاراج قىلدى. شۇنداق قىلىپ ئوزىنى مەھەممەت پەيغەمبەرنىڭ 36 ـ نەۋرىسى دەپ ھورـمەتكە ئېرىشكەن سابىرخان خوجا جاھاندىن تۇگۇشۇپ كەتتى.

ئىككىنچى قېتىملىق ھوكۇمەتسىزلىك

خوتەن ئىسلامچىلىرى قايتىدىن كېلىپ قاغىلىقنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، قەشقەر تەرەپكە ئوتۇپ كېتىشتى. 1934 - يىلى يازدا، خوتەن ئىسلامچى ئەسكەرلەرنىڭ قوماندانى ئىمىر ساھىپ 500 دىن ئارتۇق ئەسكەرلىرى بىلەن يېڭىسار ناھىيىسىدە، ماجۇڭيىڭنىڭ 36 - شىسى تەرىپىدىن يېڭىلگەندىن كېيىن، خوتەنلىك ئىسلامچى ئەسكەرلەر يەنە خوتەن تەرەپكە قېچىپ كېتىشتى، ئۇلار كەتكەندىن كېيىن، يامۇلنىڭ دەرۋازىسى تاقالدى. دۇكانلار يېرىم ئېچىلىدىغان بولدى. كىشىلەر توپ-توپ بولۇپ، ھەرخىل مىش - مىش سوزلەرنى ئېيتىشاتتى. بەزىلەر ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى كېلەرمىش دىسە، بەزىلىرى خوجانىيازھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى كېلەرمىش — دەيتتى. شۇنداق قىلىپ ھوكۇمەتسىزلىك 15 — 10 كۇن داۋام قىلدى. ئاخىردا ياقۇپ ئامبال يامۇلنىڭ دەرۋازىسىنى قايتا ئاچقۇزۇپ، ئوزىنى ھاكىم جاكالاپ، ناھىيىلىك ھوكۇمەت خىزمىتىنى باشلىۋەتتى. ھاكىمىيەت تىكلىنىپ 5—10 كۇن ئوتكەندە، بىر كۇنى گۇما ناھىيىسى تەرىپىدىن خوتەنلىك ئىسلامچىلارنىڭ بىر لىيەن ئەسكىرى قاغىلىققا كەلدى. ئەتىسى نەدىندۇر خوجا نىياز ھاجىنىڭ بىر باتالىيون ئەسكىرى يېتىپ كەلگەندە خوتەنلىك ئىسلامچى ئەسكەرلەر قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ماجۇڭيىڭنىڭ بىر قىسىم ئەسكەرلىرى پەيدا بولۇشى بىلەن خوجا-

نىياز ھاجىنىڭ ئەسكەرلىرى قېچىپ كەتتى. بىر - بىرىگە زىت بولغان بۇ ئۈچ خىل قىسىمنىڭ بىرسى بۈگۈن كەلسە، ئەتىسى يەنە بىرسى كېلىپ ئالمىشىپ تۇردى. بۇ ئەھۋال بىر قانچە قېتىم تەكرارلاندى. قاغىلىق بىر مەھەل بۇ ئۈچ خىل قىسىمنىڭ بىر - بىرىنى قوغلۇشۇپ ئوينايدىغان مەيدانىغا ئايلىنىپ قالدى. مەيلى قايسى تەرەپنىڭ ئەسكەرلىرى كەلسۇن ياقۇپ ئامبال ئۇلارنى ئوخشاشلا كۈتىۋېلىپ، نېمە كېرەك بولسا شۇنى ھەل قىلىپ بېرەتتى. ئۇلار ياقۇپ ئامبالغا چېقىلمايتتى.

ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ خوتەن ۋىلايىتىنى ئىشغال قىلىشى

1934- يىلى كۈزگە يېقىن، خوجا نىياز ھاجى بىلەن شىڭ شىسەي بىرلىشىپتۇ، خوتەن ۋىلايىتىنى ماجۇڭيىڭنىڭ 36 - شىغا بېرىپتۇ - دىگەن سۆزلەر تارقالدى. شۇ چاغدا، قاغىلىق ناھىيىسى خوتەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق ئىدى. ياقۇپ ئامبال يەنىلا ھاكىملىق قىلىۋاتاتتى. بىر كۈنى 36 - شىنىڭ ئاق ئاتلىق ئەسكەرلىرى قاغىلىققا كېلىپ چۈشتى. شۇ چاغدا 36 - شىنىڭ ھەر بىر لۈيى (بىرىگادا بىر خىل ئات مىنەتتى، ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرى ئاق ئاتلىق، قارا ئاتلىق، بوز ئاتلىق، تورۇق ئاتلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئەسكەرلىرىنىڭ مۇتلەق زور كۆپچىلىگى خۇيزۇلار، ناھايىتى ئاز ساندىكىلىرى خەنزۇ ۋە ئۇيغۇرلاردىن ئىدى. ئۇ چاغدا ماجۇڭيىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتكەن

بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ماخۇسەن مۇۋەققەت شىجاڭ (دىۋىزىيە كوماندىرى) بولغان ئىكەن. ماخۇسەنىنىڭ ئۇنۋانى جۇڭجاڭ (گېنېرال لېيتېنانت)، لۇيجاڭلىرى شاۋجياڭ (گېنېرال مايور) ئىدى. ئاق ئاتلىقلار قاغىلىقتا بىر نەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن خوتەنگە يۈرۈش قىلىپ، خوتەن ئىلامچىلىرىدىن نۇرغۇن كىشىلەرنى (ئېيتىشلاردىن قارىغاندا بىر قانچە مىڭ ئادەمنى) ئۆلتۈرۈپ خوتەننى ئىشغال قىلغان. ماخۇسەن قاغىلىقتا ئۆزى ئېلىپ كەلگەن خۇيزۇلاردىن بىر تۈركۈم پارتىزان ئەترىتىنى قالدۇرۇپ ئۆزى خوتەنگە كەتتى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا يەنە بىر لوي ئاتلىق ئەسكەرنى قاغىلىقتا تۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن قاغىلىقتىكى ئەبەيدۇللا ئەلەم چىڭفاڭ سىلىڭ (شەھەر مۇداپىئە قوماندانى) بولۇپ تەيىنلەندى. شۇنداق قىلىپ، قاغىلىقتا ئىككى مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەر دائىملىق تۇرىدىغان بولدى. بۇلار كۈن بويى مەشق قىلىش بىلەن شۇغۇللىناتتى. ھېچقانداق ئىشلەپچىقىرىشقا قاتناشمايتتى. 36 - شى خەلققە بالايى - ئاپەت ئېلىپ كەلدى. بۇلارنىڭ يەيدىغان يېمەكلىك، كىيىدىغان كىيىم - كېچەك، ئات - ئۇلاقلىرىنىڭ يەم - خەشەكلىرىنى تەمىنلەش ۋەزىپىسى خەلق ئۈستىگە يۈكلەندى. ھەر كۈنى ئوتۇن، سامان، پىچان قاتارلىقلارنى دېخانلار ھەقسىز توشۇپ كېلەتتى. ھەر خىل ئالۋاڭ - ياساقلار خەلق بېشىغا چۈشەتتى. ئازاپ - ئوقۇبەت ئاستىدا قالغان دېخانلار يەر - زېمىن، باغ - ۋاران، ئوي - ئىمارەتلىرىنى تاشلاپ، يەركەن، مەكىت ۋە پوسكام ناھىيىلىرىگە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

چۈنكى يەركەن، مەكىت ناھىيىلىردىنى شىڭ شىسەي، خوجا نىياز ھاجىلار باشقۇراتتى. پوسكام بولسا بىتەرەپ ناھىيە ئىدى. بۇ جايلار ماخۇسەن باشقۇرغان خوتەن ۋىلايىتىگە قارىغاندا، بىر قەدەر ياخشى ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا باپكا، تومۇرچى. سەيپۇڭ قاتارلىق ھۈنەرۋەنلەرنى ھەربى قىسىمغا ئەكىرىۋېلىپ، ھەربى كارخانە قۇرۇپ، بۇلارنى يىپ ئىگەرتىش، ماتا توقۇتۇش، بوياش، ھەربى كىيىم تىكتۈرۈش، قېلىچ سوقتۇرۇش قاتارلىق ئىشلارغا سالدى، كارخانە ئەتراپىغا پوس قويۇپ، سىرتقا چىققىلى، بالا - چاقىلىرى بىلەن كورۇشكىلى قويمىدى، بۇلاردا دەم ئېلىش كۈنى يوق ئىدى. ئىش ھەققىمۇ بېرىلمەيتتى، بۇ ئەھۋال 1937 - يىلى 36 - شى تار - مار قىلىنغانغا قەدەر داۋام قىلدى.

مەكتەپ قۇرۇلىشى

1935 - يىلى 36 - شىنىڭ بۇيرۇغىغا بىنائەن، قاغىلىقتا شەنلى مەكتەپ (ناھىيىلىك باشلانغۇچ مەكتەپ) قۇرۇلۇپ، 300 نەپەر ئوغۇل ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. مەكتەپ ئورنى يامۇلنىڭ دۇڭخۇاتاڭ (شەرقىي باغچىسىدا) دا بولدى. بۇ مەكتەپ دەسلەپكى قېتىم قۇرۇلغان يېڭى شەكىلدىكى مەكتەپ بولۇپ، خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە ئىككى خىل تىل - يېزىقتا ئوقۇتىلاتتى. ئۇيغۇرچە دەرسلەر: ئانا تىلى (تىل - ئەدەبىيات)، دىن دەرس، تەبىئەت، ھىساپ، شېئىر قاتارلىقلار. ئەرەپ ئېلىپبەسى ئاساس قىلىنغان ئىدى.

خەنزۇچە گو يۈي (دولەت تىلى) دەرسى ئوقۇلاتتى. ئوقۇ-
غۇچىلار بىردەك نەشىرەك كىيىم، پۇتىغا ئوتۇك كىيەتتى.
بىردىن قارا پوپكا تارقىتىپ بېرىلگەن ئىدى. 36 - شى-
نىڭ بۇيرۇغىغا ئاساسەن، بويى - قەددى، چىراي - شەكلى
بىردەك، يېشى 13 - 15 ياشقىچە بولغان 40 نەپەر ئوقۇ-
غۇچىنى تاللاپ ھىندىستانغا ئوقۇشقا ئەۋەتىشكە تەييارلى-
نىپ تۇرغاندا، ئىمىشقىدۇ ھىندىستانغا مېڭىش توختاپ قالدى.
بازار سىرتىدىكى مەشق مەيدانىغا گېمناستىكا ئويناش
ئۈچۈن چىققاندا دۇمباق ۋە كاناي چېلىپ ماڭاتتى.
ئوقۇغۇچىلارنىڭ تامىغى مەكتەپ تەرىپىدىن بېرىلەتتى.

شىڭ شىسەيگە قارشى قوزغىلاڭ

خوجا نىياز ھاجىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر-
بىي قىسىم قوماندانى مەھمۇت سىلىڭ ھىندىستانغا كەت-
كەندىن كېيىن، ئابدۇنىياز سىجاڭ دىگەن كىشى 36 -
شى بىلەن بىرلىشىپ شىڭ شىسەيگە قارشى قوزغىلاڭ كۆ-
تەردى. بۇلار ھەش - پەش دىگۈچە قەشقەر كونا شەھەر،
مارالبېشى قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، كۇچارغا
بېرىپ، شىڭ شىسەي ئەسكەرلىرى بىلەن جەڭ قىلدى. شۇ-
چاغدا قايسى جايدىندۇ ئەسىر ئېلىپ ئەكەلگەن 17 نەپەر
دۇڭگەنلىق ئەسكەرنى مەشق مەيدانىغا ئېلىپ چىقىپ،
ماخۇسەن تەيىنلىگەن خۇيزۇ ھاجى شەنجاڭ دىگەن ئادەم
قولىغا قىلىچ ئېلىپ، بۇ ئەسىرلەرنى قاتار ئولتۇرغۇزۇپ
"بىسمىللا- ئاللاھۇ ئەكبەر" دەپ بىر - بىرلەپ چېپىپ

ئۆلتۈردى. شۇ كۈنلەردە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يارىدەم تەلەپ قىلغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرىپىدىن كومىسسار نالىك باشچىلىغىدا روس ۋە قىرغىز ئەسكەرلەر، ئايروپىلان، تانكىلارنىڭ ياردىمى ئاستىدا جەنۇبىي شىنجاڭغا كىرىپ، 36 - شى، ئابدىنىيازلارنىڭ قوشۇنلىرىنى باستۇرۇشقا كىرىشتى.

22 ئادەمنىڭ ئۆلۈمى

سوۋېت قىسىملىرىنىڭ زەربە بېرىشى بىلەن 36 - شىنىڭ ئەسكەرلىرى يەركەن، مەكىت، قاغىلىق تەرەپلىرىگە قېچىپ كېلىپ توپلاشقان ئىدى. بىر بازار كۈنى ئىككى قاناتلىق سوۋېت ئايروپىلانى كېلىپ بومبا تاشلىدى. بىر بومبا سىۋەت بازىرىدىكى ئۆستەڭ بويىغا چۈشۈپ پارتلاپ، ئۆستەڭ بويىدا سىۋەت، تاش تۇز، تارشا گۆرۈگۆت سېتىپ ئولتۇرغان بازارچىلاردىن ئەر - ئايال، قېرى - ياش بولۇپ 22 نەپەر ئادەمنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئەتىسى يەنە بىر ئايروپىلان كېلىپ، ئۇرغۇن تەشۋىق ۋاراقلىرىنى بازار ئۈستىگە چاچتى. بۇ تەشۋىق ۋاراقلىرى ئىككى خىل يېزىق ۋە ئىككى خىل مەزمۇندا ئىدى. بۇنىڭ بىرسى خەنزۇچە بولۇپ ئاساسىي مەزمۇنى 36 - شىنىڭ ئوفىتسېر ۋە ئەسكەرلىرىگە: سىلەرنى باندىت ماخۇسەن ئاتا - ئانا، خوتۇن - بالىلىرىڭلاردىن ئايرىپ، ئەسكەرلىككە تۇتۇۋالغان. سىلەر قورالنى تاشلاپ تەسلىم بولساڭلار ئۆز يۇرتۇڭلارغا ئاپىرىپ قويىمىز - دېگەن خىتاپنامە ئىدى. يەنە بىرسى بولسا، ئۇيغۇرچە يېزىلغان تەزىيە خېتى بولۇپ، مەزمۇنى:

[illegible]

[illegible]

[illegible]

تاشلاپ، پىلموت ئېتىپ يەنە قايتىپ كېتەتتى. بۇ ئەھۋال بىر قانچە كۈن داۋام قىلدى. شۇ چاغدا ماخۇسەن ۋە ئۇنىڭ بەي ئىسىملىك سەنمۇجاڭى 20 گە قەدەر ئادەم-لىرىنى ئېلىپ ھىندىستانغا قېچىپ كەتتى. ماخۇسەنىنىڭ ھەر قايسى قىسىملىرىدىن قاچماي قاغىلىقتا قەپەقالغان ۋە شىڭشىسەينىڭ «قورالنى تاشلاپ تەسلىم بولساڭلار، ئۆز يۇرتۇڭلارغا ئاپىرىپ قويىمىز» دېگەن خىتاپ نامىسىگە ئىشەنگەن بىر مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر مىلتىق، قېلىچلى-رىنى ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىغا تاشلاپ كوچىلاردا سارىسىمە بولۇپ يۈرۈشەتتى. بىردىنلا شىڭشىسەينىڭ ئەسكەرلىرى كەپتۇ — دېگەن سۆز تارقالدى. قوماندان نالىك باشچىلىقىدىكى ئورۇس ئەسكەرلەر، بىر پولك قىرغىز ئەسكەرلەر (پولك كوماندىرى مەۋلانوۋ دېگەن كىشى ئىدى) 12 دانە تانكا ۋە سەي تۇەنجاڭ باشچىلىقىدىكى بىر پولك دۇڭبېيلىك ئەسكەر كېلىپ خوتەن تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. قوماندان نالىك ئەبەيدۇللا چىڭفاڭ سىلىڭنىڭ ھويلىسىغا چۈشۈپ، بىر قىسىم ئورۇس ئەسكەرلەر بىلەن قاغىلىقتا قالدى. رۇس ئەسكەرلىرى ھىلىقى قاغىلىقتا قوراللىرىنى تاشلاپ كوچىلاردا يۈرگەن ماخۇسەننىڭ بىر مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەرلىرىنى بىر كېچىدە يىغىپ كېلىپ زىغىرلىق يار دېگەن قۇملۇقتا ئولتۇرۇۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ماخۇسەن باشچىلىقىدىكى 36-شى پۈتۈنلەي يوقى-تىلىپ، شىڭشىسەي ھاكىمىيىتى رەسمى تىكلەندى.

لەشیعری مینگار جامەسنەك و نموونەی
وە هازمری

جوانەمەرد بەکری

ئەمەمەر — ئێرزان ئارمەنیا ئەگە سەعبوو لەبەر سەر ئەمەرو، ئێو ئەمێنی ئارمەنی دەوڵەتەوە، چەلوپەسی هەند جالکسەك سووا، مەوسلیمەت، دەستی سەرکەزی بولزیلا ئالەی، بەلکی مەلوم دەوڵەتەوە سیاسی سەرکەزمەو بولاپ کەلە گەمی. ئارمەنیا دەعاقانیەوە دەی ئەتاتان وە و ئەسەر موکوم سەرکەمی سەمەور ئاراحانیلار سولالەستەك پاشەخەتی بولمان. ئێو ئێرزان ئارمەنی وە مللی ئەمەنلەری پشەی حامانەلچەلەکەسەك دەسلات — سەرسەرملی جەلیپ قیامی کەلدی.

بۆ بەرە، ئێرزان ئارمەنی بلمان. پیرسەك لەجەدادا لەرمەسر پاشاپە پیرگە پشەلماس پیرامەدا. ئەسەل خەمە لەلێسەك ئاماپاندەلارلی قالدۆزاپ کەلگەن. گەلە خولاوەسر پیری — مینگار جامەسەدزار.

لەئەدەرگە کەلگەن گەسەلەر مینگار جامەسی پەلەر وئاپیال خوجا مازمرەوە قانارلی ئارمەنی پاوسکالرلەك لارس زمپارەت لەلمەنا لەرمەدار.

مینگار جامەسی — لەئەلەر ئەمەسەرەك ئەمالەدەسر

جەنۇپقا سوزۇلغان ئەڭ ئاۋات كوچىلىرىنىڭ بىرسى بولغان ئازات كوچىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان؛ بۇ كوچىنىڭ غەربىدە ھېيتكار مەيدانى بار، جامەنىڭ دەرۋازىسى مەيدانغا قاراقلىق، مەيدان يۇمۇلاق شەكىللىك گۈللۈك بولۇپ، رەڭگا-رەڭ گۈللەر ئېچىلغان. ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئىتتىپاقلىقىنى كورسىتىدىغان خاتىرە مۇنارىسى مەغرۇر قەد كوتىرىپ تۇرىدۇ، بۇ، 1956-يىلى ياسالغان. مەيداننىڭ ئەتراپى تۈرلۈك ماگىزىن، يىمەكلىكلەر دۇكانلىرى بىلەن توشقان. مال ساتقۇچىلارنىڭ ئوز مۇۋلىرى، تاماقلىرى، دوغ-جۇلاپلىرىنى ماختاپ ۋاقىراشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇنئالغۇلىرىدىن چىققان سادالار — مانا بۇ ھەر خىل ئاۋازلار مەيداننى قاپلايدۇ. يەنە شۇنىڭدەك، بۇ يەردە بېشىغا تور رومال ئارتىپ، قوللىرىدا دوپپا، روباچكا قاتارلىقلارنى تۇتۇۋالغان مەستۇرە ئاياللارنىڭ تاقەتسىزلىك بىلەن خېرىدار چاقىرىشلىرى — مانا بۇ كونا ھاياتنىڭ ساقىت نەمۇنىلىرىمۇ كوزگە چېلىقىدۇ.

ھېيتكار جامەسى — يوقلۇقتىن بار بولۇش، كىچىكلىكتىن چوڭىيىش، ئاددىلىقتىن مۇرەككەپلىشىش ۋە تەدرىجى تەرەققى قىلىپ كامالەتكە يېتىشتىن ئىبارەت ئومۇمى شەيئىلەرگە ئورتاق بولغان تارىخي تەرەققىيات جەريانىنى بېسىپ ئوتكەن.

ھېيتكار جامەسى ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە. ئەڭ كام دىگەندە 556 يىلغا يېتىپ بارىدۇ. ئۇنىڭدىن بۇرۇن بۇ جاي بىر ساسلىق، قومۇشلۇق، توغراقلىق جاڭگاللىدىن

ئىبارەت بولغان. شۇنىڭدەك بۇ جايدا ئوردا خادىملىرىنىڭ قەۋرىستانلىقىمۇ بار ئىدى. ھىجرىيىنىڭ 96 - يىلى (مىلادى 714 - يىلى) ئەمىر قۇتەيبە قوماندىسى ئاستىدا، پەرغانە ئارقىلىق شىنجاڭغا كەلگەن دىن تارقاتقۇچى ئەرەپلەر ۋە 11 - ئەسىردىكى «ئارسلانىيە» لەرگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن كىشىلەردىن ئەينى زاماندا ۋاپات بولغانلىرىمۇ ئەشۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپ، مازار شەكلىنى ئالغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ جاي تەدرىجى يوسۇندا كىشىلەر ھۆرمەتلەيدىغان ئورۇنغا ئايلانغان. بۇنىڭدىن تەخمىنەن 500 يىللار بۇرۇن ئۆتكەن قەشقەر ھاكىمى سانسىز مىرزىمۇ مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن ھىجرىيىنىڭ 846 - يىلى (مىلادى 1442 - يىلى) غا كەلگەندە، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى بۇ يەرگە بىر كىچىك مەسچىت سالدۇرغان. ئۇ، ھازىرقى ھېيتكار جامەسىنىڭ ئالدىنقى گەۋدىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇنىڭدىن بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئۆتۈپ، 16 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، چاغىتاي ئەۋلادلىرىدىن يەكەن پادىشاسى سەئىدە خاننىڭ ئىنىسى سۇلتان مىرزا ئەزىز ۋەلى ۋاپات بولۇپ، ئۇمۇ مۇشۇ قەۋرىستانلىققا دەپنە قىلىنغان. ئۇ چاغدا، بۇ يەرنى «پاقالچەك مازارە» دەپ ئاتايتتى. ھىجرىيە 944 - يىلى (مىلادى 1537 - يىلى) قەشقەر ھۆكۈمرانى ئوبۇلھادى مىرزا ئابابەكرى ئوغلى ئۆز تاغىسى بۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانلىقتىن، بىر ياخشى ئىش قىلىشقا نىيەت باغلاپ، تاغىسىنىڭ مازىرىنىڭ شەرەپى ئۈچۈن ھېلىقى مەسچىتنى كېڭەيتىپ، 5 ۋاق ناماز ئوقۇ-

لىدىغان مەھەللىۋى مەسچىتتىن، جۈمە نامىزى ئوقۇلىدىغان «جامە» گە ئۆزگەرتكەن.

راۋايەتلەرگە قارىغاندا، ھىجرىيە 1213 - يىلى(مىلادى 1798 - يىلى) گۈلرەنا ئىسىملىك بىر ئايال پاكىستانغا كېتىۋېتىپ، قەشقەرگە كەلگەندە، كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ كېتىپ، نۇرغۇن پۇل - دۇنياسى قالغان ئىكەن. كىشىلەر بۇ ئايالنىڭ يولدا راسخوت قىلىدىغان پۇلىغا بىر مەسچىت سالدۇرۇپ، ئۇنىڭغا «ھېيتكار» دەپ نام بەرگەنىمىش. ئۇ چاغدىكى ھېيتكارنىڭ كولىمى - دائىرىسى كىچىك بولۇپ، ئەتراپى قەۋرىستانلىق ئىكەن.

ھىجرىيە 1201 - يىلى (مىلادى 1786 - يىلى) قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە تەۋە خانئېرىق رايونىنىڭ چارقىلىق يېزىسىدىن زۇلپىيارى بۇۋى ئىسىملىك بىر ئايال يىپ ئىگىرىپ سېتىپ، پۇل توپلاپ، ھەج قىلىش نىيىتى بىلەن پامىردىن ئۆتۈپ پىرسىيىگە بارغاندا، پىرسىيىدە سوقۇش بولۇپ كېتىپ، يولدىن ئۆتەلمەي، قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، ھەرەمگە ئاتىغان پۇلى ھېساۋىغا ھېيتكار جامەسىنى كېڭەيتىپ ياساپ چىققان. شۇنىڭدەك، شەھەر ئەتراپىدىكى پاختەكلە يېزىسىدىن 40 پاتمانلىق (بىر پاتمان 15 موغا تەڭ) تېرىلغۇ يەر سېتىۋېلىپ، مۇشۇ جامە ئۈچۈن ۋەخپە قىلىپ بەرگەن.

19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، قەشقەرگە ھاكىم بولغان تۇرپانلىق ئىسكەندەر ۋاڭ (قەشقەر قاتناش ئالدىدا قەۋرىسى بار) ھىجرىيە 1224 - يىلى (مىلادى 1809 - يىلى) ئوز ئاخىرەتلىكى ئۈچۈن گۈمبەز ياسىتىش بىلەن

بىللە، ھېيتكار جامەسىنىمۇ ئومۇمىيۈزلۈك رېمونت قىلدۇرغان، ئىچىگە كول كولىتىپ، ئېرىق چاپتۇرۇپ، ئۈنىڭغا سەمەندىن بىر ئېرىق سۇ ئەكىرگەن ۋە نۇرغۇن جىرىم تىكىپ جامەنى گۈزەللەشتۈرگەن.

ھىجرىيە 1235 - يىلى (مىلادى 1819 - يىلى) قەشقەردە بىر قېتىم قاتتىق يامغۇر يېغىپ، ھېيتكار جامەسىنىڭ تورۇسلىرىنى ئېغىر دەرىجىدە زەخىملەندۇرگەن. ئۇ چاغدا، قەشقەرلىق ئەبرىشىمكار نېدىر خوجا دىگەن كىشى تەرىپىدىن يەنە بىر قېتىم ئومۇمىيوزلۈك رېمونت قىلدۇرۇلغان.

ئارىدىن 20 يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەنى ھىجرىيە 1255 - يىلى (مىلادى 1839 - يىلى) قەشقەر ھوكۈمرانى زوھۇردىدىن ھاكىم بەگ قەشقەر شەھىرىنى كېڭەيتىپ تەمىر قىلىش بىلەن بىللە، تاشقارقى شەھەرگىمۇ سېپىل سوقتۇرۇپ، 400 يىلدىن بۇيان شەھەرنىڭ سىرتىدا بولۇپ كەلگەن مەھەللە بىلەن جامەنى شەھەرنىڭ ئىچىگە كىرگۈزگەن ۋە مۇناسىپ ھالدا كوركەملەشتۈرۈپ، قايتا رېمونت قىلدۇرغان.

زوھۇردىدىن ھاكىم تۇرپانلىق كىشى بولۇپ، بۇ چوڭ قورۇلۇشقا شەخسەن ئۆزى رەھبەرلىك قىلغان ۋە قاتناشقان، شۇنىڭدەك ئۇ 20 يىل ھوكۈم سۈرگەن دەۋردە تېرىلغۇ يەر كولىمىنى كېڭەيتىپ، ئۇزۇن مۇساپىلىق ئۆستەڭلەرنى چاپتۇرۇپ، يېزا ئىگىلىكىنى يۈكسەلدۈرگەن. ئىلىم - مەرىپەت، پەن - مەدىنىيەت ئىشلىرىنى يولغا قويغان. شۇنىڭدەك، يەنە قەشقەر خەلقىگە پايدىلىق نۇرغۇن

ئىشلارنى قىلغان. بۇ ھەقتە شۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر شائىرى ۋە ئاتاغلىق مۇتەپەككۇر ئابدۇرېھىم نىزارى ئۆز شېئىرىدا مۇنداق دەيدۇ:

كى بىرمىڭ ئىككى يۈز ئەللىك بەش تارىخى پەيغەمبەر①
بىنا قىلدۇردى شەھەرنى شاھ زوھۇرىدىن بەلەن ئەختەر②
رىئايە ③ خەلقىنىڭ ھالىغا رەھمە ئەيلەپ ھاۋادىسىدىن ④
قىلىپ قەلئە ⑤ نى مەھكەم كى گوياسەددى ئىس-
كەندەر.

يۇقۇرقى شېئىر زوھۇرىدىن ھاكىم بەگنىڭ شەھەر ۋە ھېيتكارنى كېڭەيتىش يولىدا يۈكسەك ئورۇن تۇتقانلىقىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ.

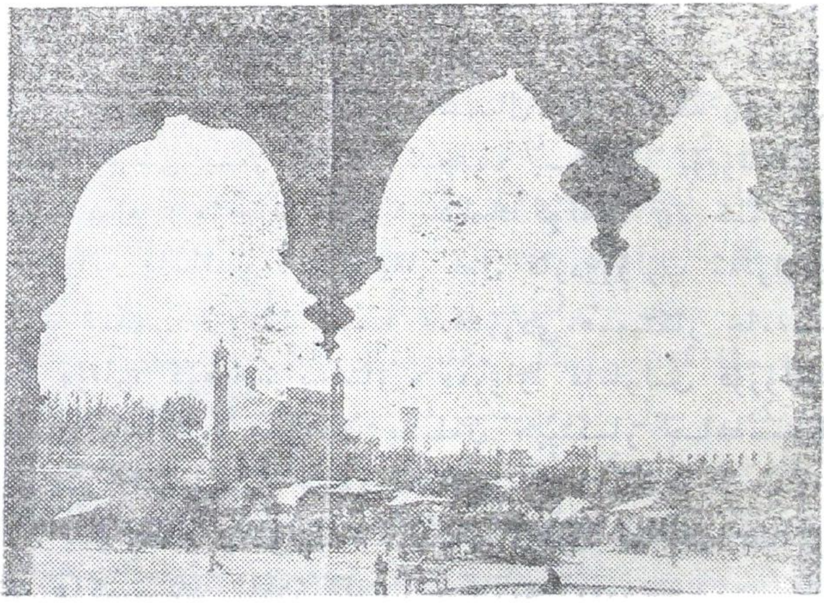

① ھىجرىيە ② ئۇستۇن يۇلتۇزلۇق ③ پۇقرالار
④ ھاۋادىس – ھادىسىلەر ⑤ قەلئە – سېپىل

19 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى ياقۇپبەك (بەدەۋلەت) ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ، 1865 - يىلدىن 1877 - يىلىغا قەدەر 12 يىل ھوكۇم سۈردى. بۇ جەرياندا ئۇ، جەنۇبى شىنجاڭدا، جۈملىدىن ئەينى زاماندىكى پايتەخت قەشقەردە كۆپلىگەن مىچىت، مەدرىسە، مازار ۋەلەڭگەر (چۈشكۈن-خانا) لارنى بەرپا قىلدۇردى. ھىجرىيە 1290 - يىلى (مىلادى 1873 - يىلى) ئۆزىنىڭ يېقىن مەنسەپدارلىرى-دىن ئالداش دادخاھنى مەسئۇل قىلىپ، ھېيتكار جامەسىنى كېڭەيتىپ قايتا تەمىر قىلدۇردى. بۇ چاغدا، غەرپ تەرەپى مىچىت، شەرق تەرەپى مەدرىسە قىلىنىپ، ئىككى قىسمىغا ئايرىپ ياسالدى. مەدرىسە قىسمىنىڭ شىمال، شەرق ۋەجەنۇپ تەرەپلىرىگە 24 ئېغىزدىن 72 ئېغىزلىق ھوجرا بىنا قىلىندى. بۇنىڭدا 400 دىن ئارتۇق تالىپ يېتىپ، قوپۇپ دەرس ئالاتتى. شەرقى شىمال بۇرجىكىگە 100 دىن ئارتۇق كىشى بىر ۋاقىت ئىچىدە بىمالال يۇيۇنالايدى-غان ھاممام (مۇنچا) 400 كىشىلىك گولەخ، 40 كىشىلىك ھاجەتخانە ياسالدى. 4 جايغا كول قازدۇرۇلۇپ ئەتراپىغا دەرەخ تىكىپ ئورمان بىنا قىلدۇردى. ھېيتكار جامەسى-نىڭ مۇنار، گۇمبەز، پەشتاق، دەرۋازا قاتارلىق قۇرۇلۇش-لارنىمۇ ياساتتى. شۇنىڭ بىلەن ھېيتكار جامەسىنىڭ ھازىرقى قىياپىتى شەكىللەنگەن.

بۇ جامە رىمونت قىلىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ياقۇپ-بەك ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلدى. « تارىخ ئەمىنىيە » دە كور-سىتىلىشىچە، ياقۇپبەك ھاكىمىيىتى ھىجرى 1294 - يىلى 10 - زۇلھەججە يەنى دەل ھېيت قۇربان كۈنى (مىلادى

1877 - يىلى 12 - ئايىنىڭ 22 - كۈنى) يىقىلغان. ئۇنىڭ ئورنىغا مانجۇلار هاكىمىيىتى تىكلەنگەن. بۇ هاكىمىيەتكە ۋاكالىتەن زوزۇڭتاڭ لىجۇيا دىگەننى بەلگىلەپ، قەشقەر- نىڭ هەربى - مەمۇرى هوقۇقىنى تۇتقازغان، لىجۇيا بۇ جامەنى ياقۇپبەگدىن ئولجا قىلىپ ئوتكۈزۈۋالغان مۇلۇك قاتاردىدا هىساپلاپ، بىر مەزگىل قولۇپ سېلىپ قويغان. كېيىن خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچلۈك بېسىمى ئاستىدا خەلق- قە قايتۇرۇپ بەرگەن.

يىللارنىڭ ئوتىشى بىلەن پەرۋىردىش ۋە باشقۇرۇش- نىڭ يېتەرسىزلىكىدىن كونىراش، بۇزۇلۇش، توكۇلۇش، دەرەخلەر قېرىپ قۇرۇپ كېتىش، كوللەر گومۇ- رۇلۇپ، ئىگىز - پەس بولۇش، سۇلىرى بۇلغۇنۇپ كېتىش قاتارلىق ئەهۋاللار كورۇلۇشكە باشلىغان.

هىجرىيە 1320 - يىلى (مىلادى 1902 - يىلى) قەش- قەردە ئېغىر يەر تەۋرەپ، خەلقنىڭ مال - مۈلكى زور زىيانغا ئۇچرىغان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن هېيتكار جامە- سىنىڭ تاشقارقى مىچىت قىسمىغا ئېغىر دەرىجىدە زىيان يېتىپ، بەزى يەرلىرى ئورۇلۇپ كەتكەن. بەزى يەرلىرى زەخىملەنگەن، ئىككى مۇنارنىڭ باش تەرىپى ئۇچۇپ كەتكەن، سول تەرەپتىكى مۇنارە زەخىملەنگەن. جامەنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى ئايۋاننىڭ بىر قىسمى يىقىلغان، پى- شايۋان بىلەن سول تەرەپتىكى ئايۋان شىكەستلەنگەن. بۇ تەرەپتىكى مۇنارىدىمۇ دەز كېتىپ، خەۋپلىك هالەتكە چۈشۈپ قالغان ئىدى.

هىجرىيە 1322 - يىلى (مىلادى 1904 - يىلى)ئەينى

زاماندىكى قەشقەر بايلىرىدىن «ئاخۇنبايىپلار» دەپ ئاتال-
غان تۇردى باي ھاجىم بىلەن كېرىم بايۋەچچە - بۇ ئىك-
كى ئاكا - ئۇكا تەرىپىدىن رىمونت قىلىنىپ، ئەسلىگە
كەلتۈرۈلگەن. ئۇلار، ئاتۇشلۇق دولەت ئاخۇن ئىسىملىك
ئۇستىنى خوتەندىن ئەكەلدۈرۈپ رىمونت قىلدۇرغان. بۇ
ئۇستا مۇنارنىڭ ئۇستىنى يۈگىمە قىلىپ ئۆكلاپ، ھازىرقى
شەكلىگە كىرگۈزگەن.

ھىجرىيە 1352 - يىلى (مىلادى 1933- يىلى) شىڭ-
شىسەي دەۋرىدە، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم مائارىپ مۇدىر-
لىك سالاھىيىتى بىلەن جامەنى بىر قۇر رىمونت قىلدۇر-
غان.

ھىجرىيە 1354 - يىلى (مىلادى 1935 - يىلى)
قەشقەردە تۇرغۇچى گېنېرال مەخمۇت موھىتى تەرىپىدىن
بىر قېتىم رىمونت قىلىنغان. جامە ئىچىدىكى قېرى، ئىى-
گىز - پەس ئۆسكەن دەرەخلەر چىقىرىپ تاشلىنىپ،
رەتلىك دەرەخلەر قويۇلغان، سېسىق كوللەر تىندۇرۇلۇپ،
يېڭى كوللەر قېزىلغان، ئەتراپىغا (سالاسۇن رىشاتكا) بى-
كىتىلگەن.

ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا «ئىسلاھى مادارىس ۋە
مەساجىدى ھەيئىتى» (مەدرىس ۋە مەچىتلەرنى ئىسلاھقىلىش
ھەيئىتى) دىگەن ئاممىۋى تەشكىلات تەرىپىدىن ئومۇمى-
يۈزلۈك رىمونت قىلىنغان. بۇ جامەنىڭ ئەسلىدە بىرلا
دەرۋازىسى بولۇپ، ھېيت ۋە جۈمە كۈنلىرى تىقىمچىلىق
يۈز بېرىپ قىيىنچىلىق تۇغۇلاتتى. بۇ ھەيئەت جامەنىڭ
شىمال ۋە جەنۇپ تەرىپىگە ئىككى يان دەرۋازا ئېچىپ،

كىرىش - چىقىشنى راۋانلاشتۇرۇش بىلەن بۇ قىيىنچىلىق ھەل قىلىندى. شۇنىڭدەك جامەنىڭ تام - تۇرۇسلىرىنى ئاقارتىپ ۋە سىرلاپ، جامەنىڭ ھوسنىگە ھوسۇن قوشتى.

ھىجرىيە 1355 - يىلى (مىلادى 1936 - يىلى) ئېلىپ بېرىلغان شەھەر كوچىلىرىنى كېڭەيتىش ھەركىتىدە جامەنىڭ قىياپىتىدە خېلى ئۆزگۈرۈش بولۇپ، يەنە بىر قېتىم ئىسلاھ قىلىندى. بۇ ئىسلاھدا جامەنىڭ شەرق تېمى ئېلىپ تاشلاندى. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى كىچىك مەسچىت، ھاممام، 24 ئېغىزلىق ھوجرا، جامەنىڭ شىمالىدىكى يۈزدىن ئارتۇق دۇكان قاتارلىقلار چېقىپ تاشلىنىپ، يولغا قوشۇلۇپ كەتكەن، شەرقتىكى تامنىڭ ئورنىغا سالاسۇن ئورنىتىلىپ، جامەنىڭ ئىچكى مەنزىرىسى سىرتتىن كۆرۈنىدىغان ھالەت شەكىللەنگەن. بۇ تەرەپتىن ھەم ئىككى ئىشىك ئېچىلغان. بۇ قېتىمقى ئىسلاھاتتا ھېيتكار جامەسى ئەتراپىدا خېلى زور ئۆزگىرىش بولۇپ، ئىككى چوڭ مەسچىت، 7 سودا سارىيى، 6 چوڭ بازار ئورنى، بىر ھاممام، بىر بۇتخانە، يۈزلىگەن دۇكان ۋە ئۆيلەر چېقىپ تاشلىنىپ، بۇلارنىڭ ئورنىدا بىر مەيدان بارلىققا كەلگەن. 1948 - يىلى جەنۇبىي يولنى كېڭەيتىش مۇناسىۋىتى بىلەن، جامەنىڭ جەنۇبىدا قەپ قالغان 40 دۇكانمۇ يولغا كىرىپ كەتكەن.

ئومۇمەن ئالغاندا، بۇ جامە ياسالغاندىن تارتىپ تا 1949 - يىلى دولىتىمىز قۇرۇلغانغا قەدەر ئەنە شۇنداق جەريانلارنى باشتىن كەچۈرگەن.

پەقەت ئازادلىقتىن كېيىنلا، ھېيتكار جامەسىنىڭ

يېڭى باھارى باشلاندى. بىر قانچە قېتىم چوڭ-كىچىك رېمونت قىلىندى. 1955-يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قۇرۇلۇش تەنتەنىسى مۇناسىۋىتى بىلەن ھۆكۈمەت ھىساۋىدا، 10 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق پۇل ئاجرىتىلىپ، چوڭ رېمونت قىلىنىپ، سىرلىنىپ، ئاقارتىلىپ گۈزەللەشتۈرۈلگەن. 1981-يىلى سۇ ئېتىلىپ چىقىدىغان بىر كول ياسىتىلغان. بۇنىڭدىن ئومۇمى مۇسۇلمانلار، بولۇپمۇ دىنىي زاتلار چەكسىز خۇرسەنلىك ھېس قىلىشقان، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىدىن مىننەتدار بولغان.

ئەمما، «تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن» 10 يىل مەزگىلىدە، بۇ جامەنىڭمۇ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراشتىن خالى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە. «ئىسيانچىلار» تەرىپىدىن جامەدىكى مېھراپ كۆيدۈرۈپ تاشلانغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە پەشتاق ۋە مۇنارىنى بۇزماقچى بولۇشۇپ تىراكتور ئېلىپ كەلگەندە، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار تەرىپىدىن توساپ قېلىنغاچقا، ئۇلار مەقسەتلىرىگە يېتەلمىگەن. 1966-يىلى 9-ئايدىن 67-يىل 5-ئايغا قەدەر بولغان 7 ئاي ۋاقىت بۇ جاي تاقاپ قويۇلغان، كېيىن مۇسۇلمانلارنىڭ تەلىۋى بويىچە ئېچىپ بېرىلگەن.

پەقەت پارتىيە 3-ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ھەممە قالايمىقانچىلىقلار ئوڭشالدى، پارتىيىنىڭ مىللى سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇر چېچىشىغا ئەگىشىپ، دىنىي سىياسەتمۇ ئەمەلىي ئىجرا قىلىنىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇرۇنقى نۇرغۇن جامە-مەچىتلەر ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. دىنىي زاتلارمۇ مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ تۇرمۇشتا كاپالەتكە

ئىگە قىلىنىدى، توغرا دىنىي پائالىيەتلەر قانۇنىي رەۋىشـ
تە قوغدىلىنىدىغان بولدى. بەزى ئايرىم جامەلەر نۇقتىـ
لىق هالدا رېمونت قىلدۇرۇلدى. جۈملىدىن ھېيتكار جاـ
مەسىمۇ 1980 - ۋە 1981 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان كەڭ
كۆلەملىك رېمونت نەتىجىسىدە، هازىرقى كۆركەم ۋە
ھەشەمەتلىك قىياپەتكە كەلتۈرۈلدى. بىز، ئاپتونوم رايونـ
لۇق ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن بىر گۇرۇپپا
ئادەم بۇ يىل روزى ھېيت مەزگىلىدە، بۇ ئۇلۇغ جاينى
زىيارەت قىلدۇق ۋە بۇ جاي ھەققىدە قەشقەردىكى دىنىي
زاتلار ۋە زىيالىلار بىلەن سوھبەت يىغىنى ئاچتۇق ھەم
ئايرىم سوھبەت يۈرگۈزدۇق. ئۇلار بىزنى قىممەتلىك ماـ
تېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. شۇنىڭدەك ھېيتكار جامەسىـ
نىڭ هازىرقى ئەمەلىي هالىتىنى تەپسىلى كۆزدىن كەچۈرـ
دۇق. ھېيتكار ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئۇيغۇر بىناكارلىق-قۇرۇـ
لۇش ئۇسلۇبلىرى تەرىپىدىن ياسىلىشىنىڭ پۇختىلىقى،
ئەلا سۈپەتلىك ماتېرىياللاردىن قۇرۇلغانلىقى ۋە بىر نەچـ
چە قېتىم رېمونت قىلىنىپ، كامالەتكە يەتكەنلىكتىن
هازىرمۇ ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ نەمۇنىسى
بولۇپ كەلمەكتە.

سىز مەيداندىن قارىغىنىڭىزدا، ئالدى بىلەن ھەيـ
ۋەتلىك جامە دەرۋازىسىغا ۋە ئۇنىڭ ئىككى قاسنىقىغا
جايلاشقان 18 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئىككى مۇنار، پەشتاق
ۋە گۈمبەزگە كۆزىڭىز چۈشىدۇ. چوڭ دەرۋازا
4.7 مېتىر ئېگىزلىكتە بولۇپ، يېشىل سىرلانغان ۋە نەقىشـ
لەر ئويۇلغان، دەرۋازىنىڭ ئۈستىدىكى تاختايغا چىرايلىق

نەقىشلەر ۋە ئەرەپچە قۇرئان ئايەتلىرى ئويۇلغان. ئىككى مۇنار پىششىق خىشتىن خۇددى زامانىۋى ئالى ئىمارەتلەرنىڭ سۇ مۇنارلىرىغا ئوخشاش سېپتە ياسالغان بولۇپ، ئۇچىغا ئىسلامىيەت سىمۋولى — مېتالدىن ئىشلەنگەن يېرىم ئاي بېكىتىلگەن. پەشتاقنىڭ ئېگىزلىكى 12 مېتىر بولۇپ، پىششىق خىشتىن قوپۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئارقىسىغا چوڭ گۈمبەز ۋە گۈمبەز ئۈستىگە كىچىك مۇنار سېلىنغان، ئۇنىڭ ئۈستىگىمۇ تۇشتىن ئىشلەنگەن يېرىم ئاي ئورنىتىلغان. يىراقتىن قارىغاندا، بۇ ناھايىتى ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. دەرۋازىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە يانداپ بىر مۇنچە دۇكان سېلىنىپ، ئۇنىڭ ئۈستى رىشاتكا بىلەن چىرايلىق زىننەتلەنگەن. دەرۋازىدىن دەلىزگە كىرىسىز. دەلىزنىڭ ئۇدۇل تېمىغا مېھراپ شەكلىدە نەقىشلەنگەن تۇمۇر روجەك بېكىتىلگەن. جامە سەيناسىغا كىرمەي تۇرۇپمۇ ئىچكى مەنزىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. دەلىزنىڭ ئىككى يان تەرىپىگە يوغان ئەگىم ئىشىك چىقىرىلغان. ئىشىكتىن كىرگەندىن كېيىنلا جامە سەيناسىدىكى دەل-دەرەخ، كۆل، سالاسۇنلار ۋە ئومۇمى جامەنىڭ گۈزەل-ھەيۋەتلىك كۆرۈنىشى كۆز ئالدىڭىزدا نامايان بولىدۇ. جامەنىڭ ئۇزۇنى (شىمالدىن-جەنۇپقا) 140 مېتىر، كەڭلىكى (غەرپتىن شەرققە) 120 مېتىر كېلىدۇ. ئومۇمى يەر مەيدانى 16800 كۋادرات مېتىر بولۇپ، مو ھىساۋىغا سۇندۇرغاندا 25·22 موغا توغرا كېلىدۇ، بۇ، ھەجمى جەھەتتىن شىنجاڭ بويىچە بىردىن-بىر چوڭ جامە بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

جامە سەيناسىدىكى دەرەخلەر ئارىسىدىن كۆك سىر-

لانغان تومۇر رىشاتكا بىلەن ئەھاتە قىلىنغان كولىنىڭ سۈپ - سۈزۈك سۈيى خۇددى ئەينەكتەك جىلۋىلىنىپ تۇرىدۇ. سۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا خۇددى ياشناپ تۇرغان بىر خىل گۈلنىڭ مودىلى ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن فونتانلىنىپ ئېتىلىپ چىققان سۇ ئۈنچە - مارجان چاچرىتىپ،يەنە كولگە قۇيۇلۇپ، ئاجايىپ گۈزەل مەنزىرە ھاسىل قىلىدۇ.

ھېيتكار جامەسىنىڭ سەيناسىدا بەرپا قىلىنغان تېرەك، رىدە، سوگەت، ئاكاتسىيە، ئۈژمە، قارائورۇك، ئورۈك، قارىغاي، تۇخۇمەك، جىگدە، تال ئۈزۈم، ئەنجۈر قاتارلىق ھەر خىل مېۋىلىك ۋە مېۋىسىز دەرەخلەر، تۈرلۈك گۈللەر سەينانى ياپ - يېشىل باغ تۈسىگە كىرگۈزۈپ، جامەنىڭ ھوسنىگە - ھوسن قوشۇپ تۇرىدۇ. سەينانىڭ ئوتتۇرىسىغا مەخسۇس ئىشلەنگەن، پىششىق خىش ياتقۇزۇلغان چاپىراس يول ياسىلىپ، يولنىڭ ئىككى قاسنىقى سۇۋادان تېرەك ۋە سىدە بىلەن ئورالغان. سەينانىڭ جامە تەرىپىگە يېقىن كېلىدىغان ئىككى ياقىغا ئىككى راۋاق سېلىنغان.مىچىت بىلەن سەينا سالاسۇن بىلەن ئايرىلغان. جامەگە كىرىدىغان ئېغىزلارغا ئالاھىدە پەلەمپەيلەر ياسالغان بولۇپ، پەلەمپەيلەر ئارقىلىق جامەگە كىرىدۇ.

پۈتۈن جامە — مىچىت ۋە مەدرىسە دەپ ئىككى قىسىمغا بولىنىدۇ. بۇنى ھېلىقى سالاسۇن ئايرىپ تۇرىدۇ، مىچىت قىسمى يەنە ”ئىچكەركى مىچىت„ ”تاشقارقى مىچىت„ ۋە ئايۋان دەپ 3 قىسىمغا بولىنىدۇ. ئىچكەركى مىچىتنىڭ ئۇزۇنلىقى 36.5 مېتىر، كەڭلىكى 10.5 مېتىر بولۇپ، پۈتۈن مەيدانى 456 كۋادرات مېتىر. بۇنىڭغا تاشقارقى

مەسچىت، ئايۋانلار قوشۇلۇپ پۈتۈن ئۈستى يېپىق قىسمى 2600 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. بىرلا ۋاقىتتا 4200 كىشى ناماز ئوقۇيالايدۇ. ئىچكى ۋە تاشقى مەسچىتنىڭ ئوتتۇرىسىغا مېھراپ ئويۇلغان، ئىچكەركى مەسچىت مېھرابىنىڭ ئوڭ يېنىغا بىر شىرە ئۈستىگە ئۈندىگۈ ۋە ئاۋاز كېڭەيتىش ئەسلىھەلىرى قويۇلغان. مۇشۇ يەردە تۇرۇپ ئوقۇلغان نامازنىڭ ھەققى ئەھۋالى جامە دەرۋازىسىدىكى مۇنارىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورنىتىلغان لابادىن ئەتراپقا ئوچۇق ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ. ئازان ئېيتقاندا، پەشتاققا چىقماي، پەستە تۇرۇپ ئېيتسىمۇ ئوخشاشلا ئاڭلىنىدۇ. مەسچىتنىڭ ئىچى ۋە تېشىغا زامانىۋى يورۇتۇش ئەسلىھەلىرى ئورنىتىلغان.

جامەنىڭ بىناكارلىق قۇرۇلمىسى ئۇيغۇر بىناكارلىقىنىڭ يۈكسەك سەنئىتى بىلەن ئىنتايىن پۇختا ۋە ھەشەمەتلىك قىلىپ ئىشلەنگەن، جامەنىڭ 2600 كۋادرات مېتىرلىق تورۇسى پۇختا ھىساپلاش نەتىجىسىدە، بىر - بىرىگە چىپىسلاشتۇرۇلغان خۇددى شاخمەت تاختىسىدەك تۆت بۇلۇڭلۇق گېئومېترىك شەكىلدە بولۇپ، 100 ئاراشقا بولۇنگەن، بۇنىڭدىن 9 ئاراشقا مىللى ئۇسلۇپتىكى چىرايلىق گۈل-نەقىشلەر سىزىلغان. پۈتۈن تورۇسنى 158 تۈۋرۈك كوتۇرۇپ تۇرىدۇ. بۇ تۈۋرۈكلەرگە ئۇيغۇر نەققاشلىرى كوپتۇرمە شەكىللىك گۈل نۇسخىلىرىنى چىقىرىپ، چىرايلىق نەقىشلەپ كوك سىر بىلەن سىرلىغان، جامەنىڭ تاملىرىغىمۇ نەقىشلەنگەن مېھراپ شەكىللىك ئويۇقلار ياسالغان. مانا بۇ گۈزەل مەنزىرە — بۇنى ئىشلىگەن

ئۇيغۇر دىلگاھ ۋە ئارخېتىكتورلىرىنىڭ نەقەدەر يۈكسەك ماھارەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈردۇ.

بۇ گۈزەل قۇرۇلۇش كوپتىن بۇيان قەشقەر شەھرىنىڭ بىر گۈزەل زىننىتى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھەر يىلى كېلىدىغان ئىككى ھېيت كۈنلىرىدە خەلقنىڭ ئويناپ يايرايدىغان، كۆڭۈل ئاچىدىغان بىردىن - بىر سورۇنى بولۇپ كەلدى.

بۇ يىل بىز ئوز كوزىمىز بىلەن شۇنى كوردۇقكى، بۇ ھەقىقەتەن ئىسمى جىسمىغا لايىق ھېيتكار يەنى خوشاللىق بىلەن ھېيت ئوتكۈزۈلىدىغان جاي ئىكەن. بۇ يىلقى روزى ھېيت ئەھمىيىتى ئوتكەن ھەر قانداق يىللاردىكىدىن قىزىق ۋە ئالاھىدە بولدى: شۇنچە كەڭ ھېيتكار جامەسى بىر پەس ئىچىدىلا، 6 كوچىدىن خۇددى سەلدەك ئېقىپ كېلىۋاتقان ئادەم قاينىمى بىلەن لىق تولدى. ئونىڭدىن سىرت، شەرق تەرەپتە ئازاتلىق يولىدىن ئوتۇپ، خام بازىرىغىچە، شىمال تەرەپتە نوۋېشى دەرۋازىسىغا كېتىدىغان يول، جەنۇبىي تەرەپ ئوستەڭ بويى يولى، قۇم دەرۋازا، ئىگىز ئېرىق يولىغىچە بولغان ئارىلىق ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى، بۇ كوچىلاردا قاتناش تامامەن توختىدى. ئاڭلىشىمىزچە، نامازغا تۇرغان جامائەت دىنىي قائىدىگە خىلاپ ھالدا، مېھراپ ئۇدۇلىدىنمۇ ئوتۇپ كەتكەن. بۇ جامائەتنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق كوپ يىغىلغانلىقىنى كورسىتىدۇ. كىشىلەر، ھېيتكار جامەسىدە ناماز ئوقۇغانلار تەخمىنەن 70 مىڭغا يېتىدۇ، ئوخشاش بىر ۋاقىت ئىچىدە ئاپپاق خوجام مازىرىدا نامازغا داخىل

بولغانلار 30 مىڭغا، جەمى 100 مىڭغا يېتىدۇ. دەپ قىـياس قىلىشتى.

قەشقەر خەلقى ئادەتتە، بۇ ئىككى جاينى مۇقەددەس بىلىپ، بۇ يەردە ھېيت نامىزى ئوقۇشنى بەكمۇ ياقتۇرىدىكەن ۋە بۇنى ئۆز ئىپتىخارى ھىساپلاي-دىكەن. بۇ — قەشقەر خەلقىنىڭ بۇ جايلارغا بولغان چەك-سىز مېھرى — مۇھەببىتىنى كورسىتىدۇ. بولۇپمۇ خەلق ھېيت كۈنلىرى بۇ يەردە ساما سېلىپ، پۇخادىن چىقىدۇ. نامازدىن كېيىنلا، پەشتاقتا ناغرا-سۇناي چېلىنىپ، مەي-دان بىردىنلا قاينام-تاشقىنلىققا چومىدى. قېرىلار، ياش-لار، ئوسمۇرلەر ئۆز ئىختىيارى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ ساما سېلىشتى، ساماچىلار بارغانسىرى كوپىيىپ ھەتتا يان كو-چىلارغىچە كېڭەيدى. ھەر نوۋەت ساما سالغانلار 500 كى-شىدىن كام بولمىدى. ساما سېلىش — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى سەنئەتلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ ئادەتتىكى ئوسۇللاردىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. ئوسۇل — ئادەتتە بىر ياكى ئىككى، كوپ دېگەندە بىر قانچە كىشى تەرىپىدىن ئورۇنلانسا، ساما نۇرغۇن كىشى ھەتتا نەچچە يۈز كىشى تە-رىپىدىن ئورۇنلىنىدۇ، ساما سالغان ھەر بىر كىشى ئۆز دائىرىسىدە ناغرا-سۇنايغا كەلتۈرۈپ، بىرخىل رەتىمىك ئاي-لىنىپ ئوسۇل ئوينايدۇ، شۇنچىۋالا كوپ كىشىنىڭ بىر-خىل رەتىمىك ئايلانغانلىقى گويا بىرلا كىشى ھەركەتلى-نىۋاتقاندەك ھىس قىلدۇرىدۇ. بۇ نىمە دېگەن خوشاللىق ھە؟ بۇلار نىمە دېگەن ئاق كوڭۇل، نىمە دېگەن ئەركىن خەق — ھە؟! 500 ئادەمنىڭ بىر مەيداندا، بىر ۋاقىت ئىچى-

ده ئوتتۇردىغا چىقىپ ساما سېلىشى — «شىنجاڭ سەنئەت ما-
كانى، ئۇيغۇر خەلقى سەنئەتسۆيەر خەلق» دىگەن سوزدىمىز-
نىڭ جانلىق تەسدىقى.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ يىلقى ھېيت ئوتكەن يىل-
لاردىكىدىن داغدۇغۇلۇق ۋە باياشات ئوتكەن. ناماز‌خان-
لار ۋە ساماچىلارمۇ ئوتكەنكىدىن كوپ دەرىجىدە ئاشقان.
بۇ، پارتىيە 3 - ئومۇمى يىغىنىنىڭ تۇرتكىسىدە، خەلقنىڭ
ماددىي تۇرمۇشىنىڭ بارغانسېرى ياخشىلىنىپ كېتىۋاتقان-
لىقى، شۇنىڭغا ئەگىشىپ، مەنىۋىي تۇرمۇشىنىڭمۇ بېيىۋاتقان-
لىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ھازىر، ھېيتكار مەيدانى ئەتراپىغا سېلىنغان تۇر-
لۇك قۇرۇلۇشلار، ئاۋات بازارلار بۇگۇنكى مول تۇرمۇش
ۋە باياشاتلىقنىڭ سەمەردىسى سۇپىتىدە مەيدانغا چىققان
شەخسى كىچىك تىجارلار، قول ھۇنەرۋەنلىرى مەسئۇلى-
يەت تۇزۇمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن قايتا قەد كوتەر-
گەن دىخانلارنىڭ كوڭۇل ئازادىلىكلىرى، شادۇ - خورام-
لىقلىرى بىلەن پۇركۇنۇپ، گېگانت قەد كوتىرىپ تۇرماقتا.

ھېيتكار — بۇ، ئەسلى تىلىمىزغا ئەرەپ ۋە پارىس
تىلىدىن كىرگەن قوشما سوز بولۇپ، «ھېيت» دىگەن سوز
ئەرەپچە «عىد» (ئەيد) دىگەن سوزنىڭ بۇزۇلمىسى، بۇ ئىس-
تىلا مەنىسى بويىچە «بايرام» دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ.
«گاھ» دىگەن سوز پارىس تىلىدا «مەيدان»، «ئورۇن» دى-
گەن سوز بولۇپ، بۇ ئىككىسى بىرگە قوشۇلغاندا «ھېيتگاھ»
يەنى «بايرام قىلىنىدىغان ئورۇن» دىگەن مەنىنى بىل-
دۇرىدۇ. ئادەتتە، بىزگە «ھېيتكا» دەپ ئوزلۇشۇپ قالغان،

مىچىت — ئەسلى ئەرەپچە «مەسجىد» دىگەن سوز بولۇپ، «سەجدە قىلىدىغان جاي» (باش قويىدىغان جاي) دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ.

جامە — ئەسلى ئەرەپچە سوز بولۇپ، «جەمئى قىلغۇچى» دىگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئورۇن كوپچىلىك يىغىلىپ ئىبادەت قىلىدىغان ئورۇن بولغاچقا، شۇنداق دەپ ئاتالغان. ئەرەپچە مۇنداق چوڭ مىچىتنى «جامە» دەپ ئاتايدۇ. ھەر ھەپتىدە بىر كېلىدىغان جۇمە نامىزى بىلەن يىلدا بىر كېلىدىغان ئىككى ھېيت نامىزى «جامە» دەپ ئاتالغان مىچىتلەردە ئوقۇلىدۇ.

ھېيتكار — ئىسلام دىنىغا خاس ۋەكىللىك خاراكتىرغا ئىگە قەدىمىي بىنا. ئۇنى چەتتىن كەلگەنلەر، بولۇپمۇ ئىسلام ئەللىرى زور قىزىقىش بىلەن كوزدىن كوچۇرىدۇ. ھەر قايسى جايلاردىن قەشقەرگە كەلگەن كىشىلەرمۇ ھېيتكارنى زىيارەت قىلىش ۋە ھېيتكاردا ناماز ئوقۇش بىلەن پەخىرلىنىدۇ. قەشقەرنىڭ ئوز خەلقىمۇ ھېيتكارنى زىيارەت قىلىش ۋە ئۇنىڭدا ناماز ئوقۇشنى تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى قىلغان. دىمەك، ھېيتكار يالغۇز شىنجاڭدىلا ئەمەس، بەلكى خەلقارادىمۇ خېلى ئابرويغا ئىگە، 500 يىللىق تارىخقا ئىگە بۇ جاي 1962 - يىلىدىن بۇيان ئاپتونوم رايون بويىچە نۇختىلىق قوغدىلىدىغان مەدىنى يادىكارلىق بولۇپ، ھوكۇمەت تەرىپىدىن مۇھاپىزەت قىلىنىپ كەلمەكتە.

ئوتمۇشتە، ھېيتكار جامەسىنىڭ ئاساسى كىرىم مەنبەسى ۋەخپە يەرلىرىدىن كېلەتتى. شۇنىڭدەك ئوي - ئىمارەت، دۇكان، تۇگمەن، ھاجەتخانا قاتارلىق ئورۇنلاردىن

كىردىم قىلاتتى.

باشقۇرۇش ئىشىغا كەلسەك، ئوتتۇرىدا ھېيتكاردا ئىككى ئىمام، ئىككى خاتىپ، ئىككى مەزىن، ئۈچ مۇدەررىس، 6 مۇتەۋەللى، بىر جارچىكەش بار ئىدى، 300 تالىپ بار ئىدى. ھازىر ھېيتكاردا 7 كىشىدىن تەركىپ تاپقان بىر باشقۇرۇش ھەيئىتى، 3 ئىمام، 2 مەزىن، بىر جارچىكەش بار.

پايدىلىنىلغان كىتاپلار

1. مىرزا شاھ مەھمۇت جاراسنىڭ «تارىخى رەشى-دىيە» (زەيلى) دىگەن كىتاۋىدا يېزىلىشىچە، سانسىز مىرزا دىگەن كىشى مىرزا ئابابەكرىنىڭ دادىسى بولۇپ، يەكەن، قەشقەر، خوتەنلەرگە ھاكىم بولغان. شۇ كىتاپنىڭ 94 - بېتىدە يېزىلىشىچە، مىرزا ئابابەكرىمۇ قەشقەر، يەكەن، خوتەنلەرگە 48 يىل ھوكۇمران بولغان ۋە شۇ شەھەرلەر-نى قايتىدىن سالدۇرغان. شەھەرنى بۇزۇپ قايتىدىن سې-لىش جەريانىدا، نۇرغۇن ئالتۇن، كۇمۇش تېپىۋالغان. كېيىن ئۇنىڭغا بەدەخشان، ئەنجان، تىبەت قاتارلىق جاي-لارمۇ تەۋە بولغان. ئۇ، 68 يىل ئۆمۈر كۆرگەن (شۇ كى-تاپنىڭ 57 - 58 - 62 - بەتلىرىگە قاراڭ).

2. موللا بىلال سايرامى ئەسىرى «تارىخى ئەمنىيە»

3. «قەشقەر ئەدىبىياتى»

4. «قەشقەر پېداگوگىكا ئىلمى ژورنىلى»

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(12)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى

(ئۈرۈمچى شەھەر ئازادلىق كوچا №.306)

شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى

قومۇل ۋىلايەتلىك باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

فورماتى 1092 × 787 مم 1/32 باسما تاۋىقى: 8.5

1983 - يىل 1 - ئاي 1 - نەشرى

1983 - يىل 3 - ئاي 1 - بېسىلىشى

كىتاب نومۇرى: M11098.115

تىرازى: 1 — 15.000

باھاسى: 0.50 يۈەن